

پہ فکري ڪتاب

غدري سورما

—رندير سنگھ

انقلابن جي تاريخ

—ايم. اين. راءِ

سندیکار: امان الله شيخ



PEACOCK
PRINTRES &
PUBLISHERS

پہ فکري ڪتاب

غدري سُورما

— رنڌير سنگھ

انقلابن جي تاريخ

— ايم اين راءِ

سنڌيڪار

امان الله شيخ

پيڪاڪ پرنٽرز اينڊ پبلشرز
ڪراچي سنڌ

ڪتاب جا حق ۽ واسطا محفوظ.

ڪتاب جو نالو:	ٻہ فڪري ڪتاب (انقلابن جي تاريخ ۽ غدري سورما)
سنڌيڪار:	امان الله شيخ
ڇاپو پهريون:	آڪٽوبر 2013ع
تعداد:	1000 ڪاپيون
قيمت:	200 روپيه
ٽائيٽل:	ظفر آفتاب ابرو
ڇپيندڙ:	پيڪاڪ پرنٽرز، ڪراچي. 0300-2152634
ناشر:	پيڪاڪ پرنٽرز اينڊ پبلشرز ڪراچي

ISBN NO. 978-969-9543-19-7

Book:	BA FIKRI KITAB (TWO THOUGHT BOOKS)
Translator:	AMAAN ULLAH SHAIKH
Edition First:	October 2013
Title:	Zafar Aftab Abro
Price:	Rs. 200
Printed by:	Peacock Printers Karachi. 021-35680607
Published by:	Peacock Printers & Publishers, Karachi

ڪتاب ملڻ جو هنڌ

ڪاٺياواڙ بڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي، ٿامس ايڊ ٿامس ريگل صدر ڪراچي،
رابيل ڪتاب گهر لاڙڪاڻو، رحيم ڪتاب گهر مهراڻ ڇوڪر بدين، ٿر ڪتاب
گهر عمرڪوٽ، ڪنول ڪتاب گهر مورو، ديدار بڪ ڊيپو ٽنڊوالهيار، رفعت
بڪ هائوس ماتلي، هڪٽه يوسف ميرپورخاص، جنيد بڪ اسٽور دادو، عزيز
ڪتاب گهر سکر، سنڌي ادبي بورڊ بڪ شاپ تلڪ ڇاڙهي حيدرآباد.
پيڪاڪ بڪ هائوس 404 رفيق سينٽر، صدر ڪراچي

سٽاءُ

- 5 • چيائيندڙ پاران
- 7 • مهاڳ

عبدالخالق جو ٽييجو

غدري سورما

- 10
- 15 • اهڙو ڏينهن به ايندو
- 20 • مهاڳ
- 22 • روزگار جي ووڙ
- 25 • غلاميءَ جو طوق
- 27 • نئين ذهني اوسر
- 29 • غدر پارٽي
- 32 • ڪوما گاٿا مارو
- 35 • وطن ڏانهن ورڻ
- 38 • گولين سان آڌرڀاءُ
- 43 • هٿيار بند انقلاب لاءِ سانباھو
- 45 • رڻا جو پٽ پوڻ
- 54 • بادشاهه سلامت خلاف جنگ!
- 59 • انڊيمان
- 62 • انقلابي ڪڏهن به جھور نه ٿيندو آھي
- 66 • جدوجھد لاءِ موت
- ساميه واد ڏانهن

انقلابين جي تاريخ

70	• ايمر. اين. راء (هڪ تعارف)
80	• پنهنجي نظري
86	• انقلاب جي تاريخ
93	• مذهبي انقلاب
110	• انقلاب فرانس
118	• نئون دور
124	• ضميمو

چيائيندڙ پاران

هڪ اديب جي گهر جنم وٺڻ ۽ سندس تربيت هيٺ رهڻ سان محسوس ڪيو اٿم ته ليکڪ پنهنجي تحقيقي ڪم مان مطمئن گهٽ ٿين ٿا ۽ بار بار ان ۾ بهتري جي لاءِ تبديليون ڪندا رهن ٿا. سندن تبديلي واري ان عمل جو احساس ڪندي، وس آهر اسان ساڻن سهڪار ڪندا رهندا آهيون.

ليکڪ ۽ پرنٽر جي بهتر سهڪار سان هڪ سنو ڪتاب وجود ۾ اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته هڪ ليکڪ جي سوچن جي سهيڙڻ لاءِ جيڪو وقت ڪمپوزنگ، پروف ريڊنگ، لي آئوٽ ۽ ڊزائنگ جي مرحلي ۾ لڳي ٿو. ان کي سهڻي ۽ احسن طريقي سان نڀاڻڻ لاءِ ڇپائي واري مرحلي جو نهايت اهم ڪردار رهي ٿو. انهن سڀني مرحلن کي اسان وقت جي گهرج مطابق نه صرف خوش اسلوبي سان نڀائي رهيا آهيون. پر اڃا به ان کي بهتر بنائڻ لاءِ مؤثر اپاءَ وٺي رهيا آهيون.

اداري جي هڪ مڪمل ٽيم ڏينهن رات هران ليکڪ جي خدمت ۾ مصروف عمل آهي، جيڪو اسان جي در ڪهي اچي ٿو. اداري ٿوري عرصي کان پنهنجي پبلشنگ جو ڪم به شروع ڪيو آهي. اسان جي ڪوشش آهي ته پڙهندڙن کي انتهائي معياري ۽ جديد فڪر وارا ڪتاب فراهم ڪيون. خوشي جي ڳالهه آهي ته اسان جو پهريون ڪتاب ”ون يونٽ ۽ سنڌ“ جيڪو مانواري محقق پروفيسر اعجاز احمد قريشي صاحب لکيو آهي، اهو فقط ٻه مهينن ۾ ٻئي ايڊيشن جي مرحلي ۾ اچي ويو آهي. سڀني دوستن جا لک لک ٿورا، جن اسان جي ڪوششن کي مان بخشيو.

ادب جي ترقي ۾ ترجمي جي اهميت کي نظر انداز نٿو ڪري

سگهجي، ڇاڪاڻ ته ان عمل سان هڪ ٻولي جي علمي ۽ ثقافتي ورثي کي ٻي ٻوليءَ جي علمي سرمائي ڏانهن منتقل ڪجي ٿو. ترجمي نگار جي اها خوبي ليکبي ته ترجمو ڪيل ڪتاب جي ٻولي، ادب، ثقافت جي خزانن کي نه فقط پنهنجي ٻولي، ادب ۽ ثقافت ۾ نمايان ڪري پر ٻنهي ٻولين ۾ ويجهڙائي پڻ پيدا ڪري.

اسان جو مهربان سائين امان الله شيخ صاحب جيڪو پنهنجي علم ۽ قلم ۾ سنڌ اندر وڏو ماڻ ۽ مرتبور ڪي ٿو، تنهن نهايت خوش اسلوبي سان ترجمي جو حق ادا ڪيو آهي. سندس ڪتاب نالي ”به فكري ڪتاب“ : ’غدري سورما‘ - رنڌير سنگهه ۽ ’انقلابن جي تاريخ‘ - ايم. اين. راءِ ۾ سندس ڪمال جي ترجمي نگاري نظر اچي ٿي، جنهن کي سائين جن تمام سٺي نموني سولي سنڌي جو روپ وٺرايو آهي، جيڪو اميد ته پڙهندڙن کي تمام گهڻو پسند ايندو. ۽ اميد ٿي ڪجي ته پڙهندڙن جو سهڪار اڳ کان اڳي ورتندو ته جيئن اسان جو ادارو ان جستجو کي جاري رکندي، سٺي کان سٺا ڪتاب پڙهندڙن تائين پهچائي سگهي.

قمر آفتاب ابڙو

مئنيجر

پيڪاڪ پرنٽرز ۽ پبلشرز

مهاڳ

مان مئٽرڪ پاس ڪري ڪاليج ۾ داخل ٿيس ته پاڪستان جي پهرئين فوجي ڊڪٽيٽر جنرل ايوب خان جي خلاف عوام جي احتجاجي تحريڪ عروج تي هئي. سنڌ ۾ به اها تحريڪ جاري هئي پر ان تي قومپرستيءَ جو رنگ وڌيڪ چڙهيل هئو. سنڌ جي تحريڪ جو سڀ کان وڏو ۽ مقبول مطالبو ته "اهو هئو ته" وٺي وٺيو ته "ان کان علاوه سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان بنائڻ ۽ بئراجن جون زمينون چوڌرين، فوجين ۽ ڪامورن کان ڪسي سنڌي هارين ۾ ورهائڻ مکيه مطالبو هئا جڏهن ته ڪوٽا سسٽم، زرعي يونيورسٽي قائم ڪرڻ ۽ سنڌ ريجمنٽ جهڙا مطالبو پڻ اٿندا رهندا هئا.

ايوب خان جي خلاف تحريڪ جا مکيه محرڪ مزدور ۽ شاگرد هئا، خاص ڪري اڳوڻي مغربي پاڪستان ۾ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻو جتي مون داخلا ورتي هئي اتان جا شاگرد به جمهوريت ۽ قومي حقن جي تحريڪ ۾ ڪنهن کان پوئتي نه هئا. ٿوري گهڻي ڏينهن ڪاليج کان جلوس نڪرندا هئا جيڪي شهر تائين گشت ڪندا هئا. انهن جلوسن جي جيڪي نوجوان اڳواڻي ڪندا هئا ۽ نعرا لڳرائيندا هئا انهن ۾ امان الله شيخ به هوندو هئو. انهن جلوسن دوران منهنجي ساٿس واقفيت ٿي جيڪا پوءِ ويجهڙائپ ۾ ۽ اڳتي هلي دوستيءَ ۾ تبديل ٿي. ان تحريڪ جي نتيجي ۾ وٺي وٺيو ته ان ڏينهن تي يعني پهرين جولاءِ 1970ع تي لاڙڪاڻي جي جناح باغ ۾ هڪ وڏو جلسو منعقد ڪيو ويو. ان جلسي کي منظم ڪرڻ ۾ به امان الله شيخ جو وڏو هٿ هئو. ان ئي جلسي ۾ مون پهريون دفعو چاچي حفيظ قريشيءَ جي پرجوش ۽ پرمغز تقرير ٻڌي. هاڻي گذريل ڏهن

سالن کان اسان جيئي سنڌ محاذ جي پليٽ فارم تان ون يونٽ ٽٽڻ واري ڏينهن تي جلسو ڪندا آهيون ۽ ان ۾ اڪثر ڪري امان الله تقرير ڪندڙن ۾ شامل هوندو آهي.

ڪاليج کان نڪري يونيورسٽيءَ ۾ آياسين ته امان الله سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايم ايس سي ۾ داخلا ورتي ۽ مون سنڌ يونيورسٽي انجنيئرنگ ڪاليج ۾. ان وقت سنڌ يونيورسٽي نصابي تعليم سان گڏ سياسي تعليم ۽ جدوجهد جو به مرڪز هئي. يونيورسٽيءَ تائين پهچندي مون به سياست ۾ متحرڪ رول ادا ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح ڄامشوري جي سخت زمين، تيز هوائن ۽ گرم سياسي ماحول ۾ امان الله ۽ منهنجو سياسي تعلق وڌيڪ ويجهڙائيءَ وارو ٿيندو ويو. 18 جون 1972ع تي جڏهن سائين جي ايم سيد نئين صورتحال ۾ (بنگلاديش جي قيام کانپوءِ) مستقبل جولاءِ عمل ٺاهڻ لاءِ حيدر منزل ڪراچيءَ ۾ پنهنجي سائين ۽ همدردن جو اجلاس گهرايو ته ان ۾ شرڪت لاءِ امان الله شيخ ۽ مان گڏجي ڄامشوري کان وياسين ۽ واپس آياسين. ان ئي اجلاس ۾ جيئي سنڌ محاذ جو بنياد وڌو ويو.

يونيورسٽي کان پوءِ سياسي وابستگيون ڌار ڌار ٿيڻ ڪري اسانجو رابطو گهٽ ٿي ويو پر شعوري ويجهڙائي رهندي. شاگرديءَ واري زماني دوران جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا جيڪي ڪجهه ساڻي مطالعي جو شوق رکندا هئا انهن ۾ امان الله شيخ به هئو. ڪجهه عرصي کانپوءِ سندس اهو شوق لکڻين جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو. پهرين مضمونن جي شڪل ۾ ۽ پوءِ ڪتابن جي صورت ۾ سندس لکڻيون سامهون اينديون رهيون. مونکي به جيئن ته پڙهڻ لکڻ سان ٿوري گهڻي دلچسپي آهي تنهن ڪري اهو وري اسانجي وچ ۾ رابطي جو نئون سبب پيدا ٿيو. سياسي صورتحال به تبديل ٿيندي ٿي رهي. اهڙيءَ طرح گذريل ڪافي سالن کان اسانجي وچ ۾ سياسي سوچ ۽ علمي آڇ جي حوالي سان رابطو رهندو ايندو آهي. جيئي سنڌ محاذ جي سياسي پروگرامن ۾ جڏهن به کيس سڏ ڪندا آهيون ته هو موجود هوندو آهي ۽ جڏهن به سندس ڪو ڪتاب بازار ۾ ايندو آهي ته هو ان

جي ٿورائتي ڪاپي مون کي ڏيندو آهي. سندس 3-4 ڪتاب مون وٽ موجود آهن ان کان علاوه وقت به وقت مختلف اخبارن ۽ مخزنن ۾ مضمون يا ڪتابن تي تبصرا پڻ پڙهڻ لاءِ ملندا ٿا رهن.

امان الله شيخ مضمون ۽ ڪتاب پنهنجا به لکندو رهندو آهي ته ناليوارن ليکڪن ۽ دانشورن جا ترجما به ڪندو رهندو آهي. هيءُ به فڪري ڪتاب ”انقلابن جي تواريخ“ ۽ ”غدري سورما“ به ترجمو ٿيل آهن. پهريون ننڍي ڪنڊ جي وڏي ڏاهي ايمر اين راءِ جو لکيل آهي جنهن ۾ انقلاب يعني سماجي تبديليءَ بابت ڄاڻ ڏنل آهي. انقلاب لاءِ گهريل سماجي حالتون، انقلاب آڻڻ ۾ مختلف قوتن ۽ شخصيتن جو ڪردار، انقلاب جا نتيجا ۽ اثر ۽ ان کان پوءِ جون حالتون.... انهن سڀني معاملن بابت ايمر اين راءِ پنهنجي مطالعي، مشاهدي ۽ تجزيي جي روشنيءَ ۾ معلومات مهيا ڪئي آهي. ايمر اين راءِ سوشلسٽ فڪر جو ماڻهو هئو. هو هندستان جي قومي آزاديءَ جو ته پرپور حامي هو پر ان سان گڏ هو ان ۾ غريب ماڻهن جي حيثيت ۽ رول کي به اهم سمجهندڙ هئو. ٻين لفظن ۾ ته هو قومي سوال کي طبقاتي سوال سان جوڙي هلائڻ جو حامي هئو. سوشلسٽ سوچ ۽ فڪر جي حوالي سان ايمر اين راءِ عالمي سطح جي شخصيت هئو. ايتري تائين جو هن چين ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي منظم ڪرڻ ۾ عالمي ڪميونسٽ تحريڪ جي مدد ڪئي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته ايمر اين راءِ جيڪڏهن هندستان بجاءِ يورپ ۾ پيدا ٿئي ها ته شايد سندس نالو لينن ۽ ٽراٽسڪيءَ جي صف ۾ شمار ٿئي ها.

اهو خيال ڪيترو صحيح آهي يا نه ان کي چڱي اهو ته هر باشعور ۽ هڏ ڏوڪي ماڻهو مڃيندو ته اها قومي آزاديءَ سان طبقاتي انقلاب کي ڳنڍڻ واري ايمر اين راءِ جي سوچ صحيح هئي. ان جو اکين ڏٺو ثبوت اڄ جو هندستان آهي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”ڌڪن جا شاهد ڦٽ هوندا آهن“. آزاديءَ جا 65 سال گذرڻ جي باوجود هندستان ۾ امير ۽ غريب جو فرق گهٽ نه ٿيو آهي بلڪ حقيقت اها آهي ته سائنس ۽ صنعتي ترقيءَ سان اهو فرق اڃا وڌندو پيو وڃي. هڪ طرف

”چڪندڙ ڀارت“ آهي ته ٻئي پاسي اونهاهي ماڻهي مان گذري موت جي کوھ ۾ ڪرندڙ هندستان آهي. هڪ طرف ائٽم بم ٺاهي عظيم هجڻ جا اعلان ڪيا ٿا وڃن ته ٻئي پاسي مذهبي متعصب ۽ ذات پات جي ذلت وارو هندستان ڪر ڪنيو پيو آهي. جتي دنيا جي تيزيءَ سان وڌندڙ معاشيات آهي ته ان سان گڏوگڏ دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ تيزيءَ سان غربت وڌي رهي آهي. غربت جي ڪري خودڪشيون دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ ڀارت ۾ ٿين ٿيون، بک وگهي ٻارن جي موت جي شرح ۾ ڀارت دنيا ۾ نمبر هڪ تي آهي. هڪ طرف امباڻين جهڙا دنيا جا امير ترين ماڻهو آهن جن جو ذاتي گهر ايڪڙن ۾ ڦهليل آهي جنهن کي پنج سئو ملازم سنڀالين ٿا ته ان جي پاسي ۾ ئي ممبئي جي ڦٽ پاڻن تي ڪپڙن کان آڄا ۽ بک کان بي حال انسان سڏڪي سڏڪي ساهه ڏيئي رهيا آهن.

البتہ ايم اين راءِ جي ايتري ۽ ايڏين خوبين ۽ صلاحيتن جي سامهون هڪڙو وڏو سوال ڪاريهر جيان ڪر ڪنيو پيو آهي ته هو هندستان ۾ هڪڙي وسيع ۽ مضبوط عوام دوست تنظيم ٺاهي يا تحريڪ اڀاري ڇو نه سگهيو؟

سنڌ جي موجوده صورتحال ۾ انقلاب بابت هن ڪتاب جي گهڻي اهميت ۽ ضرورت آهي. هن وقت سنڌي قوم جي آڏو اصلي ۽ بنيادي سوال اهو آهي ته اسان کي انقلاب يعني بنيادي تبديليءَ جي ضرورت آهي يا اصلاح جي؟ اصلاح سان معاملا اتي سڌرندا آهن جتي بنيادي ڍانچو درست هجي. هتي ته صورتحال اها آهي ته هڪ طرف پاڪستان جو رياستي ڍانچو سنڌ دشمن بنيادن تي بيٺل آهي ته ٻئي پاسي سنڌ جي سماجي جوڙجڪ جا ڳيرداري، قبائليت ۽ نسل پرستيءَ جي انسان دشمن ۽ ترقي مخالف ٿين تي قائم آهي. ان ڪري سنڌ جي قومي بقاء، نجات ۽ ترقي رڳو بنيادي تبديلي يعني انقلاب ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي ۽ ان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته تبديليءَ بابت علم جي اسان لاءِ ڪيتري اهميت آهي.

هن ڳڻڪي ۾ شامل ٻئي ڪتاب ”غدري سورما“ جي به

اڄوڪي سنڌ جي حالتن ۾ پنهنجي جاءِ تي اهميت آهي ۽ ان ۾ قومي تحريڪ جي همدردن لاءِ ڪجهه سبق آهن. هڪ اهو ته جڏهن غلام هندستان، جا محب وطن ماڻهو دنيا جي آزاد ملڪن خاص ڪري آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ وڃن ٿا ته اُهي پنهنجي زندگي انهن آزاد ملڪن جي شهرين جي نقل ۾ ڪونه ٿا گذارين پر پاڻ کي غلام ملڪ جو شهزي ٿي تصور ڪن ٿا جنهن کي اها آزادي آهي ته هو پنهنجي غلام وطن کي آزاد ڪرائڻ لاءِ آزاد ملڪن جي معاشري مان مدد وٺي سگهن. ٻيو غور لائق نقطو سنڌ جي قومي ڪارڪنن لاءِ اهو آهي ته وطن جي آزاديءَ لاءِ سِر تريءَ تي رکندڙ انهن غدري سورمن پهرين هٿياربند ويڙهه جي ذريعي هندستان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ جدوجهد جي شروعات ڪئي پر پوءِ اڳتي هلي بدليل حالتن ۽ حقيقتن جو ادراڪ ڪندي ويڙهه جو عدم تشدد وارو طريقو اختيار ڪيائون. ان مان پيغام اهو ٿو ملي ته مقدس رڳو مقصد هوندو آهي، جدوجهد جا رستا، طريقا ۽ حڪمت عمليون، اهي سڀ تبديل ٿيڻ جوڳا هوندا آهن ۽ قومي ڪارڪنن کي انهن تبديلين جي لاءِ سدائين تيار ۽ تبديل ٿيل رستن ۽ طريقن ذريعي منزل مقصود تائين پهچڻ جو اهل هجڻ کپي.

اميد ته منهنجو پراڻو دوست امان الله شيخ اڳتي به سٺا ۽ ڪرائتا ڪتاب سنڌ جي سياسي ۽ فڪري ميدان ۾ آڻيندو رهندو. ان سان گڏوگڏ مان اها به اميد ڪريان ٿو ته امان الله اسانجي دوستيءَ واري تعلق جو سبب ۽ ذريعو بنجندڙ عمل کان پاڻ کي پري نه رکندو. منهنجو مطلب آهي ته هن فيصلي جي گهڙيءَ ۾ سنڌ جي نجات لاءِ ٿيندڙ سياسي جدوجهد ۾ به پنهنجو گهربل ڪردار ادا ڪندو.

عبدالخالق جوڻيجو

ڪراچي

23 سيپٽمبر 2012ع

غڊري سورما

رنڌير سنگھ

سنڌيڪار: امان الله شيخ

(سنديڪارپاران)

اهڙو ڏينهن به ايندو . . .

(پهرين ڇاپي جو مهاڳ)

آدجڳاد کان دستور آهي ته هر هڪ ساهواري کي سندس چوڦير سماجي ۽ معاشي حالتون ئي سوچ ويچار لاءِ مجبور ڪنديون آهن. مون به جڏهن هي ڪتابچو پڙهيو ۽ تورو ٿانڪو ٿي پنهنجي اوسي پاسي ڏسڻ وائسڻ لڳس ته لڳم ته اڄ به ساڳيا لائون ۽ ساڳيا چڱهه آهن. اڄ به ساڳي لڏپلاڻ ۽ ڌارين ملڪن ۾ ڌڪا ۽ ٿاڀا کائڻ اسان جي پوڙهن، جوانن ۽ ٻارن جي پاڳ ۾ هن ڌرتيءَ تي وسندڙ ڏاڍن ۽ جابرن زوريءَ ويهي لکيا آهن. هينئر به اسان جو ديس واسي سعودي، دبئي ۽ ڪويت جي چڪرن ۾ جڪڙيل آهي. ڪجهه وقت اڳ ته انهيءَ دردناڪ لڏپلاڻ جو هڪ دردناڪ واقعو اڪين سان ڏٺو هيم. ٿيو هينئر جو گج وٽ اڳ مان شهدادڪوٽ ڪنهن ڪم سانگي ويو هئس ۽ اتي هڪ همراھ ٻڌايو ته رات شهر ۾ هڪ نئي نيتي نينگريءَ جو وڪرو ٿيڻو آهي. مون کي پهريائين ته ويساهه ٿي ڪونه پئي آيو ته اڄ جي هن ترقي ڪندڙ دور ۾ ههڙا قهري ڪلور به ٿي سگهن ٿا؟ پر پوءِ مون اهو سڄو لقاءَ وڃي اڪين سان ڏٺو ۽ پسيو ۽ چڙهتو ٻولي وڃ اوڀر منجهان آيل هڪ همراھ جي هتي جيڪو هڻو ته سنڌ جو پر روزگار خاطر پرڏيهه ويل هو. بهرحال راتوواھ اها چوڪري نيلا مڙهي، نڪاح پيو ۽ ڪنوار بڻجي چنڊڙيل ور سان ڏيهان ڏور رواني ٿي وئي ۽ اوڏانهن ڇا پيو وهي واپري سو ڪنهن کان گجهو ڪونهي. مون جنهن ويل اهو تماشو پئي ڏٺو ته جمال ايتري جي ”پيراڻي“ اڪين آڏو

تري آئي پر هينئر مون اڳيان فرق رکڻو اهو هو ته جمال جي پيرائي ان سمي ابهر ٻار هئي ۽ منهنجي آڏو جوان جمال پيرائي هئي.

مان ڪيترا ڏهاڙا مونجهه، نراسائي ۽ اڻٻالڪائيءَ جي گهيرن ۾ هئس ۽ پوءِ جڏهن هوريان هوريان سڌير ٿيس ته سمجهه ۾ آيو ته فطرت سڀني انسانن کي هڪ جهڙي مان ۽ مرتبي سان پيدا ڪيو آهي، پر جنهن سمي انساني معاشري ۾ ”مان“ ۽ ”تون“ جو ويڇو پيدا ٿيو ته انسانن جي هڪڙي گروهه جي اندر ۾ حرص ۽ هوس جا پيڙ پڙڪي اٿيا. سندن من ۾ ٻين آدمين مٿان راج ڪرڻ جو سوداءِ اچي سمايو، سو انهن ويهي ويچار ڪيو ته هي جو انسانن پاڻ کان وڌيڪ هيبتناڪ ۽ طاقتور ڄاڻورن کي فرمانبردار بڻايو آهي، ان جو مکيه ڪارڻ ڄاڻورن ۾ سوچ ۽ سمجهه جي گهٽتائي آهي. انهيءَ ڪري انسانن جي گهٽتائيءَ کي زبردست بنائڻ جو سنئون سنوآٽو طريقو هڪ ئي آهي ته سندن سوچ ۽ سمجهه جي صلاحيتن کي اُسڻ کان اڳ ئي پاڙون پئي ڦٽو ڪجي. ظاهر آهي ته انساني سوچ ۽ سمجهه جو قتلام تمام خبرداريءَ سان ڪرڻو آهي ته پوءِ سندس معاشي ۽ اقتصادي وسيلن کي يا ته نيست نابود ڪري ڇڏجي يا وري ماڳهين پنهنجي هٿ وسيلو بڻائجي. مان هِت پندت جواهر لال نهروءَ جي ڪتاب The Discovery of India جو حوالو ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيئن ڳالهه اڃا به پيرائڻي نموني سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي ته ڪيئن معاشي ۽ اقتصادي تباهيءَ جي ڪري هاڃا تين ٿا:

”هندوستان ۾ انگريزن جي پير پائڻ سان پهريائين ته صنعتي تباهي آئي ۽ پوءِ وري زرعي تباهيءَ اچي منهن ڪڍيو، زمين تي زرعي قرضن جو بار وڌندو ويو. انت ته زمين جو ڳپل حصو وياج خورن جي هٿن ۾ هليو ويو. نتيجو اهو نڪتو ته هاري بي روزگار ٿيڻ لڳا. هندوستان صنعتي سرماييدار سرڪار (انگريزن) جو ماتحت ته هو پر سندس سماجي ۽ معاشي سرشتو سرماييداريءَ کان آڳاٽي دور جو هو. جنهنڪري ناٿي اپائڻ جي وسيلن ۾ گهٽتائي ايندي وئي ۽ نيٺ هندوستان سماج ماٿ ميٺ ۾ پونجي واد/ سرماييدار معاشري جو-

هتيو بطجي ويو. اهڙي ريت سرمائيدار معاشري جي بدعتن ۽ خرابين ته هندوستاني معاشري ۾ اچي واسو ڪيو پر ان معاشري جي خوين کي هندوستان ماڻي نه سگهيو.

هتي هڪ سوال اڀري ٿو ته پونجي واد معاشري جي خوين کي هندوستان ڇو نه ماڻي سگهيو؟ منهنجي راءِ ۾ ته ان سمي جو هندوستاني معاشرو هڪ ته نئين آيل سماجي سرشتي آڏو سينو ساھي نه سگهيو ۽ ٻيو ته پنهنجي تواريخي (مراد حاڪميت آ) حيثيت تان به کيس هٿ ڪڍڻو پيو جنهن ڪري سڄو سٽاءُ ڊھي اچي پٽ پيو.

ڪارل مارڪس ”هندوستان ۾ برطانوي راڄ“ بابت 1853ع ڌاري لکيل هڪ ليک ۾ اجهو هيئن چنڊڇاڻ ڪري ٿو:

”گهرو لڙايون، انقلاب، ڪاهون، سوڀون، ڏڪار ۽ اڪيچار مسئلا ۽ مامرا جن جي ڪري هندوستان ۾ ڪيتري به تباهي آئي، اهي هندوستان جي بڻ بڻياد کي ٽوڙي نه سگهيا، پر انگلستان هندوستان جي معاشي بيهڪ کي پيچي پورا ڪري ڇڏيو آهي ۽ سندس نئين سر نهڻ جو امڪان نظر ڪونه ٿو اچي، پنهنجي پراڻي دور جي خاتمي کانپوءِ هندوستاني لاءِ ڪا به نواڻ پيدا ٿي نه سگهي آهي، ڇو ته انگلستان جي هٿ هيٺ هندوستان پنهنجي روايتن ۽ سڄي تواريخي حيثيت کان ڇڄي ڌار ٿيو آهي.“

هيئنر به، ننڍي کنڊ ۾ ورهاڱي کانپوءِ به صورتحال ۾ ڪو خاص سڌارو يا واڌارو ڪونه آيو آهي. اسان جون گهڻي ڀاڱي انقلابي ڌريون هاڻي به ساڳئي پراڻي ۽ فرسوده طور طريقي کي پنهنجي سوچ ويچار ۽ انقلاب جو وسيلو بڻائي هلائي رهيون آهن ۽ هيل تائين سندن طريقيڪار ۾ سائنسي نقطه نگاهه کان واڌارو ڪونه آيو آهي، جهڙي ريت مذهبي گروهه يا فرقا هڪ ٻئي جي جنڊا پٽ مان وانڊا ٿي ڪونه ٿا ٿين، تيئن عوامي ۽ انقلابي سوچ ويچار رکندڙ گروهه به ساڳئي نموني مرض ۾ ورتا پيا آهن. انهي سڄي منجهيل سٺ کي ڇڏائڻ ۽ سمجهڻ لاءِ اچو ته پنهنجي چوڌاري وايومنڊل تي به نظر ڏيرائي ڏسون ته ڇا ٿو وهي واپري پيو.

دنيا جي گولي تي سياسي ۽ معاشي داداگيرن ۽ ڦورن کي جيئن ڦريل ۽ ستايل همراھ سوڙھو ڪندا وڃن ٿا تيئن ڦورو به نٿ نوان خيلا ۽ بهانا پنهنجي بچاءَ لاءِ ايجاد ڪندا وڃن ٿا. هونئن هن مهل تائين ڦورو طبقو ڪنهن نه ڪنهن حد تائين پنهنجي ٽولي سان وفادار رهندو آيو هو پر هاڻي ته هو مورگوئي پنهنجي ڪوڙي ۽ هٿرادو ساک کي بچائڻ لاءِ وطن جو وڪرو ڪندي ويرم ڪونه ڪري ٿو.

حييف تنين کي هوءَ وطن جن وساريو
(شاهه لطيف)

تواريخ ويهين صديءَ کي جدوجهد، اٽل پتل ۽ ڏاڍن ۽ جابرن جي پٽڪا ڏاه جو نالو ڏيئي ڇڏيو آهي ۽ اسان جي اڳيان ويهين صدي جو وڏي ۾ وڏو ڪارنامو روس ۾ پورهيت انقلاب جو اچڻ آهي. هتي اهو ورجائڻ ضروري سمجهان ٿو ته انقلاب جو چيهه ڪاٽي ڪونه ٿيندو آهي پر هر ايندڙ انقلاب ماضيءَ جي انقلابن جون برڪتون ۽ چڱايون به پاڻ سان کنيون ايندو آهي. ان ڪري جيڪڏهن هتي ٿورو ڳوڙهي نموني ويچار ڪبو ته ويهين صديءَ ۾ آيل ان عظيم انقلاب ۾ ماضي جي انقلابن جهڙوڪ: انگلستان جي صنعتي انقلاب، فرانس جي سياسي انقلاب ۽ آمريڪا جي آزاديءَ واري انقلاب جو عڪس چٽي ريت پسجي پيو ۽ جيستائين هي سنسار قائم ۽ دائم آهي تيستائين اڳتي وڌڻ ۽ هڪ نئين انقلاب ۽ ردوبدل لاءِ هينئر کان راهون هموار ٿين پيون.

هن ڪتابجي (غدري سورما) ۾ ايڪتا، پاڻي، رواداري، سهڻ ۽ انسان ذات جي خوشحاليءَ لاءِ اربين ڇڏڻ جا املهه مثال موجود آهن جيڪي اڄ جي هن دور ۾ هوريان هوريان ڄڻ ته اٽلپ ٿيندا پيا وڃن ۽ ان جي جاءِ تي انقلاب جي نالي ۾ وٺ وٺان، سس پس ۽ چٽواڳيءَ اچي واسو ڪيو آهي. ان لاءِ چڱو ايئن ٿيندو ته اسين هن ڌرتيءَ جا رهواسي، ڪاوڻ، ڪروڙ، شخصي چڱ مڙسائپ ۽ بهتان بازيءَ جي ڪوڙ کي ۾ ڦاسڻ کان پاڻ بچايون ۽ هڪ ٻئي لاءِ سهڻ ۽ رواداريءَ

ڪي سونهون بنائي، سنڌ ۽ سڄي انسان ذات جي پلائيءَ لاءِ پاڻ اربي
 ڇڏيون، پر جيڪڏهن اسان سڀني انهي ذميواريءَ کان لنوائڻ جي
 ڪوشش ڪئي ته تواريخ جو عمل اسان کي اهڙي اوڙاهه ۾ اڇلائيندو
 جتان سنئين لڳين نڪرڻ ڪجهه وقت لاءِ محال ٿي پوندو. هونئن
 ڪيترا به حيل ۽ حجتون ڪجن پر اهو ڏينهن ساڻي اوس اچڻو آ
 جنهن جو اسان کي اوسيئڙو آهي:

پنهنجي رت ۾ ريتو جهنڊو آپ تائين جهوليئندو
 اهڙو ڏينهن به ايندو ساڻي، اهڙو ڏينهن به ايندو.
 (شيخ اياز)

امان الله شيخ

لاڙڪاڻو- سنڌ

4 مارچ 1984ع

مهاڳ

هن ننڍڙي ڪتابچي ۾، اڀڪنڊ جي غدر پارٽيءَ جي انهن سنورمن (1914-1915ع) جو داستان پڙهنداسين جيڪي اسان جي قومي تواريخ جو حصو آهن. هيءُ انهن سورمن جي حياتي جو وچور آهي جن جي منهن تي موت جي دهشت جا گھنڄ پئجي نه سگھيا. هيءُ ٽيهن سالن جي قرباني ۽ جدوجهد جو هڪ اڻ وسرندڙ باب آهي.

مان سمجهان ٿو ته اڄ جي سياسي ڪارڪن کي تواريخ ۾ هن ڪيل جدوجهد جي يادگيري نه هئڻ برابر هوندي. ڪيترن کي ته غدر پارٽي، ڪوما گاتا مارو (Komo Gata Maru) جي واقعن جي ايتري سڌ ڪانه هوندي ۽ ڪن کي وري ايتري ڄاڻ هوندي ته 14-1915ع ۾ ڪي ماڻهو ڦاهي چاڙهيا ويا هئا ۽ ٿورا گھڻا قتل ڪيا ويا هوندا.

اسين پهريون ڀيرو انهيءَ تواريخي باب کي هڪ ننڍڙي ڪتابچي جي صورت ۾، غدر پارٽي جي پيڙهه پتر وجهندڙ بابا سوهن سنگهه بکنا جي ٻڌايل واقعن جي بنياد تي سنواري پيش ڪري رهيا آهيون. هيءُ انهن سادن سندن اوجھه هارين ۽ پورهيتن جي جدوجهد جي ڪهاڻي آهي، جيڪي انقلاب جي لهر ۾ ايترو ته اڳتي وهي ويا جو اهڙي سمي هٿياربند انقلاب لاءِ ڪم ڪيائون جڏهن اسان جا ٻيا قومي اڳواڻ ”هوم رول“ کان اڳتي سوچ ويچار ڪري نه پئي سگھيا. اسان کي هن جاکوڙ پڙهندي سڌ پوندي ته اهي ڪير هئا جن زباني لٻاڙ تي زور رکيو ۽ اهي مانجهي مڙس مٿير ڪير هئا جن پنهنجي آدرشن خاطر ڪات هيٺان اچڻ قبول ڪيو؟

* ڪٽاري ۽ ڪات، من مرادون پنيون

رت ڀريا وات، مانجهين هڏ مڇائيا.

«(خليفو نبي بخش)»

غدر هلچل ڪا ٻاراڻي ٺڪا ٺوڪيءَ واري راند ڪانه هئي. انهي هلچل جو بڻياد هندوستان ۾ نه پر آمريڪا ۾ رکيو ويو هو. انهيءَ تحريڪ جو پيڙهه پٿر رکندڙ وچولي درجي (مڊل ڪلاس) جا نوجوان نه، پر اهي هاري ناري ۽ پورهيت هئا، جن پرڏيهه ۾ وڃي پنهنجي رت ۽ ست جي ولوڙ منجهان پئسو ڪمايو. انهن پورهيتن ۾ وڏو حصو پنجابي سکن جو هو. جڏهن انهن پورهيتن پرڏيهه وڃي سڪ، آزادي ۽ شائتي واري ماحول کي ڏٺو، پرکيو ۽ پنهنجي غلام هئڻ جو احساس شدت سان محسوس ڪيو ته انهي شعور ۽ احساس هيٺ غدر پارٽي جنم ورتو. انقلابين جي پارٽيءَ جا ڪارڪن ۽ همدرديار ٿيڻ سان پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويا ته جيئن هڪ ڏينهن هٿيارن سان ليس ٿي پنهنجي وطن ڏانهن واپس ورن ۽ هٿياربند جدوجهد سان برطانوي سامراج جي ڳت منجهان پاڻ ڇڏائين. انهي عظيم ڪارج کي عملي جامو پهراڻڻ لاءِ ڏوڪڙ گڏ ٿيڻ شروع ٿي ويا ۽ ڪيترن ته پنهنجو الهو تلهو ويڙهي تحريڪ جي حوالي ڪيو. انهن پئسن مان هٿيار پنهور خريد ڪيا ويا ۽ ساٿين جي سکيا جو جوڳو بندوبست ڪيو ويو ۽ تيستائين ڪارڪنن جو انگ پڻ ٻارهن هزارن تائين وڃي پهتو هو.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ لڳڻ کان پوءِ پارٽي جي هاءِ ڪمانڊ پنهنجي رٿا کي عملي شڪل وٺرائڻ لاءِ صورتحال کي سازگار ڏٺو. اهڙي ريت سٺاءِ مطابق پارٽي جي هاءِ ڪمانڊ جي حڪم تي ننڍن ننڍن جتن جي صورت ۾ ماڻهن هندوستان موٽڻ شروع ڪيو. اٺن هزارن جي لڳ ڀڳ ماڻهو ٻهجي چڪا هئا ۽ پهچڻ ۾ کين ٻه ورهيه کن لڳي ويا. اڀوجهه ۽ سادا پورهيت ڀڄڻ وقت ٿورو ٿڪو سرڪاري خابرن (جاسوسن) جو خيال ڪندا هئا پر ٿوري ساهي پٽڻ کان پوءِ ڪم کي لڳي ويندا هئا پر کين اها خبر ڪانه هئي ته سرڪار کي به سندن تياريءَ جي ٿوري گهڻي ڪڙڪ پئجي وئي هئي، جنهن ڪري

۴۱ اسان کي هن ڪتابچي پڙهڻ مان ڄاڻ ملندي ته اهي ڪهڙا سورهمه سوڍا هئا جن پنهنجي ڄمار جو وڏو حصو انڊيمان جي ٻيٽ ۾ گذاريو ۽ اتي باندي رهندي به پنهنجن حقن لاءِ ڪيئن وڙهيا ۽ اڄ ڇا ڪري رهيا آهن؟

ڪيترن همراهن کي بندرگاهه تي پير رکندي سوڳهو ڪيو پئي ويو. ان هوندي به پورهيتن جو چڱو ڇوڪو انگ پوليس ۽ سرڪار کي اکين ۾ سرمون پائي نڪري ويڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان کان پوءِ مڙپئي پورهيت زير زمين (Under Ground) وڃي سونپيل ڪم کي لڳا.

انهن ڏينهن ۾ هندوستاني سياست رڳو انگريز سرڪار کي عريضيون اماڻڻ تائين محدود هئي ۽ ڪانگريس به انهي زماني ۾ گڏجاڻيون ڪري ٺهراءَ بحال ڪرڻ واري سرگرميءَ تائين محدود هئي. جيتوڻيڪ ڪانگريس ۾ ڪيترائي محب وطن ماڻهو هئا پر انهن ڪڏهن پنهنجي خواب خيال ۾ به انگريز سرڪار خلاف هٿياربند هلچل نه ڇڏيو پر ڪنهن به سڌي قدم کڻڻ لاءِ ويچار به ڪونه ڪيو هو. عام راءِ انهي ويل تائين سياسي ميدان ۾ ڪونه آئي هئي جنهن ڪري قومي جاڳرتا لاءِ سندن ورتاءُ ٿڌو ۽ ٽڪائيندڙ هو.

جڏهن پارٽيءَ جا مکيه اڳواڻ هندوستان پهتا ته چوڻوڻو حالتون ڏسي ان راءِ تي پهتا ته ڏيهي ماڻهو جيڪي فوج ۾ ڀرتي ٿيل آهن، انهن جي مدد سان، انگريز سرڪار کي هتان تڙي سگهجي ٿو. پارٽيءَ جي ميمبرن جو چڱو موچارو انگ پورهيتن جو هو ۽ فوج ۾ به ججهو انگ سندن ڀائرن، متن مائٽن ۽ ساٿين جو هو. ٻئي پاسي وري هندوستاني فوجين کي گهڻو ٿڌو ملڪ کان ٻاهر اماڻيو پئي ويو جنهن ڪري منجهن ناراضگي ۽ چڙ پيدا ٿي پئي هئي. ڏيهي فوجي، انگريز عملدارن جي حڪم تي سر وڇائڻ جي سخت خلاف هئا ڇو ته بالا آفيسرن جو ساڻن سلوڪ به نفرت ۽ ڌڪار ڀريل هو. جڏهن غدر پارٽيءَ جا ڪارڪن ڏيهي فوجين سان لهه وچڙ ۾ آيا ته هو سندن سات ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا پر اهو سڄو ستاءُ ڪجهه ماڻهن جي پاڙيائپ ۽ غداري جي سبب ناڪام ٿيو. هونئن بنيادي طور انهي ستاءُ جي ناڪام ٿيڻ جو اصلي سبب اهو هو ته ان سڄي تياري کي عام راءِ جي مڪمل پٺڀرائي ڪونه هئي، پر فوجين جي وسيلي انقلاب آڻڻ جو سانهاو هو. انقلاب جي ناڪام ٿيڻ جي ڪري سوين سوريءَ سينگار ٿيا، ڪيترا جيل جي اونڌاهين ۾ واڙيا ويا ۽ هزارن کي ملڪ کان ٻاهر

گرفتار ڪيو ويو.

جيترن به انقلابين کي ڪاري پاڻي جي سزا ڏني وئي، انهن ۾ سٺ ورهين جي پورنهن توڙي مڇن جي ريهه ڦٽندڙ ڳيرن کي به انگريز سرڪار نه بخشيو. هندوستان جي جيلن ۽ انڊيمان جي ٻيٽ تي، انهن جوڏن جوانن سان ڏاڍ ۽ جبر جي انتها ڪئي وئي. ان کان سواءِ مختلف لوپ لالچون ۽ انعام اڪرام سندن مضبوط عزم کي لوڙي نه سگهيا ۽ پنهنجي حقن جي جدوجهد لاءِ ائن جئن انڊيمان ۾ پساھ پورا ڪيا.

اهي سورهيہ سرواڻ ويهن ورهين جي ڊگهي سزا کائڻ کان پوءِ آزاد ٿيا. هو جسماني طرح ته ڏهرا ۽ ضعيف ٿي ويا هئا پر سندن حوصلا هماليہ جي ڪيلاش پرٻت وانگر اٿل هئا. ايڏي عذاب ۽ پيڙا کان پوءِ وري به فيصلو ٿيو ته هٿياربند جدوجهد لاءِ ٻيهر تياري ڪجي.

انهي تياريءَ ۾ پنهنجن ساٿين جي ڊگهي تجربي ۽ قرباني منجهن نئين سوچ ۽ نئون لاڙو آندو هو. آخر ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن ۽ سياسي اٿل پٿل کي پرڪٽ کان پوءِ فيصلو ڪيو ويو ته پراڻا طور طريقا فرسوده ۽ بيڪار ٿي چڪا آهن ۽ جيستائين سڄي ملڪ جا رهواسي سجاڳ نه ٿيندا تيستائين ڪنهن به تحريڪ جو ڪامياب ٿيڻ ناممڪن آهي. ان ڪري اسان جي اصل فوج هاري ناري ۽ پورهيت آهن جن جي حمايت ۽ پٺڀرائي سان ئي پنهنجي مقصد کي ماڻي سگهجي ٿو.

عامراءِ کي پنهنجي پاسي موڙڻ ۾ نه رڳو انهن ماڻهن جو تجربو ۽ 14-1915ع وارا اصول شامل هئا پر سندن جوش، چاهه ۽ پاڻ اڀڻ وارو جذبو به شامل هو. انهن انقلابين جي قرباني جي ڪري ڪانگريس به ڪجهه نه ڪجهه خيالي ۽ پورالي دنيا منجهان نڪري حقيقتن کي سمجهڻ لڳي. هنن انقلابين نه رڳو پنجاب ۾ ساميه واد تحريڪ (ڪميونسٽ تحريڪ) کي مضبوط ڪيو پر هاري هلچل کي طاقتور بنائڻ ۾ به وڏي هٿي ڏني.

اهي آزاديءَ ڪوڏيا عمر جي لحاظ کان وڏا هئا پر انهن ۾ اتساهه ۽ لڙپنا ساڳي 1914ع واري آهي جنهن ۾ هرڪو آزاديءَ جي

محاذ تي وڙهڻ ۾ اڳيرو آهي ۽ هيٺنر به ساڳي ثابت قدمي سان سات ڏئي آهن پر اهي نون تجربن ۽ آدرشن پراڻن ۾ به پوئتي ڪونه آهن. هاڻي آزادي جي ويڙهه ۾ هوسيعي ساميه واد جهنڊي هيٺان گڏ آهن.

غذر پارٽي جا مڙيئي سرواڻ جيڪي اڄ ساميه واد پارٽي ۾ آهن سي گهڻو ٿو شهيد ڪرتار سنگهه جا ساٿي آهن، جنهن سوريءَ تي مرڪي ساهه ڏنو پر رحم جي اپيل ڪرڻ کان نابري واري. * انهن ساٿين جا نالا آهن: سوهن سنگهه بکنا، بابا ڪيسر سنگهه، بابا اروڙ سنگهه، گرمڪ سنگهه، پرتوي سنگهه ۽ ٻيا. هر هڪ ساٿي پنهنجي جاءِ تي تواريخ جو هڪ مڪمل ورق آهي ۽ انهن سڀني ساٿين لاءِ پنجاب جي بهراڙين ۾ حد درجي جي عزت ۽ پيار آهي.

1914ع ۾ جيڪي وهيو واپريو سوانهن ماڻهن جي ديس ڏانهن واپس ورڻ کان پوءِ ٿيو، انهن انقلابين جي قرباني سان ننڍي کنڊ جي جننا ۾ سياسي جاڳرتا آئي، جنهن اڳتي هلي زورائتي هلچل جي صورت اختيار ڪئي. آزاديءَ جي لاءِ جيڪا هنن مانجهين باري ان جي روشني، اڄ سڄي ننڍي کنڊ ۾ چوڏس پڪڙيل آهي، جنهن ڪري اڄ آزاديءَ جي ڏاڪي تي پهچڻ ۾ ويهر ڪانه لڳندي.

اڄ تواريخ جي هن نازڪ وراڪي تي هنن سورهين جي سورهياڻپ جو احوال ديس واسين لاءِ هڪ نئين دڳ جي سڃاڻپ ڏئي ٿو. هي اُهي آزاديءَ جا متوالا آهن جن پنهنجو سڀ ڪجهه آزاديءَ جي ديوي جي قدمن ۾ نچاوري ڪيو ۽ پاڻ مٿان مصيبتون ۽ مامرا مرڪي سٺا.

اجي ڪمار گهوش

ڊسمبر 1945ع

* سوري چڙهڻ سيع پسن، ايءُ ڪم عاشقن

پاهون ڪين پسن، ساڻو هلن سامهان.

(لطيف)

روزگار جي ووڙ

اٺويھين صديءَ جي پوئين ڏھاڪي ۽ ويھين صدي جي منڍ ۾، هزارين پنجابي سک ۽ مسلمان هاري، پوڙها ۽ جوان ڏيھ ڇڏي پرڏيھ روزگار جي ووڙ ۾ روانا ٿيا، ڇاڪاڻ ته پنجاب جي زمين تي آدمين جي گهڻائي سبب، زمين جي ننڍن ٽڪرن کيڙڻ سان سندن پوراڻو ڪونه پئي ٿيو.

اهو دور اقتصادي طور سخت اونڊاهو ۽ ڏقيڙ وارو دور هو. ڏيڍ سئو ورهيه پراڻي گئل پينل، ناڪاره ۽ بدبودار بادشاهي سرشتي جي مڙني برائين جا اثر به ظاهر ٿيڻ لڳا هئا. نون حاڪمن جي وارد ٿيڻ سان هندوستان جي اقتصادي حالت وڌيڪ پائمال ٿي رهي هئي ۽ ان کان به وڌيڪ بدتر اقتصادي سرشتو ان جي جڳهه والاري رهيو هو. هٿ جو پورهيو ۽ ٻيا اڪيچار هنر پوئين پسامن ۾ هئا، ان کان سواءِ زمين ڪسڻ ۽ هارين کي بي دخل ڪرڻ جي رفتار ڏينهون ڏينهون وڌي رهي هئي، جنهن ڪري زراعت به تباهي جي ڪناري تي اچي پهتي هئي. ساڳئي وقت وري هڪ ٻي مصيبت اچي منهن ڪڍيو جو ڪوڙن کاتن جي مناسبتا ۽ هٿرادو قرضن مٿان قرض به پورهيتن کي نبيست ۽ نابود ڪري ڇڏيو. ڏڪار ته ماڳهين حالتن کي وڌيڪ پوائتو بڻائي ڇڏيو جنهن ڪري رهيو گهيو زرعي اپڙاسوبه ختم ٿي ويو.

اهڙي لاچار۽ ۽ نااميدي وارين حالتن ۾ پنجاب جي هاري ۽ پورهيت لاءِ ان کانسواءِ ٻيو ڪوبه چارو ڪونه هو ته هو اباڻا ڪڪ ڇڏي ٻاهرين ملڪن ۾ وڃي قسمت آزمائي ڪري. انهي سبب ڪيترائي هاري ناري پنهنجا گهه گنا گروي رکي، زرعي زمين جا رهيل ٽڪر نيلا ڪري ۽ ڍڳا ڍور وڪڻي پرڏيھ روانا ٿي ويا.

اها لڏپلاڻ ويهين صديءَ جي اڳياڙي ۾ ته گهڻو زور وٺي وئي. اهي بي وطن ماڻهو سڄي دنيا جهڙوڪ: برما، ملايا، سنگاپور، هانگ ڪانگ، شنگھائي، چين جي ٻين ڀاڱن ۽ آسٽريليا ۾ تڙي پکڙي ويا. هڏ ڪاٺ ۾ مضبوط ۽ جفاڪش هئڻ ڪري کين پوليس اهلڪارن ۽ چوڪيدارن جي حيثيت ۾ جتي ڪٿي پرڻي ڪيو ويو. ڪجهه همراھ جيڪي ٿورو گهڻو پئسو پنجنڙ پاڇي ڪري کڻي آيا هئا، انهن وري ننڍا دوڪان کوليا يا نئڪيداري شروع ڪئي. ٿوري ئي عرصي ۾ اهي لوڪ چڱو پئسو ڪمائي سگهيو جو ساھ ڪٽڻ لائق ٿيا... پر ساڻن هڪ جٺ به ٿي جو اهي جنهن به ملڪ ۾ وڃي رهيا ته اُتي اتان جا اصولوڪا رهواسي کين سخت ڪروڙ ۽ ڪاوڙ منجهان ڏسڻ لڳا، ڇو ته اهي کين پنهنجن حقن تي ڏاڙو هڻندڙ سمجهندا هئا.

انهي سمي کين سڏ پئي ته آمريڪا ۾ ٻين ملڪن جي پيٽ ۾ وڌيڪ سهولتون ۽ وڌيون پگهارون آهن. پوءِ آزمودي خاطر ڪجهه ماڻهن جو جڻو آمريڪا اُماڻيائون، جن کين ورائي ۾ سٺي خبر موڪلي. ان کان پوءِ ته هندوستانين جا انبوهه آمريڪا ۽ ڪئناڊا ڏانهن لڙي پيا. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي شروعات ۾ ته سندن انگ پندرهن هزارن تائين وڃي پهتو هو.

غلاميءَ جو طوق

آمريڪا ۾ ڪارخانيدارن ۽ باغن جي مالڪن وٽان کين ٻن کان ٽن ڊالرن تائين چڱو اجورو روزانو ملندو هو. انهي ڪمائي منجهان هو وڏو حصو بچائي رکندا هئا ڇاڪاڻ ته پاڻ آمريڪي مزدور جي پيٽ ۾ وڌيڪ محنتي ۽ گهٽ خرچاڻو هئا. ان سمي ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو ته آمريڪين ۽ هندوستانين وچ ۾ دنگو ۽ فساد اڻ ٿر هو پر ڇاڪاڻ ته اهو خوشحالي جو دور هو جنهن ڪري ڪوبه اهڙو اڻ وڻندڙ واقعو ڪونه ٿيو.

1907ع ۾ اقتصادي يونچال آيو. بي روزگاري ۽ اجرت جي گهٽتائي هئي وڃي هنڌ ڪيو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو ته آمريڪي پورهيتن جماعت سازي ڪري سرمائيدارن خلاف مرڻ مارڻ جي جدوجهد شروع ڪئي پر هندوستانی مزدور ان سڄي هلچل کي ڪٽراڳ سمجهي ان کان پاسيرو رهڻ لڳا. ڇاڪاڻ ته سندن ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي ته پاڻ رڳو پئسو ڪمائڻ خاطر هتي آيا آهن، جنهن ڪري آمريڪي سرمائيدار کين ڏيهي مزدور خلاف استعمال ڪيو. ان سبب هڪ لڳا ماڳهين ريلوي جي هڙتال هندوستانين جي مخالفت ڪري ناڪام ٿي ۽ ردعمل ۾ آمريڪي مزدورن جي ذهن ۾ هندوستانين لاءِ نفرت ۽ ڦٽڪار جو جذبو وڌي ويو. آمريڪي پورهيت، پنهنجن ساٿين سان گڏجي جئن جي شڪل ۾ هندوستانين جي وسندين تي حملا ڪرڻ لڳا. هندوستانی مزدور به سينٽ جان، ٽيڪوما، وليمر ۽ ٻين شهرن ۾ تڙيا پڪڙيا پيا هئا ۽ اتان آمريڪي مزدور کين ڪڍي سڄڻ ۽ پڙيانگ جاين تي ڦٽو ڪري ايندا هئا.

آمريڪا منجهان في الحال ته اقتصادي يونچال ختم ٿي ويو ۽

مزدورن جون ارهه زورايون به بند ٿي ويون پر ان هوندي به هندوستائين لاءِ نفرت ۽ ڌڪار جو جذبو ڏيهي ماڻهن ۾ جهڪو ڪونه ٿيو. هونئن ته آمريڪين جو سلوڪ ايشيا ۽ يورپ منجهان لڏي آيلن سان اينگو هو. پر اهي هندوستائين تي وڌيڪ جڳ ڪائيندا هئا. ان جو مکيه ڪارڻ ائين چئي سگهجي ٿو ته ٻين ملڪن جا رهواسي گهڻو ڪري آزاد قوم جا فرد هئا جنهن ڪري سندن سرڪار ٿوري ٽڪي حادثي تي به ڪن ڪڙا ڪندي هئي. ائين ئي هڪ پيري ڪئليفورنيا جي ڪجهه مزدورن، چپاني مزدورن سان ڏاڍائي ڪئي، جنهن تي چپان سرڪار اعتراض ڪيو. آخرڪار آمريڪي حڪومت نقصان جو معاوضو هڪ ڊالر جي جاءِ تي ڏهه ڊالر پري ڏنو. ان جي ابتڙ اهڙي ساڳي واردات هندوستاني مزدورن سان ٿي ته انگريز سرڪار پنهنجي غلام رعيت مان هٿ ڪڍي ويهي رهي ۽ سخت احتجاج ٿئي ۽ واهيات پئي جو ورتاءُ اختيار ڪيو. اهو پهريون موقعو هو جو هند واسين کي محسوس ٿيو ته هو هڪ غلام قوم جا فرد آهن.

آمريڪا منجهه هندوستاني گهڻو ڪري ڪئليفورنيا، اورئن ۽ واشنگٽن ۾ سٿيا پيا هئا. انهن آبادڪارن ۾ جوالا سنگهه، واسا سنگهه، سنٽوش سنگهه، ڪيسر سنگهه، سوهن سنگهه، بڪنا، ڪانشي رام ۽ ٻين چڱو چوڪو پئسو ڪمايو هو. پر جڏهن پنهنجي چوڌاري نظر ڦيرائي ڏنائون ته پئسي هٿ ٻاوجود به سندن عزت ۾ ڪوبه واڌارو ڪو نه ٿيو هو. التو ڏيهي لوڪ گهڻي ڀاڱي کين نفرت ۽ ڌڪار سان ڏسندو هو. اهڙي ريت ڪهڙي به جاءِ پوءِ هوٺل هجي، ريل گاڏي جو سفر هجي، سٺنيم گهر هجي، هر هنڌ کين گهٽ درجي جو شهري سمجهيو ويندو هو. ڪيترين مکيه جاين ۽ تفريح گاهن تي تختي لڳل هوندي هئي ته ”هندوستائين ۽ ڪتن جي اچڻ تي بندش آهي.“ هڪ لڱا، هڪ هوٺل ۾ اچي چمڙي واري سوهن سنگهه بڪنا سان ويهڻ کان انڪار ڪيو. هڪ گوري، ڪيسر سنگهه کي نوڪري گهرڻ تان جواب ڏنو ته ”تون نوڪريءَ جي بجاءِ گولي هڻڻ جي لائق آهين.“ ڪيترائي آمريڪي هندوستائين مٿان ٺٺوليون ڪندا هئا ته ”تيهه ڪروڙ ماڻهو آهيو يا رين

جوڌڻ آهيو جو ٿورائي وارا اوھان تي راڄ ڪن ٿا!"

اھو نفرت جو سلسلو ائين پئي ھليو. پورهيتن ۾ ڪجهه آمريڪي هندوستائين سان ھمدردي به رکندا هئا، پر اھي به لڪ چوري ائين چوڻ کان ڪونه مڙندا هئا ته "غلامي لعنت جو طوق آھي ۽ اوھان بدقسمتيءَ سان غلام آھيو." بهر حال انھن ورھين ۾ جيڪي وھيو واپريو سو سڀ ڪجهه هندوستائين جي ڏھن تي چٽجي ويو ته هو غلام قوم جا غلام جيتا مڙا آهن.

ڪئناڊا ۾ به ساڻن ساڳي جڻ ھئي. سرڪار کين سخت گندگي ۽ پوسل وارين جاءِ تي رھڻ لاءِ مجبور ڪيو پر هندوستائين منجهان ڪجهه ھمراھ جڏھن اھڙي بدبودار رھائش گامھ تي پھتا ته اتي رھڻ کان نابري واري پيئا.

ڪئناڊا سرڪار 1910ع ۾ لڏپلاڻ وارو نئون قانون جاري ڪيو، جنھن مطابق ڪئناڊا ۾ ايندڙ ھر شخص وٽ 200 ڊالر ھجن ۽ پنھنجي ملڪ لاءِ اوت موٽ جي ٽڪيٽ ھئڻ به لازمي شرط ھو. اھو قانون رڳو هندوستائين کي دلشڪستو ڪرڻ ۽ ڏھني عذاب ڏيڻ لاءِ ته ھو اھڙي غلام ملڪ جا رھواسي آهن، جن وٽ نه پنھنجي جھاز راني آھي ۽ نه وري ڪو ساھوارو سندن حقن جو بچاءُ ڪري سگھي ٿو!



نئين ذهني اوسر

آمريڪا ۾ جمهوريت ۽ آزاديءَ جي ماحول کي ڏسي هندوستاني لوڪن ۾ غلامي ۽ نڌڻڪاٽپ جو شديد احساس پيدا ٿيو. هڪ جمهوري ۽ آزاد ملڪ ۾ سياسي برابري، آزاديءَ سان هر چڱي ڪم ڪرڻ جي آزادي، هندوستاني ۾ گهٽ درجي ۽ ڪمتر هئڻ جي احساس کي هٿي پئي ڏني، جنهن ڪري چوڦير جمهوريت ۽ آزاديءَ کي ڏسي پسي، پاڻ لاءِ قومي حوالي سان پوسٽ ۽ بد تري پسي، منجهن آزاديءَ جي لاءِ جيئن پوءِ ٿيڻ وڌيڪ اتساهه پيدا ٿيڻ لڳو. ان کان سواءِ پنهنجي آسپاس ڌرتيءَ جي گولي تي ٻين ملڪن جهڙوڪ آئرلينڊ، چين، مصر ۽ ترڪيءَ ۾ قومي تحريڪن به منجهن وڏي چاهنا پيدا ڪئي، ائين ڏسندي وائسندي مولوي برڪت الله ۽ هرديال سنگهه وارن ڪوشش ڪري چٽواڳ قسم جي ٺهيل گروهن کي صحت مند طور طريقن تي منظم ڪيو. جلد ئي ڪئليفورنيا ۽ وئسڪور جي گردوارن ۾ سياسي گڏجاڻيون ٿيڻ لڳيون.

ڪئليفورنيا جي باغن ۽ واشنگٽن ۽ اورٿن جي ڪارخانن ۾ جيڪي هڪ ٻئي کان ڪوهين ڏور هئا، اتي برطانيه سرڪار خلاف هڪ انقلاب جي تياري ٿيڻ لڳي.

هاڻي اهو وقت اچي پهتو هو جنهن ۾ هندوستاني لوڪن کي منظم ۽ صحيح سوچ تي هلچل هلائڻ جو وجهه مليو هو.



غدر پارٽي

هند واسين کي يڪجا ڪري هڪ پليٽفارم تان تحريڪ هلائڻ ۾ سڀ کان اڳ ۾ وقتائتو قدم کڻندڙ بابا سوهن سنگهه بکنا هو. جيڪو اسٽوريا Astoria ۾ هڪ چير جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هو. 13 مارچ 1913ع جي پهرين گڏجاڻيءَ ۾ 120 جڻا آيا، جن مان ۾ چاليهه جڻا واشنگٽن ۽ باقي اورٽن (Oregon) جي ڪارخانن منجهان آيل هئا. انهي کان پوءِ سٽاءُ موجب ٻي گڏجاڻي سان فرانسسڪو ۾ پهرين نومبر 1913ع تي رڪي وئي، جنهن ۾ پندرهن هزار ڊالر چنڊو گڏ ڪيو ويو. اهو به يڪراءِ فيصلو ڪيو ويو ته جنگ آزادي (1857ع) جي شهيدن جي ياد ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”غدر“ هندي، اردو، مرهٽي ۽ گرمکي ۾ ڇپجڻدي. انهي اخبار جي ڪري جماعت تي نالو به ”غدر پارٽي“ رکيو ويو.

غدر پارٽي جي بڻياد رکڻ ۾ هيٺين ساٿين جا نالا ذڪر لائق آهن:

- (1) سوهن سنگهه بکنا، (2) جوالا سنگهه، (3) واسڪا سنگهه، (4) سنتوش سنگهه، (5) ڪرتار سنگهه، (6) ڪيسر سنگهه، (7) پرثوي سنگهه، (8) اروڙ سنگهه، (9) ناٿن سنگهه مهيسري، (10) ڪانڌي رام، (11) ناٿن سنگهه چڱا، (12) جڳترام، (13) ڪرم سنگهه، (14) ڀاڳ سنگهه (ڪٽناڊا)، (15) شير سنگهه، (16) لال سنگهه، (17) اڏام سنگهه، (18) سنتا سنگهه، (19) هرنام سنگهه. اهي سڀئي اسان جي تواريخ جا جوڌا جنگ جوان آهن جن پنهنجي حياتيءَ جو رت ۽ ست آزادي جي ديوپيءَ جي قدمن ۾ قربان ڪيو.

غدر پارٽي جي مکيه گڏجاڻي ۾ ٺهراءُ بحال ڪيو ويو ته، ”اسان جو مول ۽ متو آهي ته برطانوي سامراج جو انت آڻي انهي جاءِ تي عوامي راج قائم ڪجي، جنهن ۾ هڪ جهڙائي ۽ آزادي هجي.“ پارٽيءَ جي هر

ڪنهن ڪارڪن لاءِ لازم ڄاڻايو ويو ته دنيا جي جنهن به ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رهندو هجي اتي غلامي جي خلاف جدوجهد ڪندو رهي ۽ اهو مقصد رڳو قومي سطح تي هٿياربند جهڊو جهڊ سان ماڻي سگهجي ٿو.

ساڳي گڏجاڻيءَ ۾ سوهن سنگهه بڪنا کي صدر ۽ هرديال سنگهه کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. جڏهن ته جوالا سنگهه ۽ ڪيسر سنگهه کي نائب صدرن جي عهدن لاءِ چونڊيو ويو. ساڳئي ريت ڪاننشي رام خزانچي ۽ ڪريم بخش ۽ منشي رام کي آرگنائيزنگ سيڪريٽري چونڊيو ويو. هڪ جوڙجڪ ڪميٽي سان گڏوگڏ هڪ ته رڪني ڪميٽي مخفي ڪمن هلائڻ لاءِ به جوڙي وئي. هرديال سنگهه کي اخبار ۾ مدد طور ڪرتار سنگهه سرپا، هرنام سنگهه ۽ جڳت رام ڏنا ويا.

غدر پارٽي جي مرڪزي آفيس سان ٽرانسسڪو جي 436 جابلو گهٽي (Hill street) ۾ جوڳينٽر آشرم جي نالي سان کولي وئي. اڳتي هلي 1914ع ۾ 5- ڪاٺ گهٽي (Wood Street) ۾ پنهنجي آفيس ٺهي راس ٿي ته مرڪزي آفيس اوڏانهن منتقل ڪئي وئي.

نومبر جي آخر ۾ ”غدر“ اخبار جي پهرين ڪاپي بازار ۾ آندي وئي جنهن ۾ برطانوي سامراج جي خلاف سخت کان سخت ورتاءُ اختيار ڪرڻ جي تلقين ڪئي وئي هئي. هن مهل تائين جيڪي به ڏاڍا، جبر ۽ ظلم هندوستانين مٿان ٿيا هئا، انهن جو وچور پيرائڻي نموني ڇاپيو ويو. ٿوري وقت ۾ پارٽي ميمبرن جو انگ پنجن هزارن کان به مٿي ٿي ويو. پارٽيءَ جي ڪارڪنن ڌرتي ڌرتي تلاءُ ڪرڻ واري پهاڪي تي عمل ڪندي چڱو خاصو پئسو گڏ ڪيو. پارٽيءَ جي اڳواڻن کي چڱي ريت احساس هو ته اهو پئسو ڪيڏي نه جاکوڙ سان غريبن جي پورهئي ۽ پگهر مان ڪٺو ڪيل آهي. انهن اڳواڻن جي ايمانداري ۽ سادگيءَ جي وري اها حالت هئي جو هنن ٿوري اجوري تي پنهنجو ڏينهن رات پارٽي لاءِ اربپي ڇڏيو هو.

غدر پارٽي ۽ سندس اخبار ٿورن مهينن ۾ ڪٽناڊا، ملايا، جپان، چين، فلپائن، فجي ۽ ارجنٽائن ۾ وڃي پهتي. هندوستان ۾ به پارٽي پنهنجا پير ڄماڻڻ لڳي. ٿوري عرصي ۾ پارٽي جون آمريڪا ۽

ڪئناڊا ۾ 72 برانچون ڪلي ويون. پارٽي ٻين ملڪن جهڙوڪ؛ روس، چين ۽ آئرلينڊ ۾ آزادي لاءِ وڙهندڙ سورمن سان لاڳاپا وڌايا ۽ سندن حمايت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

انقلابي جدوجهد لاءِ ڪارڪنن پنهنجون گهرجون گهٽائي ڇڏيون جو ”جوگينٽر آشرم“ ۾ 25 ڇٽن جو جڻو روزانو ٻه ڊالر خرچ ڪندو هو ۽ ٻي سڀ آمدني پارٽي لاءِ وقف هوندي هئي. ائين ٻئي سمجهه ۾ آيو ته انهي نموني جي رهڻي ڪهڻي ۽ رات ڏينهن جدوجهد ڪرڻ سان اهو ڏينهن پري ڪونهي جڏهن آزاديءَ جو سڄ پنهنجي ڦوه سان اُڀرندو.

ان هوندي به پارٽي ۾ وڏي خامي هئي ته اها هڪ عوامي تحريڪ هلائڻ جي ابتڙ پارٽي سازش ۽ اندروني پيچ ڊاهه پٺا ڪري پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهي هئي. اهڙي قسم جي سازشي سٽاء جي برطانيا سرڪار کي اڳ ۾ ئي ڪڙڪ پئجي وئي هئي ۽ سرڪار ان سڄي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ اڳ ئي هٿيار پنهور ٽڪا ۽ تيار ڪيو وئي هئي. سرڪار پئسي جي زور تي لويي پنڊتن کي گردوارن ۾ خريد ڪيو. پوءِ ته اهي مذهبي مهندار آشرمن ۽ گردوارن ۾ رهواسين جي ڪنن ۾ انقلابين خلاف زهر اوتڻ لڳا. مذهبي مهندارن پنهنجي واهيات گيرين جي اها حد ڪئي جو هندوستانين جي هر چڱي ڪم جي مخالفت ڪرڻ لڳا.

مارچ 1914ع ۾ هرديال کي سرڪار ”اڻ وڻندڙ شخصيت“ قرار ڏنو پر پارٽي وارن ڪوشش ڪري سندس ضمانت ڪڍائي کيس سٽيزرلينڊ ڪسڪائي ڇڏيو.

هرديال انهي کان پوءِ پارٽي سان پنهنجا ناتا رکي نه سگهيو پر آزادي جو ستل طوفان آمريڪا ۾ هوريان ڏاڍيان ڪر ڪڍڻ لڳو ۽ پارٽي ڏينهن ڏينهن سگهاري ٿيندي وئي. انهي سمي پهرين مهاڀاري لڙائي جا ڪارا ڪڪر سڄي يورپ تي چانئجڻ لڳا هئا.



ڪوما گاتا مارو

ڪئناڊا جي 1910ع واري ”لڏپلاڻ قانون“ نه رڳو آئيندي لاءِ لڏپلاڻ کي ختم ڪري ڇڏيو، پر اهي هڙيٽي هندوستاني جيڪي برما، ملايا، سنگاپور ۽ چين منجهان ڪئناڊا اچڻ لاءِ آتا هئا، سي به رڪجي پيا. مختلف ملڪن منجهان ايندڙ لوڪ گهڻي قدر سرندي پڇندي وارا ڪونه هئا، پر اهي مسڪين هئا جيڪي پنهنجو الهو تلهو وڪڻي يا گروي رکي اباڻو ملڪ ڇڏي آيا هئا. ڪئناڊا ۾ ڪيترا اهڙا به رهواسي هئا جيڪي ڳچ وقت کان رهندا پئي آيا پر سرڪار انهن جي آيل ٻارن، زالن ۽ ماڻهن کي به ڪجهه ڏينهن ڪناري تي ترسائي واپس ڪيو. انهي بيهودگي واري هلت جي ڪري هندوستاني منجهه سخت تاءُ پيدا ٿيو. جنهن ڪري مظاهرا به ٿيا ۽ جڏهن هڪ وفد هندوستان جي رياستي سيڪريٽري (Secretary of state) سان ملڻ ويو ته هنن مورڳو ملڻ کان ئي انڪار ڪيو. ٻئي پاسي ڪئناڊا جي سرڪار ڪنهن به قسم جي نرمي اختيار ڪرڻ کان پڙ ڪڍي بيٺي ۽ پنهنجي ڪيل فيصلي کي پهريون ۽ آخري قدم ڄاڻايو.

هوڏانهن هندوستان ۾ اهي ماڻهو به سخت پريشاني ۽ مايوسي ۾ مبتلا ٿيا جيڪي روزگار سانگي پنهنجو الهو تلهو وڪڻي ملڪ کان ٻاهر اچڻ لاءِ تيار ويٺا هئا. آخر آمريڪا ۽ ڪئناڊا مان ڦوڙي ڪري، هڪ جپاني جهاز ڪوما گاتا مارو کي هانگ ڪانگ منجهان پاڙي تي حاصل ڪيو ويو ۽ جهاز ۾ سونهين جي حيثيت سان بابا گروڊ سنگهه سوار هو. اٽڪل 400 مسافر سنگاپور ۽ ڪلڪتي منجهان جهاز ۾ سوار ٿيا ۽ اهو جهاز 14 اپريل 1914ع تي ڪئناڊا روانو ٿيو ۽ 23 مئي تي وئسڪور پهتو. نئين لڏپلاڻ جي قاعدن ضابطن مطابق سڀني

مسافرن جا ڪاغذ پٽ درست هئا پر تڏهن به ڪئناڊا سرڪار جهاز کي ماڳهين بندرگاهه تي اچڻ کان ٿي روڪيو ۽ حڪم ڏنو ته جهاز جو منهن هڪدم هندوستان ڏانهن موڙيو وڃي.

جهاز جي مسافرن اهو حڪم سختي سان رد ڪري ڇڏيو ۽ پنٿي موٽڻ کان انڪار ڪيو. جهاز ڪيترائي ڏهاڙا سمنڊ ۾ بيٺو رهو ۽ آخر جهاز منجهان مٺي پاڻي جو ذخيرو به ختم ٿيڻ لڳو. اهڙي حالت ۾ به مسافر پنهنجي هوڏ ۽ ضد تي اٿل رهيا، جنهن ڪري ڪئناڊا سرڪار طاقت استعمال ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. ان کانپوءِ ڪئناڊا جي فوج جهاز کي وڪوڙي وئي ۽ ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن هو (مسافر) جهاز سوڌا واپس نه ورندا ته کين گولين جي زور تي موٽايو ويندو.

ڪئناڊا ۽ آمريڪا ۾ رهندڙ هندوستانين ٻاويهه هزار ڊالر جهاز جي مسافرن جي بچاءَ ۽ رهيل پاڙو ادا ڪرڻ لاءِ گڏ ڪيا ۽ ان کانسواءِ جلسا ۽ جلوس جهاز جي مسافرن جي حمايت ۾ ڪڍيا ويا. ڪئناڊا ۾ ته طاقت استعمال ڪرڻ جي مڪمل تياري ڪئي وئي هئي. انهي ويل ته هندوستانی لوڪ ماڳهين آڀي کان ٻاهر نڪري ويا جڏهن کين ڄاڻ پئي ته جهاز جي مسافرن کي ڌمڪي ڏني وئي آهي ته جيڪڏهن جهاز پنٿي نه موٽيو ته گولين جو مينهن وسايو ويندو. ان کان پوءِ هڪدم وئٽڪور جي گردواري ۾ چار هزار هندوستانی گڏ ٿيا ۽ يڪراءِ فيصلو ڪيو ويو ته جيڪڏهن ڪوما گاتا مارو تي بارود جي طاقت آزمائي وئي ته سڄي شهر کي باهه ڏني ويندي. جڏهن ڪئناڊا سرڪار کي انهي فيصلي جي سڻس پئي ته سندن ڍڍر ٿي ڍرا ٿي ويا.

هوڏانهن جهاز جي مسافرن جي حالت پاڻي ۽ کاڌي جي کوٽ سبب رحم جوڳي بڻجي چڪي هئي، جنهن ڪري مسافرن لاءِ پنهنجي جدوجهد کي مستقل جاري رکڻ بابت مونجهارو ٿيڻ لڳو. نيٺ 23 جولاءِ تي جهاز وارن کي سخت بي وسي ۽ لاچار جي حالت ۾ موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. ڪئناڊا سرڪار سڀني مسافرن جي پاڙي ۽ هلڪي سلڪي خرچ جو ڏمو پاڻ تي کنيو.

انهي موٽندڙ ڪوما گاتا مارو جي حالت ان جهاز وانگر هئي

جنهن ۾ مسافرن کي اڳيان باهه ۽ پويان پاڻي هجي، چو ته جهاز ۾ سوار مسافرن جو ڪو به آئندو ڪونه هو. ان سبب مسافرن ۾ سخت تاءُ ۽ ڌڪار هئي ۽ بلاشڪ انهي ويڌن ۽ جُٺ جو ڪارڻ برطانوي سامراج هو ۽ ان منجهان چوٽڪاري حاصل ڪرڻ جو آخري دڳ اهو هو ته برطانوي سامراج جو خاتمو آڻجي. انهي جوش ۽ جولان جي اڳواڻي نوجوان گرمک سنگهه ڪري رهيو هو.

غدر پارٽي جهاز جي ڌڻيل مسافرن لاءِ هٿان وڙان وس آهر سڀ ڪجهه ڪيو پر تڏهن به سندن دلين ۾ پنهنجي ديس واسين سان ٿيل غير انساني سلوڪ جي ڪري سخت ناراضپو هو ۽ نتيجي ۾ ورهين کان سانپيل نفرت جو لاوا پڇي راس ٿي چڪو هو. سندن راءِ موجب انهيءَ سرڪار کي ڪنهن به حالت ۾ رهڻ جو حق ڪونه هو، جنهن سندن هيڏي بي عزتي ڪرائي هئي!



وطن ڏانهن ورڻ

غدر پارٽي هندوستائين کي ڏيسا ور ۾ اڃا چڱي ريت منظم ڪونه ڪيو هو، پر تڏهن به وس آهر گهڻو ڪم ڪيو هو. تمام ٿوري عرصي ۾ آزادي جي چڪ انهن ڏيهه کان ڏور ماڻهن ۾ وڌي جاڳرتا آڻي ڇڏي جو ساڻن ڪينو ڪروڙ ۽ هڪ ٻئي تي چڙهت واري عمل جي ابتڙ منجهن ايڪتا جو احساس پيدا ٿيو ۽ پاڻ کي هڪ برادري جو سمجهي هڪ سوچ لاءِ وڪون وڌائڻ لڳا. هڪ ٻئي جي گلا غيبت ڪرڻ ۽ هڙتالون ناڪام ڪرائڻ جي برعڪس مزدور سياڻون ٺاهڻ لڳا. جيڪي هندوستاني لوڪ اڳ ۾ نشو واپرائي وحشي ۽ اڙتنگ ڍڳن ڍورن وانگر وڙهندا هئا، سي انهن برابن کان پاسو ڪرڻ لڳا ۽ اهڙن بيهودگي جي ڪم ڪارين کي هاڻي قومي بيعزتي سمجهڻ لڳا. هاڻي هو چند ڊالرن ڪمائڻ جي پويان ڪونه هئا، پر پنهنجي وطن لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ لاءِ آيا هئا، جنهن ڪري آمريڪي به کين عزت ۽ مان پرين نظرن سان ڏسندا هئا. ٽي آمريڪي جن ۾ هڪ عورت به هئي، هندستان ۾ آزاديءَ جي ويڙهه ۾ ساڻن ٻانهن ٻيلي ٿيڻ به آيا هئا، پر برطانيه سرڪار کين ڪنهن حيلي بهاني گرفتار ڪري موٽائي موڪليو. آمريڪي سرمائيدار جيڪي هندستاني لوڪن کي رڍن ۽ پڪرين کان وڌيڪ اهميت ڪونه ڏيندا هئا، سي به کين اچرج پرين نظرن سان ڏسندا هئا.

هونئن به 1913ع جي اڳياڙي ۾ غدر پارٽي جو ته رڪني جڻو هندوستان ۾ برطانوي سامراج خلاف پرچار ڪرڻ لاءِ پهچي چڪو هو. غدر پارٽي کي اها چڱي ريت ڄاڻ هئي ته برطانيا خلاف سندن تيارين کي آمريڪا کان ئي پيڇو ڪيو پئي ويو، پر ڪوما گاتا واري

حادثي ته مورگو ئي باهه تي گاسليت جو ڪم ڪيو ۽ هندوستاني لوڪن جي دلين ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جا پيڙ پيڙ ڪڍ لڳا. انت ته لڙائي جو سانباھو وڌيڪ تڪو ڪيو ويو ۽ آمريڪا ۾ ڪيتريون ئي گڏجاڻيون ڪيون ويون جنهن ۾ هزارين ماڻهن رضاڪارانه طور سڄي ذميوارِي ۾ هٿ وٺڻ جي آڇ ڪئي.

بابا سوهن سنگهه بکنا ته ڪوما گاڏا مارو جي مسافرن سان رلجي پوئتي موٽيو. ٻيو جڳو جنهن ۾ مکيه شخص ڪرتار سنگهه سڀيا، پرڻي سنگهه، ڪرم سنگهه چيما، جوالا سنگهه، اروڙ سنگهه ۽ ٻيا هئا، سي پهرين مهاڀاري لڙائي چڙڻ کانپوءِ هڪدم وطن پهتا. پارٽي جي ويچار موجب ته هاڻي اهو سمو اچي ويجهو پهتو آهي، جنهن لاءِ هي سڄي سبب ڪئي وئي هئي ۽ ان ڪري سڀني ساٿين کي حڪم مليو ته هڪدم وطن ڏانهن موٽي اچن.

پنهنجن گهرن ڏانهن لڏپلاڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو. هزارين همراھ پنهنجو ڪمائيون نوڪريون، ڌنڌا ڌاڙي ۽ لکين ڊالرن جون ملڪيتون جيڪي هنن ورهين جي محنت ۽ مشقت کانپوءِ ٺاهيون هيون، انهن تان هٿ ڪڍي ورتو. جيڪڏهن ڪجهه سامان ساڻ ڪنڀاڻون ته اهي رڳو هٿيار هئا جيڪي سندن قيمتي سرمايو هئا.

موتنڊڙن کي هندستاني صورتحال جي پوري پني ڄاڻ ڪونه هئي، پر سندن ذهن ۾ هڪ خيال ويٺل هو ته هي قيمتي وقت پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ وري ڪونه ايندو. اسان کي مرڻو ته ضرور آهي پر مرڻ کان اڳ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪو وڏو ڌماڪو ڪرڻ ضروري آهي.

جپان ۾ مولوي برڪت الله، شنگهاڻي ۾ مٿرا سنگهه ۽ هانگ ڪانگ ۾ پڳوان سنگهه هئا، جن غدر پارٽيءَ جون آفيسون ڪوليون هيون پر هاڻي سڀ ڪو ڏيساور ۾ رهندڙ هندوستاني وطن ڏانهن واپس وڻڻ لڳو ۽ رستي ۾ هر هڪ هندوستاني ٻين ديس واسين کي پوئتي موٽڻ لاءِ چڱي رهيو هو ۽ کين خوشخبري ٻڌائي پئي وئي ته سنت ئي هٿياربند جدوجهد وسيلي اسين پنهنجو مول مقصد ماڻڻ وارا آهيون. انهي پرچار ڪرڻ ۾ وڏو هٿ گوجر سنگهه ۽ سچا سنگهه جو هو.

واپس موٽندي ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل انديمان ٻيٽن وٽان
 لنگهندي برطانوي سامراج جي دهشتگردي جي يادگار کي به ڏسندا
 پئي ويا. اتان لنگهندي خيالن ۾ ڏسڻ لڳا ته انهن قبر جهڙين ٻاٽ
 اونداھين ۾ وطن جا جوڌا پيڙيون ۽ هٿ ڪڙيون پايو ويٺا آهن. اهو
 ويچار ڪندي سندن اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي آيون ۽ پوءِ به سندن
 اندر جي آس اٻڙڪا ڌڻي رهي هئي ته اي غلام وطن جا رهواسيو! اسين
 اچي ويا آھيون ۽ ڄاڻ اھي غلامي جا زنجير ٿئي اچي پٽ پوندا. *
 . انهن سڀني منجهان ڪن ٿورن همراهن کي ذهن ۾ چٽي ريت
 ويٺل هو ته جيڪڏهن پنهنجي جدوجهد ۾ ماڳ ماڻي نه سگهياسون ته
 شايد اسين به انهن دهشت ۽ ڏهڪاءُ وارن ٻُهرن ۾ موٽي اچون.



ڄاڻ ٿئي زنجير پيا، پوءِ زندانن جو ڇا ٿيندو؟
 جن مظلومن تي وار ڪيا، تن شيطانن جو ڇا ٿيندو؟
 ”دوست“

گولين سان آڌرياءَ

برطانوي سرڪار انقلاب جو سنهيو ڪٿي ايندڙن مان گهڻو ٿيو سڀني کان پليءَ پٽ واقف هئي. سرڪاري جاسوس ۽ چغل به غدر پارٽي ۾ چڱو خاصو اثر رسوخ رکندڙ هئا. انهن منجهان رامچندر به هڪ هو. پارٽيءَ وارن به گهڻو ڪري پنهنجن مول متن ۽ هلچل کي مخفي ڪونه رکيو هو. ٻيو اهم ڪارڻ هيءُ هو ته سخت جوش ۽ اڻ ڄاڻائي جي ڪري همراھ ملڪ موٽڻ واري اصل فيصلي کي لڪائي نه سگهيا. ان کان سواءِ سرڪاري چغلن به ستاءُ سان انقلابين جو پيرو هانگ ڪانگ کان ڪٽڻ شروع ڪيو هو. ڪلڪتي ۾ کين فوج ۽ پوليس جي ٻهري هيٺ بيهاريل ريل گاڏين ۾ بنا ڪنهن تهمت جي سڻيو ويو.

ڪوما گاٿا مارو 27 سيپٽمبر تي هڪلي نديءَ ۾ پهتو ۽ 29 سيپٽمبر تي صبح جويارهين وڳي بچَ بچَ جي بندرگاهه تي لنگر انداز ٿيو. انهي جهاز جي مسافرن کي سنگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۾ به لهڻ نه ڏنو ويو. بهرحال جڏهن مسافرن کي جهاز منجهان لهي ريل گاڏيءَ ۾ سوار ٿيڻ لاءِ چيو ويو ته هُو پڙ ڪڍي بيهي رهيا، جنهن ڪري اُتي ئي پوليس ۽ مسافرن جي وچ ۾ جهڙپ ٿي ۽ ارڙهن ڇڻا ٿڌي تي مارجي ويا، 31 ڇڻن کي گرفتار ڪري جيل اماڻيو ويو. 60 ڇڻن کي ريل گاڏيءَ ۾ سڻيو ويو ۽ ٺيهارو ڪن گروڊت سنگهه جي اڳواڻي هيٺ گهيرو پيڇي نڪري ويا. بچَ بچَ جي بندرگاهه تي ريتي رت جو ٻليدان ڏيڻ وارن شهيدن جي ساراهه ۾ قومي گيت ٺهي سڄي هندستان ۾ پکڙجي ويا. ٻيا هندوستاني جيڪي اڃا تائين پوئتي شنگهائي، هانگ ڪانگ، بينڪاڪ ۽ رنگون ۾ ترسيل هئا، تن کي جيئن ئي اهڙي

وحشي پٽي ۽ ڏاڍ جي خبر پئي ته ماڳهين هو آبي کان ٻاهر نڪري ويا ۽ سندن دلين ۾ به پلاند وٺڻ جي آند مائڻ وڌيڪ پڙڪا ڏيڻ لڳي. پر ساڳئي وقت احتياط سان ڪم ڪرڻ لاءِ سوچ ويچار به ڪيو ويو. چين جي انقلابين سان به پارٽيءَ وارن جا ناتا هئا. انهن به کين ابھرائپ ۾ ڪنهن قدم کڻڻ کان منع ڪئي، تنهن ڪري هندوستاني وٽ جيڪي به هٿيار هئا، سي انهن مصلحت خاطر چين جي انقلابين کي ڏئي ڇڏيا. آخرڪار فيصلو ٿيو ته هو برما کان نئين جڻن جي صورت ۾ هندوستان ۾ داخل ٿيندا ۽ پوءِ سرڪاري ڪارندن کي گوهيون ڏئي نڪري وڃي پنهنجي ڪم ڪار سان لڳندا.

پر ان احتياط ڪرڻ ۾ به کين دير ٿي هئي. ڇاڪاڻ ته سوهن سنگھ بکنا جي پڪڙجڻ کان پوءِ ته سرڪار سڀني رستن ۽ چوواتن تي چوڪسي مضبوط ڪري ڇڏي هئي. ان کانسواءِ ٿوسا مارو (Tosa Maru) نالي هڪ ڀڃي جهاز ۾ سوار ٿيل 173 مسافرن کي زمين تي ٻيڙ رکڻ کان اڳ ئي گرفتار ڪيو ويو. انهي پوئين ڪپ ۾ گهڻو ڪري پارٽي جا مکيه ڪارڪن هئا، جنهن ڪري 73 جڻن کي اڻڄڻ ۽ اڻڻو سمجهي ڇڏيو ويو پر باقي ٻين کي منٽگري (موجوده ساهيوال) ۽ ملتان جي سينٽرل جيلن ڏانهن اماڻيو ويو. *

وطن واپس ورندي منجهان 3125 جڻن کي پوليس جي پڇا ڳاڇا مان لنگهڻو پيو. جن مان هڪ هزار چٽا پا ته جلاوطن ڪيا ويا يا جيلن ۾ موڪليا ويا. ٻن ورهين جي مدي ۾ اٽڪل اٺ هزار انقلابي هندوستان موٽي آيا ۽ پارٽي ميمبرن جو انگ يارهن هزارن تائين وڃي رسيو هو.

* هڪڙي ڀيري ملتان جي جيل ۾، جليان والا باغ ۾ هندوستاني جو قهري ڪوس ڪرائيندڙ پنجاب جو گورنر مائڪل ڊائر آيو، جڏهن جنرل ڊائر قيد ۾ پيل انقلابين جي آڏو آيو ته هٿ ۽ وڏائيءَ سان ڪنڌ تائي چوڻ لڳو: ”توهان پنجاب کي آزاد ڪرائڻ گهرو ٿا ۽ سمجهو ٿا ته پنجاب اوهان جو آهي.“ تنهن تي هڪ انقلابي ورائيس ته ”نه رڳو پنجاب پر سڄو هندستان آزاد ڪرائينداسون ۽ عوامي راڄ قائم ڪنداسون.“ پنهنجي ڪتاب ”هندوستان کي جيئن مان ڄاڻان“ ۾ جنرل ڊائر لکي ٿو ته اهڙي سوچ جيڪڏهن وڏي پيماني تي پڪڙجي وئي ته پوءِ اسان جو اقتدار به گهڻو وقت جالي نه سگهندو.

انهن منجهان به 400 جڻن کي جيل ياترا لاءِ موڪليو ويو ۽ 2500 جڻن کي جلاوطن ڪيو ويو.

انهن سڀني مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ هندوستانی سرڪار پاڻ کي خاص اختيارن سان هٿياربند ڪيو هو ۽ انهن اختيارن کي تمام بي رحمي ۽ ڪنورتن سان انقلابين کي چيپاٽڻ لاءِ ڪتب آندو ويو. انهي ڏاڍ ۽ جبر واري ورتاءِ کان پوءِ سرڪار کي سورهن آنا خاطري ٿي وئي ته وري ڪابه اهڙي آئل گر ڪٿي نه سگهندي.



هٽيار بند انقلاب لاءِ سانباھو

ايڏي ڏاڍ ۽ ڏھڪاء واري صورتحال کان پوءِ به ڏيساور منجهان ڇھ هزار کن هندوستانی پھچي ويا هئا جن مان اڌ جيترن جو پوليس پيڇو به نه ڪري سگھي. هٿان جي حالتن کي ڏسي پسي ڳاڻيٽي جيترا ساٿي ٿڌا ٿانھرا ٿي ويھي رھيا، پر گھڻائي وري به انقلاب ۽ آزادي جي ڪم کي وڃي لڳي. ڪرتار سنگھ سريا، پنڳلي، ڪانڌي رام جڳت سنگھ ۽ ٻين ڪيترن همراهن جو پوليس پاڇو به نه لهي سگھي. پنڊت جڳت رام پوليس جي اکين ۾ سرمو پاڻي ڪسڪي ويو ۽ پرتوي سنگھ راولپنڊي ۾ قيدين جي گاڏي منجهان لهي الوپ ٿي ويو. گرمڪ سنگھ جي گھر تي سرڪار سخت چوڪسي رکي پر پوءِ به هو ڪنھن نموني گوهيون ڏئي اچي ساٿين سان مليو. ڪرم سنگھ چيما پڻ وڏي سختي هوندي به ساٿين جي لڪ چپ ۾ سھائتا پيو ڪندو هو. ايڏي وڏي حادثي ٿيڻ کان پوءِ سڄي تحريڪ چڙوچڙ ٿي وئي، پر تڏھن به انھن مڙس مٽيرن دل نه لائي ۽ نئين سر پنھنجا لڳ لاڳاپا سڌارڻ ۽ ساٿين ۾ نئين سر صف بندي ڪرڻ ۾ جنبي ويا.

انقلابين جي ذهن ۾ هڪ ويچار گھر ڪري ويو هو ته برطانوي راج جوائنٽ آفيسر آھي ته فوج ۾ انقلاب لاءِ راھ هموار ڪرڻ گھرجي ۽ فوج کي محاذ آرائي لاءِ تيار ڪجي. انھيءَ طريقي آزمائش جو وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته فوج ۾ ٻه هارين، نارين ۽ ڪڙمين ڪاسبين جو اولاد گھڻي ڀاڱي ڀرتي ٿيل هو جن مان ڪوڙسارا ته سندن ويجهه مائٽ هئا. انھي کان سواءِ فوج ۾ پڻ اندروني طور اهڙي سرڪار خلاف سخت حقارت ۽ قوت هئي جو ڪيترن ڏيھي سپاهين کي ملڪ کان ڏيساور ۾ عراق، فرانس ۽ برطانوي سرڪار جي بچاء لاءِ مقابلي تي موڪليو پئي

ويو اهڙي ريت جڏهن ڪي انقلابي فوج وارن جي ويجهو آيا ته کين وڏو سهڪار مليو.

جهون انقلابين سان به غدر پارٽيءَ وارن ڏيٽ ويٺ وڌائي ۽ اهي انقلابي گهڻي ڀاڱي بنگال ۽ يو-پي ۾ هئا ۽ سندن مشهور اڳواڻ سچندر نات سنڀال، وي-جي پنگلي ۽ راش بهاري بوس هئا. انهن ننڍن گروهن کي سازش وسيلي ڪم ڪرڻ جو چڱو خاصو تجربو هو. تعليمي ادارن ۽ وچولي طبقي (Middle Class) جي نوجوانن ۾ ڪم ڪرڻ جو پڻ ڪين ڏانءُ هو. انهيءَ لحاظ کان ڏٺو وڃي ته غدر انقلابي اپڪنڊ جي تواريخ ۾ پهريان جدوجهد ڪندڙ سورهيه سرواڻ آهن، جيڪي پنهنجي حڪمت عملي ۽ جدوجهد جو مدار ڪڙمين ڪاسبين ۽ فوج کي سمجهڻ لڳا.

غدر انقلابي ست ٽي پنهنجا پير پختا ڪري ويا ۽ 4-5 جڻن جا گوريلن جا ننڍا گروه ٺاهيائون. سندن لکڻيون ۽ ننڍا ڪتابڙا ماڻهو ڏاڍي چاهه سان پڙهڻ لڳا. ننڍا گردوارا انقلابين جي پناهه ۽ مکيه چرپر جو ڪم ڏيڻ لڳا. ڪيترن ڳوٺن ۾ هاري پوليس سان منهن اٽڪائڻ ۽ انقلابين کي پناهه ڏيڻ لڳا.

فوج ۾ جنهن جوان سڀ کان وڌيڪ جاکوڙ ڪئي سو 19 ورهين جو ڪرتار سنگهه سريا هو جنهن پنهنجي منزل ماڻڻ لاءِ پاڻ کي ڏينهن رات انقلابي ڪارج لاءِ اڀري ڇڏيو هو. هي نوجوان رن شا (Reven Shaw) ڪاليج اوڙيسا ۾ پڙهي چڪو هو. هن همراھ سائيڪل تي سوين ميل سفر ڪيو ۽ انقلاب جي دونهيون ڏڪائڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. بنون کان بنارس تائين ڪابه اهڙي فوجي چانوٽي رهيل ڪانه هئي جنهن ۾ هن نوجوان انقلابين جا مرڪز نه ٺاهيا هئا. ڪرتار سنگهه حد درجي جو ذهين ۽ بيخوف انقلابي هو. هو ساڄهه سان وقتاتو قدم ڪندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته فوجي آفيسر جي وردي پاڻي وڃي ماتحتن جي مٿان بيهندو هو. ان کان پوءِ ساڻن ڳالهائيندي مطلب جي ڳالهه تي اچي کين چونڊو هو. ”اوهين جيڪڏهن چند رپين خاطر ظالمن جي جهنڊي جو بچاءُ ڪري، مظلوم

جو ناحق رت وهايو ٿا ته پنهنجي ديس جي بچاءَ لاءِ چو نه ٿا وڙهو؟“
 ڪڏهن ته ڪچهريءَ ۾ ائين به چوندو هو ته ”بين ملڪن ۾ وڃي اتان
 جي ماڻهن جو قتل عام ڪرڻ ۾ اسان جي عزت ۽ ناموس ۾ ڪهڙو
 اضافو ٿئي ٿو؟“ آخر انهن محنتن ۽ مامرن هٽي وڃي هنڌ ڪيو. پارٽي
 وارن سان فيروزپور، راولپنڊي ۽ لاهور جي چانوڻين منجهان مڪمل
 پئپرائي ڪرڻ جو وعدو ڪيو ويو. انقلاب جي چٽنگ ميرٺ،
 ڪاٺيوار، لکنو، فيض آباد، اله آباد، جبل پور ۽ ڍاڪا جي چانوڻين ۾
 به وڃي رسي. ان کان سواءِ ملڪ کان ٻاهر ملایا ۽ برما ۾ غدر پارٽيءَ
 وارن انقلاب لاءِ مڪمل سانباهو ڪري ڇڏيو هو ۽ مکيه آفيس رنگون
 جي 16 دفن اسٽريٽ ۾ قائم ڪئي وئي.

ائين ظاهري طور وايومنڊل انقلابين جي فائدي ۾ پئي نظر آيو،
 ڇاڪاڻ ته هڪ پاسي فوج جو سخت ناراضپو ۽ تاءُ هو ته ٻئي پاسي
 ڏکڻ اولهه پنجاب جي مسلمان هارين منجهه به سرڪار جي به اڪيائي
 واري ورتاءُ جي ڪري سخت ڪاوڙ ۽ ڪروڙ هو.

آخرڪار توري تڪي، سوچي سمجهي 21 فيبروري تي سڌي
 قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هونئن ته ڊسمبر جي اوائل ۾ ئي
 انقلابين جي جتن فوج ۽ پوليس جي چوڪين تي حملا شروع ڪري
 ڏنا هئا. ان کان سواءِ مالخائن، مال گاڏين ۽ ريلوي اسٽيشن جي ڦر
 عام جام ٿي وئي هئي ته جيئن فيبروري واري انقلاب لاءِ ڌوڪڙ ۽ هٿيار
 گڏ ڪري سگهجن. عام ماڻهن کي گرفتار ڪيو پئي ويو پر سرڪار
 حالتن کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ ناڪام وئي ۽ انهن ناڪامين سرڪار
 کي ماڳهين ڇڏو ڪري وڌو. اهڙي حالت ۾ پنجاب سرڪار، مرڪزي
 سرڪار کي 9 ڊسمبر تي درخواست ڪئي ته کين خاص اختيار ڏنا
 وڃن جنهن تحت ههڙي ڳنڍڻ ۽ خوفناڪ صورتحال کي منهن ڏئي
 سگهجي، ڇاڪاڻ ته موجوده حالتن ۾ ڪنهن به قيدي (انقلابي) کي
 هلندڙ ڪارروائي کي غير ضروري اينگهائڻ يا کين اپيل ٽيبل جا موقعا
 فراهم ڪرڻ سرڪار لاءِ سخت هاجيڪار ٿيندو. ائين ئي سگهي ٿو
 ته قيدي وڪيلن معرفت يا پنهنجي چالاڪيءَ سان ڪورٽن منجهان

جان بچائي آزاد ٿي وڃن.

انقلابين رٿيل سٽاءَ کي چڱي ريت جانچيو ۽ جڏهن کين پڪ ٿي وئي ته سندن تياري ۾ هاڻي ڪا به ڪسر نه رهي آهي ته آخري وار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هونئن سندن رٿا ۾ هو ته رات جي ٻات اونداهين ۾ سڀني فوجي چانوڻين ۽ شهرن ۾ حملو ڪري بارود خانن ۽ هٿيارن جي گودامن تي قبضو ڪيو ويندو. انهي ڪارڇ ۾ کين چانوڻين جي فوج به هٿ وٺرائيندي. ان کان پوءِ قيدين کي آزاد ڪرائي، خزاني ۽ بينڪن کي خالي ڪري سڀئي انقلابي اچي پنجاب ۾ گڏ ٿيندا. تيستائين انقلابين جي قوت ايڏي ته مضبوط ٿي ويندي جو دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ وڻن پٽسو ۽ هٿيار جام هوندا ۽ اهڙي ريت سڄو سال به ويڙهاند ڪري سگهبي. انقلابين جو خيال هو ته جيڪڏهن سندن پير هڪ پرڳڻي ۾ پختا ٿي ويندا ته سڄي ملڪ ۾ آزاديءَ جي جهنڊي جهولائڻ ۾ ويڙهه ڪانه لڳندي.

لاهور کي سٽاءَ موجب سڄي چرپر جو مرڪز بڻايو ويو ۽ سموري منصوبي جو چار ملڪ جي ڏورانهن حصن ۾ به پکيڙيو ويو هو. امرتسر ۾ ڇاپخانواڳ ۾ ٽي قائم ڪيو ويو هو. ٻين جون فيڪٽريون ۽ هٿيارن جا ذخيرا لوهاڻي آباد ۽ جيسوال ۾ رکيا ويا. جڳت رام کي ڪابل ۽ پرمائنڊ کي بنگال اماڻيو ويو ته اتي رهندڙ انقلابين سان لهه وچڙهه ۾ اچن. انقلابين لاءِ هڪ چار رنگو جهنڊو ۽ وردي به مقرر ڪئي وئي. هن مهل تائين صورتحال انقلابين جي فائدي ۾ پئي وئي ڇو ته سرڪاري فوج جو گڄ حصو به سرڪاري نيتيءَ کان ناراض هو. ملڪ ۾ مهياڀاري لڙائي جا اثر به ظاهر ٿيڻ لڳا هئا جو مهانگائي ۽ ڏڪر نگهوسار ڪري وڌو هو جنهن ڪري عام ماڻهو به سرڪار کان بيزار هو. سڄي ديس ۾ افواهن ۽ سس پس جي بازار گرم هئي. اهو به مشهور ٿي ويو هو ته هماليه جبل تي هڪ يوگي شري مها پرش جڳ بندو رهي ٿو. انهي يوگي 13 ورهيه هڪ غار ۾ ويهي چلا ڪڍيا آهن ۽ اڳڪٿي ڪئي آهي ته 13 ورهيه پورا ٿيڻ سان هندوستان سونٽرتا/آزادي ماڻيندو! پنجاب جي بگڙجندڙ حالتن کي ڏسي هرڪو ائين سمجهي

رهيو هو ته ڪو مڻ مڇڻ وارو آهي.

انت ته ائين پئي لڳو ته 21 فيبروري تي اوچتو پنجاب جي شهرن ۽ فوجي چانوڻين ۾ چو طرف ڪا اجهل اٿل اچڻ واري هئي. ائين وسهڻ ۾ پي آيو ته 1857ع جي جنگ آزادي کان به هيءَ ويڙهه وڌيڪ ڪارائتي ۽ اثرائتي ثابت ٿيندي.



رٿا جو پٽ پوڻ

سموري رٿا مڪمل ٿي چُڪي هئي ۽ هر ڪنهن وطن دوست جون اکيون پنجاب جي پالوٽ ۾ ڪتل هيون ته اوچتو حالتن ڦيرو ڪاٽڻ شروع ڪيو.

18 فيبروري تي رات پيٽ ۾ گورن ۽ ڊيسي سپاهين جا ڪٽڪ اچي شهرن ۾ لٿا. اوچتو ئي شهر جي مکيه مرڪزن تي پهرو سخت ٿي ويو ۽ گهٽين ۽ شاهراهن تي گشت شروع ٿي ويا. اڻڄاڻ لوڪ ته سخت هراسجي پيا ته پنجاب ۾ ڪهڙي آڀڏا اچي لٿي آهي جو جنگ و جدل جهڙيون حالتون پيدا ٿي پيون آهن.

19 فيبروريءَ تي پيپرڪي ڌاري ڪرتار سنگهه سريا، فيروزپور ۾ پنجاهه ساٿين سان پهتو ته اتان جي صورتحال ڏسي سندس پيرن هيٺان زمين چڙائجي وئي، جنهن ڪري نراسائي ۽ نااميدي سبب في الحال ته کين ڪجهه سمجهه ۾ نٿي آيو ڇو ته ڇانوڻيءَ ۾ چوڌاري گورا سپاهي گشت ڪري رهيا هئا ۽ ڊيسي سپاهي زارو قطار روئي رهيا هئا. ڪرتار سنگهه کي پنهنجا هڙئي منصوبا واريءَ جا ڪوٽ نظر پئي آيا ۽ ورهين جا ڪشالا ۽ ڪشت خاڪ ۾ ملندي نظر چڻ لڳا. ائين ئي سندس اکين منجهان ڳوڙهن جي پنڌ پڇي پيئي ۽ اهڙي آدمي جون اکيون وهي پيون، جنهن ڪڏهن حوصلي ۽ همت هارڻ جو نالو به ڪونه ٻڌو هو.

هاڻي پنجاب جي ڌرتي سندس رهواسين لاءِ جيئن پوءِ تيشن سوڙهي ٿيندي پئي وئي ۽ پڌري پٽ ابوجهه انسانن جو شڪار ڪيو پئي ويو. گهڻو ڪري سڀ همراهه سو گهاٽي ويا جن مان ٻه سو کن ته مکيه انقلابي قابو ٿي پيا ۽ ڪجهه ڳاڻيٽي جيترا جان بچائي فرار ٿي

ٻه فڪري ڪتاب

ويا . ڪرتار کي ڪجهه سائين صلاح ڏني ته تون ڪسڪي وڃ ته سختيءَ سان ورائيائين ”منهنجا ڪوڙ سارا ساٿي جيل جي اونداهن بهرن ۾ وڃي بند ٿيا آهن ۽ مان پڇ پائي پڇي وڃان ، ائين ڪونه ٿيندو.“ نيٺ، وزير آباد ۾ ديسي سپاهين سان گڏ گرفتار ٿيو.

ٻئي پاسي پنگلي ، 12 ڪيلوري جي سپاهين سان ميرٺ ۾ هٿيڪوٽيو ۽ جنرل ڊائر جي چوڻ مطابق ڪانٽس، بارود جو ايترو ته ذخيرو هٿ آيو هو جو اُن سان سڄي هڪ ريجمنٽ کي تباهه ڪري سگهجي پيو.

جڳت رام کي پشاور ۾ گرفتار ڪيو ويو.

هن سڄي منصوبي جي ناڪام ٿيڻ جو وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته ڪرپال سنگهه نالي هڪ جاسوس سرڪار کي اڳواٽ ٿي مخبري ڏئي ڇڏي هئي. جڏهن سرڪار کي اهڙي اتل اچڻ جي ڄاڻ پئي ته سندس طاق ٿي لڳي ويا . هوڏانهن انقلابين وس آهر ڪوشش ڪئي ته سندن رٿا وقت کان اڳ ظاهر نه ٿئي پر سرڪار کي اٽندي ئي سٽس پئجي وئي هئي.

سرڪار جتي ڪٿي پنهنجا پير جمائي وئي هئي پر پوءِ به هلڪيون سلڪيون جهڙيون سيپٽمبر 1915 جي پڇاڙيءَ تائين هلنديون آيون.



بادشاهه سلامت خلاف جنگ!

اٽين پئي لڳو ته گرفتار ٿيل باغي کليل ڪورٽ ۾ پيش ڪيا ويندا. پر سرڪار کليل عدالت ۾ ڪارروائي هلائڻ لاءِ تيار نه هئي، ان ڪري تڙنگڙ ۾ ”هندوستان جي بچاءَ واري قاعدي هيٺ بادشاهه سلامت جي دستوري اداري“ کان موڪل وئي خاص تربيونل قائم ڪري هڙني انقلابين تي اُتي مقدمو هلائڻ جو بندوبست ڪيو ويو. ان تربيونل جي مٿان ڪنهن به اعليٰ عدالت کي ٿيڪا ٿيڻي ڪرڻ جي اجازت ڪونه هئي ۽ نه وري قيدي اپيل ڪري پئي سگهيا. خاص تربيونل جي شاخ پنجاب ۾ پرڳڻي جي گاديءَ واري شهر لاهور ۾ کولي وئي جنهن ۾ هڪ دينسي ميمبر شونارائڻ شرما پڻ هو.

27 مارچ 1915ع تي پهريون ”لاهور سازش ڪيس“ خاص تربيونل ۾ شروع ڪيو ويو. سينٽرل جيل جي بئڪ ۾ 16 ۾ ڪارروائي هلائڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. سامراجي دٻڊي ۽ ڏهڪاءُ خاطر ڏيک لاءِ پليٽ فارم عام رواجي فرش کان مٿي ٺاهيو ويو، جيئن صاحبِ بلوڪن جي وڌائڻ ۽ معتبريءَ ۾ گهٽتائي نه اچي. عدالت جي ساڄي پاسي سرڪاري وڪيل پٽ مين (Pit Men) پنهنجي ساٿين ۽ سي - آءِ - ڊي جي اٽالي سميت اچي ويٺو ته کاٻي پاسي هٿ ڪڙيون پاتل 65 جوابدارن کي حاضر ڪيو ويو. مٿن تهمت مڙهي وئي ته جوابدارن هڪ خطرناڪ سازش وسيلي بادشاهه سلامت خلاف جنگ جوڻج جي سازش ڪئي هئي.

جوابدارن ۾ ڪجهه اهڙا به هئا جن هندوستان جي ڌرتيءَ تي جيئن ئي پير ڌريو ته کين گرفتار ڪيو ويو هو. سوهن سنگهه بکنا به انهن منجهان هڪ هو جنهن کي ڪلڪتي ۾ لهندي شرط سوگهو

ڪيو ويو هو. انهن باندِين کي لوپ لالچون ڏئي پنهنجن ٻين ساٿين مٿان سرڪاري شاهد ٿيڻ جي آڇ ڪئي وئي پر سڀني انهيءَ آڇ کي ٽڌي ڇڏيو. ڪيترن همراهن کي هلچل هلندي گرفتار ڪيو ويو هو پر ڪي ته اهڙا به هئا جيڪي ڏيساور منجهان موٽيا ٿي ڪونه هئا ته به سندن گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري ڪيا ويا هئا. اهڙي نراسائي جهڙين حالتن کي ڏسندي وائسندي به ڀان سنڱهه، نائن سنڱهه ۽ ڪيهر سنڱهه جهڙا پوڙها ۽ پرڻوي سنڱهه ۽ گرمڪ سنڱهه جهڙا چوڪرات به ٻيهر وري وڃي وطن جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ۾ لڳا.

هوڏانهن جوابدارن شروع کان ڄاتو پئي ته عدالتي ڪارروائي رڳو هڪ قسم جونمءِ آهي، جنهن ڪري پنهنجي بچاءَ ڪرڻ جو خاص الڪونه پئي ڪيائون. جوابداران راءِ جا هئا ته جنهن سرڪار جو بڻ بڻياد ٿي انيءَ تي رکيل هجي ته پوءِ انهي منجهان نياءَ جي ڪهڙي آس رکي سگهبي؟

هونئن، سرڪار ٻاهرين طرح پنهنجي ڪارپٽ رکڻ لاءِ جوابدارن کي ٽوڪيل مهيا ڪري ڏنا هئا پر قيدين لاءِ وڪيلن ۽ سرڪاري شاهدن جي وچ ۾ ڪو خاص تفاوت ڪونه هو. جوابدارن منجهان گهڻن کي ته انگريزي ۾ هلندڙ ڪارروائي سمجهه ۾ ئي ڪونه پئي آئي، باقي جن کي ٿوري ٿڪي سمجهه ۾ آئي انهن کي به هن ناٽڪ سان ڪولڳاءُ ڪونه هو.

ڪيس جي ڪارروائي ۾ سرڪاري ڏُر حاوي رهندي پئي آئي. هٿرادو گواه جوابدارن مٿان بيان ڏيندا پيا ويا، جنهن تي جوالا سنڱهه انهي ڪوڙي رڇايل سانگ کي ختم ڪرڻ لاءِ عدالت تي زور ڀريو ۽ موت ۾ جيل سپرنٽينڊنٽ ڪيس سرڪاري ڪارروائي ۾ مداخلت ڪرڻ تي ٽيهه ڦٽڪا هڻايا. ان هوندي به هڪ سرڪاري گواهه تورڙي آڏي پڇا ۾ منجهي پيو ۽ پوڙ هاري ويٺو ته ”اسان کي ته جيئن صوبيدار جوالا سنڱهه بيان ڪرائي ٿو تيئن پيا هتي ڳالهائون، وڌيڪ ته اسان کي سڌ سماءُ ڪونهي.“ عدالت ۾ سڄو رينگت سرڪار جي مرضي ۽ منشا مطابق هلي رهيو هو. هڪ بچاءُ جو وڪيل

رگهونات عدالتي ڪارروائي پنهنجي مرضيءَ سان هلائي رهيو هو ته ڪيسر سنگهه وڃ ۾ چيو ته مون تي ڪا به تهمت مڙهي نه ٿي سگهجي ڇو ته مون کي جهاز تان گرفتار ڪيو ويو هو. انهي سوال تي وڪيل چيس ته ”تون ڪهڙن خوابن جي ڪاڪ محل ۾ رهين ٿو؟“ ۽ اڃا به بچاءَ جي وڪيل ڪيسر سنگهه کي سنئون سڌو چيو ته ”تون گهڻ ڳالهائو ۽ واتوڙو آهين، تنهن ڪري تون ڦاهيءَ لاءِ تيار ٿي وڃ!“

ڳچ مهينا انهيءَ ڪارروائي کي گذري ويا ۽ جوابدار شنوائين تي رڳو چرچا ۽ ڪل پوڳ ڪري هليا ويندا هئا. هيل تائين سرڪاري شاهدن جو انگ 44 کان مٿي چڙهي ويو هو ۽ ٽريبونل جا ميمبر رڳو گهڻي وڃائي ڏيڏو قائم ڪري ڪيس ۾ گهل گهلان ڪندا رهيا.

ڪيس جي ڪارروائي اچي پڄاڻيءَ کي پهتي ۽ فيصلو ڪيو ويو ته ست جڙا مکيه جوابدار آهن ۽ سندن بيانن منجهان به پتو پيو آهي، ته انهن کي سزا ڏيڻ گهرجي پر سرڪار کي شڪ هو ته ٿي سگهي ٿو ته اهي ست جڙا ٻين ساٿين کي بچائڻ لاءِ سڄي ذميواري پنهنجي مٿان کڻندا هجن، ان ڪري سرڪار حرفت ۽ مڪاريءَ سان هر هڪ جوابدار کان انفرادي طور برطانيا سرڪار لاءِ سنئون سڌو پڇاڳاچا شروع ڪئي.

نوجوان ڪرتار سنگهه سريان ٺهه پهره جواب ڏنو: ”اسان تي جيڪا به تهمت مڙهي وئي آهي سا غلط آهي.“ انهي ورائيءَ تي سرڪاري ڌر جا ڪن ڪڙا ٿي ويا. ڪرتار اڳتي چيو ”اسانجي جدوجهد ڪا به ڳجهي سازش ڪونهي، اها ڪلم ڪلا جدوجهد آهي انهن حاڪمن خلاف جيڪي اسان جي ڌرتيءَ تي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ وسيلي قابض آهن ۽ اسان جي ديس کي وڻ ويڙهيءَ وانگر وڪوڙي ويا آهن.“ هن صاف صاف لفظن ۾ پڌايو ته بڪ، بيروزگاري ۽ غلاميءَ جي ڪري هندوستان جي عوام ۾ اڻ ڪٽ بربادي ۽ تباھه هلي آئي آهي. اڃا به هن سورهي پنهنجي تقرير کي اڳتي وڌائيندي ڪوما گاڏا مارو واري قهري واقعي، غدر پارٽيءَ جي بنياد ۽ انقلابي هلچل جي اوسر بابت اثرائتي ۽ پيرائتي نموني ڳالهائين ان کانپوءِ به ڪرتار بنا ڪنهن ڊپ

ڊاء ۽ رک رکاء جي سرڪار کي تنبيهه ڪندي چيو: ”اوهين ڇا به ڪيو پر آزادي جي مشعل کي اُجهائي نه سگهندؤ.“

ڪرتار ۽ سندس ساٿي ڪورٽ ۾ وڌي واک ان لاءِ ڳالهائيندا هئا ته نه رڳو مٿي انصاف جي ڪرسي تي ٿاڦيل همراھ ٻڌن پر سندن پين ساٿين جي هيٺڙن کي به ڏي ملي. انهي سڄي ڪاروائي کي سرڪار مخفي رکڻ لاءِ وسان ڪونه گهٽايو ان حد تائين جو ڪورٽ ۾ ڪنهن به اوڀري آدميءَ کي ته ڇڏيو پر مٿن ماڻهن کي به ملڻ جي اجازت ڪونه هئي. جيڪڏهن ڪا خبر اخبار ۾ ڇپبي هئي ته سرڪاري سينسر مان گهٽڙ جي ٻاهر ايندي هئي. ان هوندي به انقلابين کي پڪو ويساهه هو ته ڪوڙ ۽ ڪپڻ جي هن رڇايل سانگ جي ديس واسين کي نيٺ ته سڌ پوندي، پوءِ اسان جيٽرا رهون يا نه رهون!

نوجوان سرپا جي من موھيندڙ تقرير کي انصاف جي ڪرسي تي ويٺل منصف بت بڻيا غور سان سٽندا رهيا پر جڏهن چرڪ ڀري سجاڳ ٿيا ته پڇيائون ”تون پنهنجي ان چوڪرائي تقرير جو نتيجو سمجهين ٿو ته ڇا ٿيندو؟“ ڪرتار ڳڻپيرتا سان ورائيڻ ۽ ”هاڻو موت ۽ فقط موت!“ ججن سمجهيو ته جوش ۽ جذبي جي وهڪري ۾ لڙهندي هيءُ نوجوان الائي ڇا جو ڇا چئي وڃي پار پيو آهي، تنهنڪري کيس سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ مهلت ڏئي سندس بيان ايندڙ ڏينهن تي قلمبند ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ٻئي ڏينهن تي به ڪرتار جو ساڳيو بيان هو ۽ وَرَ وَرَ ڪري چوڻ لڳو ته ”مون ڪوبه پاپ نه ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته غلام جو موروثي حق آهي ته مٿس ٿيندڙ ڏاڍ ڏهڪاءُ، دهشتگردي ۽ پرماريت خلاف سينو ٽائي تيستائين جدوجهد ڪري جيستائين آزاديءَ جو ماڳ نه ٿو ماڻي.“ آخرڪار هن جو بيان قلمبند ڪيو ويو ۽ سندس ساٿين به صحيحون ڪيون.

آخري فتويٰ ڏيڻ لاءِ ڪورٽ جي شنوائي ان ڄاڻايل مدي تائين ملتوي ڪئي وئي. انقلابين کي بنديخاني ۾ آرهڙ جي تتل ڏينهن ۾ هٽڪڙيون ۽ ڏنڊا پيڙيون هڻي بند ڪيو ويندو هو. اها ويڌن لڳا تار به مهينا هلندي رهي.

نيٽ 13 سيپٽمبر تي مڙني کي آخري ڀيرو پير کي نمبر 16 ۾ آندو ويو ۽ خاص ٽربيونل پنهنجي فتويٰ ڏني:

24 جڻن کي قاسميءَ جي سزا ٻڌائي وئي. ملڪيت ضبط ڪرڻ جو پڻ حڪم جاري ڪيو ويو. قاسمي پائيندڙن ۾ هئا: ڪرتار سنگهه سرپا (لڌيانه)، جڳت سنگهه (لاهور)، هرنام سنگهه (سيالڪوٽ)، پنگلي (مهاراشٽر)، بخشيش سنگهه (امرتسر)، سوهن سنگهه (امرتسر) ۽ ٻيو به هڪ سورن سنگهه هو. ان کانسواءِ سورن سنگهه بکنا (امرتسر)، ڪيسر سنگهه (امرتسر)، ناٿن سنگهه (فيروزپور)، پرماتند (جهانسي)، جڳت رام (هوشيارپور)، هرنام سنگهه (هوشيارپور)، پرتوي سنگهه (امبالا)، نند سنگهه (لڌيانه) ۽ ٻيا به ساڳي سزا ۾ شامل هئا.

جن 26 جڻن کي عمر قيد ۽ سندن مال ملڪيت ضبط ڪرڻ جي سزا ڏني وئي سي هئا: جوالا سنگهه (امرتسر)، واسڪا سنگهه (امرتسر)، اروڙ سنگهه (فيروزپور)، اڏام سنگهه (امرتسر). ان کانسواءِ هيٺين همراهن کي ڪابل ۾ ماريو ويو: گرمک سنگهه (لڌيانه)، شير سنگهه (امرتسر) ۽ مدن سنگهه گاگا (لاهور).

ڇهن جڻن کي مختلف سزائون ڏنيون ويون ۽ باقي جيڪي آزاد ٿيا تن کي ٿڌي تي ئي گرفتار ڪيو ويو. ٻيهر گرفتار ٿيلن کي وري سزائون ڏنيون ويون پر بابا گوجر سنگهه کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي. پندرهن اهڙن نردوشن (ٻي گناهن) کي سوليءَ تي لٽڪايو ويو جن کي وطن جي ڌرتيءَ تي پير رکندي ئي پڪڙيو ويو هو. انهن منجهان تن جڻن کي هڪ سپاهيءَ جي قتل ۾ جوابدار بڻايو ويو. انهي فيصلي خلاف جوابدارن کي ڪنهن به عدالت ۾ اپيل ڪرڻ جو حق ڪونه هو ۽ رڳو رحم جي عرضداشت ڪرڻ جي اجازت هئي جيڪا تن جڻن ڪئي.

جنهن ڏينهن انقلابين کي سوريءَ سينگار ڪرڻ جو ڏهاڙو مقرر ٿيو، ان ڏينهن سندن ڪولين آڏو پاڻيءَ ڀريل بالتون رکيون ويون. انقلابي وهنجي سهنجي، اڃا اجرا ڪپڙا پھري ڏئيءَ درعاگوڻيا ۽ هر هڪ جي مرضي هئي ته کيس اڳ ۾ ڦاهيءَ لٽڪايو وڃي. هن مهل

تائين جيڪي به مٽ مائٽ ۽ دوست ساڻن آخري ملاقات لاءِ آيا هئا تن کي چوندا رهيا ”اهو آدمي ڪيڏو نه اتم ۽ اعليٰ آهي جيڪو ديس مٿان پاڻ کي گهور ڪري ٿو.“ اهي سورما، اڄ انهي پليدان ڏيڻ لاءِ ٺهي ٺڪي آيا هئا پر سندن سموري سنبت اڏوري رهجي وئي، چوٽه پيپر ڪي ڌاري جيل سپرنٽينڊنٽ اچي ٻڌايو ته هينئر کين سوريءَ تي چاڙهڻ جو عمل ملتوي ڪيو ويو آهي.

هونئن به انهن ڏهاڙن ۾ پنجاب جو ڪرتا ڌرتا جنرل ڊاٽر جهڙو پاپي ۽ بي رحم انسان هو ته ٻئي پاسي ڏيهي پڇ لٽڪائو به پنهنجن ديس واسين خلاف ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ ۾ سرڪار سان پاڻي پياڻو هئا. انهن ديس دروهين ۾ سر سندر سنگهه، سردار بهادر گجن سنگهه جهڙن سرڪاري ڪارندن ته ائين چوڻ کان به ڪونه ڪيپايو ته ”انهن باغين ته سڪ برادري جي انگريز سرڪار سان شڪ شڪي کان به بالاتر وفاداريءَ کي هاجيڪار چيهو رسايو آهي ۽ ان لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته اهڙن آدمين کي پاڻي ۽ منجهان ئي نيڪالي ڏيڻ گهرجي ڇو ته اهڙن باغين کي سڪ سڏيندي اسان کي شرم اچي ٿو!“ پر ديس جي عام رهواسيءَ انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍائي واري هلت کي نه رڳو سختيءَ سان ننڍيو پر مطالبو ڪيو ته سڀني قيدين تي کليل عدالتن ۾ ڪيس هلايو وڃي جيئن هر هڪ شهري آزاديءَ سان ڏسي ۽ سڻي سگهي. سرڪار انهيءَ گهر کان سخت هراسجي پئي ۽ تڙ ٽڪڙ ۾ 17 جڻن جي ڦاسيءَ جي سزا گهٽائي جنب ٿيپ بحال ڪئي.

ان هوندي به سينٽرل جيل لاهور مٿان ڏک ۽ غم جي چاٽيل وايو منڊل ۾ گهٽتائي ڪانه آئي، چوٽه جنهن ڏهاڙي ڪرتار سنگهه سريا کي سوليءَ سينگار بڻايو ويو اهو ڏهاڙو جيل جي عام قيديءَ به ڳوڙها ڳاڙيندي گذاريو.

19 نومبر 1915ع تي ساجهر سوبل ڪرتار سنگهه ۽ سندس ساٿين کي آخري ماڳ تي رسائڻ لاءِ آندو پئي ويو ته سڀني جي مهانڊن تي اهڙي ڄاتل سڃاتل مرڪ هئي جيڪا ظاهر ڪري رهي هئي ته سڄو ڪرانتڪاري (انقلابي) ڪهڙي به اوکي ويل جي آزمائش مان

ڪهڙي نموني هيڃ سان اُڪري پار پوندو آهي. انهي گهڙي به سرڪاري ڪارندن ڪرتار کي اچي پاسو ڏنو ۽ چيو ته ”پاڻ سان گڏ ساڻين جا سر چوٽو وڃائين؟ جيڪڏهن تون رحم جي درخواست لکندين ته پيا به بچي ويندا.“ ڪرتار ورائيو ”مون کي جيئن لاءِ هيءَ حياتي هڪ ڀيرو ملي آهي پر جيڪڏهن مون کي ڪيترا به جئم مليا ته به هن ديس مٿان ٻلهار ڪندس.“

پنڊت رام پوءِ سدائين پيو جهونگاريندو هو: ”غدر پارٽي جي سورمن کي ڦاهيون ۽ قندا پنهنجي آئل ارادن کان روڪي نه سگهندا. سوين سلام آهن توتي اي شهيد ڪرتار، جڏهن به انقلابي ويڙه ڪندا ته تنهنجي سورهياپ کي سدائين ياد رکندا.“

انقلابين تي مقدا خاص ٽربيونل ۾ ”هندوستان جي بچاء واري قانون“ تحت هلايا ويا، پنجاب، يو۔ پي، بنگال ۽ برما ۾ 28 انقلابين کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويو ۽ ڳچ همراهن کي جنم ٽيپ ڏني وئي. ڊاڪٽر هرنام سنگهه ۽ سوهن لال پالڪ کي ٻين چئن ساڻين سان گڏ مانڊلي سازش (Mondaly Conspiracy Case) ۾ ڦاهيءَ چاڙهيو ويو. ان کانسواءِ هردت سنگهه، ڪپور سنگهه، وير سنگهه ۽ ڪوڙ ٻين همراهن کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي. سوهن لال کي ڳچيءَ ۾ رسو وجهندي وقت به چيو ويو ته هورحم جي اپيل ڪري ته ورائيائين ”ظلم، ڏاڍ، انبياءَ ۽ انڌير سڀئي اوهان جا پڳ مت يار آهن، ان لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته توهان جهڙا پاپي اسان جي اڳيان سيس نوائين.“

فوجي ۽ غير فوجي عدالتن منجهه ڏيڪاءَ واسطي تڙ ٽڪڙ ۾ ڪارروايون اڪلائي انقلابي گوريلن کي ڦاهين چاڙهڻ جو وهنوار جاري رهيو. اهڙي ريت سينٽرل جيل لاهور ۾ ٽيهارو چئن کي هڪ ٻئي پٺيان ست ٽي ڦاهيون ڏنيون ويون ۽ لاش به وارثن جي حوالي ڪونه ڪيا ويا. انهن ڦاهي چڙهندڙن ۾ ڪانشي رام به هڪ هو.

غدر پارٽي ڪٽنبڊا جي اڳواڻ بلونت سنگهه گرنٽيءَ کي سنگاپور ۾ ڦاسي ڏني وئي ۽ ڊاڪٽر مٿرا سنگهه کي مشهد (ايران) جي برطانوي سفارتخاني ۾ ڦاهيءَ چاڙهيو ويو.

سر مائیکل اوڊائر پنهنجي ڪتاب ”هندوستان جيئن مون ڏٺو“ ۾ لکي ٿو: ”175 جوابدارن کي خاص تربيتون ۾ سازش ڪرڻ جي تهمت هيٺ آندو ويو ۽ پوءِ به مٿن ڪيترائي ڏوهه مڙهيا ويا. 38 ڄڻن کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني وئي. (پوءِ 28 ڄڻن جي سزا جنم ٽيپ ۾ ڦيرائي وئي) ۽ ٻين 58 ڄڻن کي عمر قيد جي سزا ٻڌائي وئي ۽ باقي 58 همراهن کي ننڍيون سزائون ڏنيون ويون يا جلاوطن ڪيو ويو.“

130 بلوچ رجمنٽ جنوريءَ جي پڇاڙيءَ ۾ بغاوت ڪئي پر سرڪار کي اڳ ۾ ئي ڪڙڪ پئجي وئي، جنهن ڪري حرفت سان قبضو ڪري وئي. 20 فيبروري 1915ع تي جيئن اٽل جو اعلان ٿيو ته 5۔ انفنٽري وارن سنگاپور جي قلعي تي قبضو ڪري ورتو جنهن کي انگريزن، چپانين ۽ روسين جي مدد سان مس مس وڃي خالي ڪرايو. انهيءَ ويڙهاند ۾ سوين ماڻهو گولين جو ڪاڄ ٿيا.

سرڪار پنهنجي ڀرم ۽ شر ۾ ڪي لڪائڻ واسطي عدالتي ڪاررواين ۽ ڪورٽ مارشل وسيلي ڪيترن سپاهين کي ميرٿ ۾ گوليون هڻي ماريو ۽ 7-راجپوت رجمينٽ جي ڪيترن نوجوانن کي دهليءَ ۾ ڦاسي ڏني وئي. ان کانسواءِ 23-رسالي جا ٻارهن سپاهي حوالدار لچمڻ سنگهه سان گڏ امبالا ۾ ڦاهي چاڙهيا ويا. ساڳئي رسالي جي نوجوانن ۾ هڪ مسلمان سپاهي عبدالله به هو. سرڪاري چاڙتن کيس پاسيرو وٺي وڃي چيو ته ”تون پنهنجن ڪافر ساٿين تي سلطاني گواهه ٿيءَ ته تنهنجي جند آزاد ٿيندي!“... پر هن عظيم محب وطن ورثيو: ”آءُ اهڙي ڪڏي ڪم ۾ ڀاڱي پائيوار ٿيڻ کان مرڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندس...“ ۽ پنهنجن ساٿين ڏي اشارو ڪري چيائين ته ”هي اهي اٽمول انسان آهن جن سان گڏجي موت جي چاڙهي چڙهڻ کان پوءِ مون لاءِ بهشت جا دروازا کلي پوندا.“ *

* 1916ع ۾ ٻيا همراھ به ڦاسيءَ تي چاڙهيا ويا هئا: نرجن سنگھ، بهارام ۽ پال سنگھ.

ٻارهن ڄڻا 23۔ رسالي جا امبالا جيل ۾ ڦاهيءَ چاڙهيا ويا: 1. عبدالله 2. لچمڻ سنگھ 3. پوٽا سنگھ 4. اندر سنگھ 5. پڊا سنگھ 6. اندر سنگھ ٻيو به 44

اهو انقلاب عارضي طور ماڳ ماڻي نه سگهيو جنهن جي نتيجي ۾ پنجاب جو گهڻو حصو رت جي درياھ ۾ ترڪي رهيو هو. ڳاڻا تي کان مٿي ماڻهو ڦاسي ۽ چاڙهيا ويا ۽ گولين جو بڪ بڻايا ويا. انهن گهوٽن اڻ موٽن سورهي سورمن وانگر سر بليدان ڪيا پر ڪين ياد ڪرڻ وارا نالي ماتر ملندا. جڏهن ته ان زماني ۾ هندستان جا قومي اڳواڻ ”انگريز جي پاڇي هيٺ لوڪل/مقامي سرڪار“ جي گهر ڪري رهيا هئا ته ان سمي اهي غدر پارٽي جا سورما هئا جن مڪمل سوراج (آزادي) جو نعرو بلند ڪيو هو.

جيتوڻيڪ اها هلچل ۰ ٽ جي درياھ ۾ ٻڏي وئي پر انقلابين جي ڌڪايل دونهين اڃا ڌڪي پئي ۰ ٻين پيو وسهڻ ۾ اچي ته اڄ به اسان جا اهي سورما ڦاسي گهاٽن جي چوڌاري طواف پيا ڪن ۽ شاعر بائرن جي لفظن ۾ چڻ جهونگارين پيا:

”آزاديءَ جو جهنڊو ڦاٽڻ کان پوءِ به ڦڙڪي پيو درياھ جي موج مستي هوا جي رنڊڪ سان ماڳهين اٿلندي آهي.“

◀ 7. موتيا سنگھ 8. ڀڳت سنگھ 9. گوجر سنگھ 10. چينا سنگھ 11. تارا سنگھ 12. واڌوا سنگھ. اهي هڙيئي همراھ گهڻو تڻو لاهور ۽ امرتسر جا رهواسي هئا. 28_ جڻ جو هيلينون جتو لاهور جيل ۾ ڦاهي ۽ چاڙهيو ويو: 1. بلونت سنگھ 2. وير سنگھ 3. ارجن سنگھ 4. آتم سنگھ 5. ايسر سنگھ 6. رانگا سنگھ 7. اروڙ سنگھ 8. ڌيان سنگھ 9. چندا سنگھ 10. جوان سنگھ 11. ڌيان سنگھ 12. جڳت سنگھ 13. جوان سنگھ 14. راڙ سنگھ 15. آتما سنگھ 16. بنتا سنگھ 17. هرنام سنگھ 18. ڪالا سنگھ 19. چندن سنگھ 20. پريم سنگھ 21. مولوي عبيدالله 22. سيد رحمت علي 23. گنڊا سنگھ 24. اندر سنگھ 25. ٻوٽا سنگھ 26. جيوڻ سنگھ 27. رام راکا ۽ 28. ٻوٽا سنگھ.

هيٺين انقلابين کي پهرين ڦاسي ۽ جي سزا ٻڌائي پوءِ جنم ٽيپ بحال ڪئي وئي: 1. هردي سنگھ 2. رام سرن (ڪپور ٿل) 3. آليا سنگھ (لڌيان) 4. خوشحال سنگھ 5. واسوا سنگھ 6. ڪالا سنگھ (هڙيئي امرتسر جا رهواسي) ۽ 7. ساوڻ سنگھ 8. بلونت سنگھ 9. پاڻي پرمائند.

ان کانسواءِ هيٺين کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي: 1. اندر سنگھ 2. پيشن سنگھ 3. هزارا سنگھ 4. منگل سنگھ 5. پيشن سنگھ 6. چوهر سنگھ 7. پان سنگھ 8. روڙا سنگھ 9. اندر سنگھ 10. ڪالا سنگھ 11. گردت سنگھ 12. پيارا سنگھ 13. ديوان سنگھ 14. ڪرنال سنگھ 15. ڪڙڪ سنگھ 16. اندر سنگھ 17. لالا سنگھ 18. ڪيهر سنگھ 19. جوان سنگھ.

انڊيمان

10-ڊسمبر 1915ع تي، 8-جڙن کي هٿ ڪڙيون ۽ ڏنڊا ٻيڙيون هڻي ”مهارجا“ نالي هڪ جهاز رستي انڊيمان ٻيٽ ڏانهن اماڻيو ويو. انهن قيدين ۾ گهڻو انگ اهڙن قيدين جو هو جيڪي 20 کان 60 ورهين جي پيڻي ۾ هئا. هونئن قانون موجب چاليهه ورهيه يا ان کان مٿي ڄمار وارا قيدي جلاوطن ڪري نٿا سگهجن پر چوڻي آهي ”نڌنڪا گهوڙا غيياڻا هسوارا“ سو ساڳئي ريت لاهور سازش ڪيس وارن جو به ڪو اوهي واهي ڪونه هو ۽ انهن قيدين جي ڪارڊ تي ”خطرناڪ“ جو لفظ به درج ڪيو ويو.

جيل جي دروازي وٽ ڪين پليڪار ڪرڻ لاءِ اڳ ۾ ئي جيلر هڪيو تڪيو ٻيڻو هو. هو انهن اڻوجھ قيدين کي چٽائي ڏسي رهيو هو جن کي ويهه ورهيه باندئي ٿي گذارڻو هو. نيٺ جيلر هيٺ کان مٿي ڏسندي ڦوڻڊ ۾ ڀرجي چيو: ”راج والا لوگ! راج مانگتا هي؟ راج نهين، ڪولو دي گا!“ (راج ڪرڻ گهرو ٿا؟ راج نه پر گهاٽي ۾ گهمائيندو ساٿو). ٿڪل ۽ بيزار قيدي پهريائين جيلر کي مُرڪي گهورڻ لڳا ۽ پوءِ اچي اجهل تهڪن ۾ چٽڪيا. ننڍي پيٽ جو ٻي تاج بادشاهه جيلر بيرِي (Barry) پنهنجي هيٺن بي عزتي ٿيندو ڏسي ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. سندس منهن ٽامڻي هڻي ويو ۽ دل ۾ ويچار ڪرڻ لڳو ته هند سرڪار هنن خطرناڪ قيدين کي ڇڏوڇڙ ڪرڻ ۾ حق بجانب آهي. مان به هٿ هڪ هڪ قيديءَ کي سخت سيڪٽ ڏيندس.

انڊيمان ۾ ته ماڙ جيل ۾ ستن بلاڪن جي 740 کولين ۾ قيدين کي ورهايو ويو. قيدين کي هونئن چڱي ريت پروڙ هڻي ته انڊيمان جو ٻيو نالو جيئرو دروڙخ آهي، ان ڪري پاڻ ۾ اقرار ڪيائون ته پوئتي

ورڻ لاءِ جدوجهد به ڪجي ۽ ههڙين حالتن جو مڙس ماڻهو ٿي مقابلو به ڪيو ويندو.

پهرين ڏينهن ڪنهن به قيديءَ گهاٽي ۾ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جيلر مرڪندي چيو: ”ته پوءِ ڪٿي سولو ڪم ڪيو!“ ۽ ڪين سوا پاءُ ناريل جو ڪاٻر ڏئي حڪم ڏنائين ته ان جا ڏاڳا ڌار ڪيو. جيلر کي چڱي ريت ڄاڻ هئي ته اهي مغرور قيدي اهڙو ڪم ڪونه ڪري سگهندا ۽ ٿيو به ائين جنهن ڪري جهانسيءَ جي پرماند ڪي پُڇا ڳاڇا لاءِ گهرايو ويو. جڏهن جيلر ڪائٽس ڪم نه ڪرڻ جو سبب پڇيو ته هو موت ۾ رڳو مرڪندو رهيو. انهيءَ مرڪ جيلر کي مورڱو آڀي مان ڪڍي ڇڏيو ۽ اڳيان بيٺل پرماند کي ڀر ڪري لت وهائي ڪڍيائين. هوڏانهن پرماند لت جو ڌڪ پچائي وٺ کائي موت ۾ جيلر کي زور سان لت هڻي ڪڍي. پوءِ ته جيل جي ٻئي عملي مٿس حملو ڪري ڏنو ۽ رتو ڇاڻ ڪري ڇڏيائونس ۽ مرڻينگ حالت ۾ کيس جيل جي اسپتال ۾ وڃي ڦٽو ڪيائون.

ٻئي ڏينهن جڏهن ساڻي قيدي پرماند کي ڏسڻ ويا ته هو سڄو رت ۾ وهندو پيو هو. اوچتو سپاهين جو اتالو اچي لٿو جن پرماند کي ٻيهر مارڪٽ ڪئي. انهيءَ سڄي ڪارروائي پويان جيل سپرنٽينڊنٽ مري (Murry) جو هٿ هئو ته جيئن قيدين کي سڌاري سگهجي.

اهڙي ڏاڍائيءَ جي ڪري پرماند جي سڀني ساٿين هر حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ وچ ۾ انڊيمان جو چيف ڪمشنر دورو ڪرڻ آيو جنهن انقلابين کي ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن توهان ”جيل جي قاعدن جي پيچڪڙي ڪئي ته توهان جا هڏ گڏ پڇي ڇڏينداسون.“ ارڏن ۽ اربيلن قيدين ته آيل ڪاموري کي ماڳهين ڪنگهيو به ڪونه، جنهن ڪري هو هر هڪ جي رڪارڊ تي لکي ويو ”ڇهه مهينا اڪيلائيءَ جو قيد، هڪ ويلو ماني بند ۽ هڪ هفتو هٿڪڙيون هڻي آپ ڪيرو بيهاريو وڃي.“ انهي نئين فرمان جي نتيجي ۾ نئين سر جنگ جو آرڻپ ٿي ويو.

به فكري ڪتاب

اهي قهري ڪاروايون هليون پئي ته وري غدر پارٽيءَ جا ٻيا جڻا به انڊيمان پهچڻ لڳا ۽ ساٿين جي جدوجهد ۾ شامل ٿيندا پئي ويا. هڪ پاسي جيلر بيرري ۽ سپرنٽينڊنٽ ظلم ۽ تشدد جي انتها ڪري چڪا. هئا ته ٻئي پاسي انقلابي به سيس نوائڻ کان نابري واري بيٺا هئا. آخر قيدين کي ڏٺو واپرائڻ بند ڪيو، بيمارن تي علاج کان جواب ڏنو ۽ ڪيترن قيدين ته پاڻي پيئڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. واسڪا سنگهه جنهن کي پنهنجا ساٿي ساڌو ۽ سنت سمجهندا هئا، ان به هڙتي ڏاڍي ۽ ڏهڪاءُ کان تنگ ٿي هڪ ڏينهن جلاد جي نالي سان شعر ٺاهي ورتو. هاڻي ته هندوستان ۾ انقلابين جي مڙسان مڙسيءَ واري مهاڙي اٽڪائڻ جون خبرون به وڃي رهيون، جنهن جڻا ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جي اٿل آڻي ڇڏي.

سرڪاري صاحبن کي جڏهن دهليءَ ۾ پنهنجن گرگن بيرري ۽ مري جي ڪٽن ڪرتوتن جي سٺس پئي ته انقلابين کي ”بگهڙن جو ٽولو“ چئي هنجوڇيون هڻڻ لڳا ۽ هيڏي ساري مامري کي لٽي مٽي ڪري ڇڏيائون.

انڊيمان ۾ قهري ڪاروايون ڏينهن ڏينهن وڌي رهيون هيون. آچر ڏينهن عام موڪل هئڻ باوجود قيدين کان زوري ڪم ورتو ويندو هو ۽ انڪار ڪرڻ تي سخت سزا ڏني ويندي هئي، جيڪڏهن ڪوبه قيدي جيل جي ڪنهن به ملازم جي شڪايت ڪندو هو ته ان تهمت کي بي بنياد سمجهي قيديءَ جي ڪل لاهڻ ۾ دير نه ڪئي ويندي هئي. صفائي سترائي لاءِ ديسي شيون ڪتب آڻڻ کي به قانون جي پيچڪڙي شمار ڪيو ويندو هو. اهڙي طرح ڪنهن معمولي ڏوه لاءِ ڌار ڌار سزائون رکيل هيون. جهڙوڪ: هٿ ڪڙيون، ڪاٺ چاڙهڻ، ڳوٺين جا ڪپڙا پارائڻ، اڪيلائيءَ جو قيد ۽ ڪڏهن ته مورڳو ئي پتو (مانبي) پاڻي به بند ڪيو ويندو هو. اتي ئي هڪ قيدي اشوتالا هري سخت پورهيون ڪري سگهيو جنهن ڪري کيس هڪ ڪوئيءَ ۾ بند ڪري ايترو ته ماريو ويو جو هو مرڻ ڪنڌي تي اچي پهتو. ان هوندي به انهيءَ دوزخ جي چر ۾ هر هڪ انقلابي مقابلي لاءِ اٿل بيٺو رهيو.

آخرڪار اهڙي ظلم جو پهريون شڪار 60 سالن جو پوڙهو ڀان سنگهه ٿيو جنهن کي لڳاتار ٻه ڏينهن ماريو ويو. ڪيترائي گهوت ان موت ان جبر ۽ ڏاڍ جو بک ٿي ويا. آزاديءَ جي انهيءَ راه ۾ مارجي ويلن ۾ ٻڌا سنگهه، رام لکن، راليا سنگهه، نند سنگهه، ڪيهر سنگهه، ناتا سنگهه ۽ راڙ سنگهه شامل هئا. اڄ جا نوجوان شايد انهن سورهيڻن کي وساري وينا آهن، جيڪي سدائين ظلم جي خلاف سينو ٽاڻي بيٺا رهيا.

اهڙين حالتن ۾ چار ورهيه لنگهي ويا. ٻه ٽي گهمرا سوهن سنگهه بکنا ٻه بک هڙتال ڪئي. پر ٿوري سنگهه به 155 ڏهاڙا بک هڙتال ڪئي ۽ موت ۾ کيس ويهه مهينا اڪيلائيءَ جي قيد جي سزا پوڳڻي پئي. جولاءِ سنگهه کي گهڻي وقت تائين هڪ پڪيءَ جيان پچري ۾ واڙيو ويو. اروڙ سنگهه کي ڪيترائي ڏهاڙا هٿڪڙيون هڻي پيرن ۽ ٻيهاريو ويو. ان کانسواءِ نوجوان گرمک سنگهه جي بت تي ايترا ڏنپ ڏنا ويا جو سندس جسم چٽڪرو ٿي پيو. پوءِ ٻه هن همراه سر نه جهڪايو. هر هڪ قيديءَ سان ميل تائين جيڪي به عقوبتون ڪيون ويون هيون انهن مان ڪيتريون ته اڄ به هڪ راز آهن. اهو هيڏو سارو جبر انقلابين جي حوصلن کي لوڏي نه سگهيو بلڪه اهي انهيءَ باهه جي آڙاهه ۾ ڪندن جيان جر کي رهيا هئا ۽ سندن مضبوط حوصلن ۾ اڃا به واڌارو ٿي رهيو هو.

انڊيمان ۾ ٻيا قيدي اهو ڦهر ۽ ڪلور اڪين سان ڏسندا هئا ته کين اچرج لڳندو هو ته هي مُٺ جيترا پسون ڪيئن نه دهشتگردي ۽ جبر جو اٽل ارادن سان نه رڳو مقابلو ڪري رهيا آهن، پر هتان جي ڪا سائي صفت ڪامورن جي نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو اٿن.

آخر ڀر ۾ ڦٽڻ جا آثار نمودار ٿيا. ٿيو هيئن جو ڪجهه پنجابي سپاهين وسيلي هن ڦهري روڻداد جي خبر هندوستان ۾ وڃي پهتي. پوءِ ته ڪاوڙ ڪروڙ جو هڪ لاوا اُٻڙي پيو ۽ نيٺ عوامي دٻاءُ هيٺ انگريز سرڪار انڊيمان جو ڪارو جيل بند ڪرڻ تي مجبور ٿي.

جولاءِ 1921ع ۾ ساڻيه کان ڏور سانگيٽڙا پنهنجي ڏيهه ڏانهن

واپس ورتل لڳا. انقلابي قيادي جهاز ۾ چڙهڻ کانپوءِ ور ور ڏئي سوراخن
منجهان وطن کي ڏسڻ لاءِ پيا واجهائيندا هئا ۽ ڪڏهن ته سائيه جي
سڪ ۽ حب وچان انقلابين جي اکين منجهان آجهل لڙڪ وهي پوندا
هئا. هر ويل ويچار ۾ پئجي ويندا هئا ته اهو ڀاڳپرو ڏهاڙو ڪڏهن
ايندو جڏهن هو ديس جي ڌرتي کي وڃي مٺيون ڏيندا. رهيل ڪهيل
قيادي ته انڊيمان ڇڏي وطن وري رهيا هيا پر موت ۾ پليدان طور
پنهجن اٺن ساٿين جي رک انڊيمان ۾ ڇڏيو پئي آيا.



انقلابي ڪڏهن به جهور نه ٿيندو آهي!

قيدين کي موٽائي هندوستان آندو ويو. پر سرڪار سڀني کي هڪ جاءِ تي رکڻ ۾ ڊڄي رهي هئي. ان ڪري انقلابين کي هزارن باغ، ياردا، ناگپور، ويلور ۽ ڪئمپٽور جي قيدهائن ۾ چڙوچڙ ڪري رکيو ويو. هڪ جيل کان ٻئي جيل ڏي اماڻڻ جي وچ ۾ پرڻوي سنگهه ۽ گرمک سنگهه هلندڙ ريل گاڏيءَ منجهان ٽپو ڏئي ڪسڪي ويا. ان کانسواءِ واسڪا سنگهه سميت پندرهن جڻن کي مهاپاري جنگ ختم ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ عام معافيءَ جي ڏنل رعايت تحت آزاد ڪيو ويو.

هندوستان جي جيلن ۾ انقلابين جي هلچل ختم ڪانه ٿي هئي. ڪئمپٽور جي جيل ۾ موپلن کي اهڙي طرح ظلم ۽ تشدد جو نشانو بڻايو ويندو جو وار ڪانڊارجي ويندا هئا. روزانو لسڙا ۽ ڳيرن کي ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويندو هو ۽ ڪيترا معصوم ۽ ابهم ٻار مانيءَ ڳيبي لاءِ به جيل ۾ لڳائيندا هئا. اهو انيائڻ ڏسي اکين ۾ پاڻيءَ بدران ڄڻ رت وهندو هو. ائين هڪ ڏينهن بابا جوالا سنگهه پنهنجي راشن جو ڪجهه حصو انهن بڪايل کي ڏنو ۽ ڪنهن چغل خور ڪامورن کي خبر ڏني ته کيس سزا طور 30 ڦٽڪا هنيا ويا.

ياردا جيل ۾ انقلابين گهر ڪئي ته سک مسلڪ رکندڙن کي پڳڙيون پائڻ جي اجازت ڏني وڃي. سرڪار جي انڪار تي بڪ هڙتال شروع ٿي وئي. انهي چڪتاڻ جي نتيجي ۾ ضد جي ڪري بابا سوهن سنگهه بڪنا 1929 ۾ جڳ مشهور بڪ هڙتال جو لاهور جيل ۾ اعلان ڪيو. ساڳئي جيل ۾ پڳت سنگهه (اسيمبليءَ ۾ بر رڪڻ وارو انقلابي) به هو جنهن بابا سوهن سنگهه کي چيو ”توهان پوڙها ۽ نبل ٿي ويا آهيو ان ڪري بڪ هڙتال نه ڪيو.“ سوهن سنگهه کيس ورائيو ته ”انسان

جسماني طور جهور ٿي سگهي ٿو پر ذهني طور نه ٿي سگهندو آهي.“
انهي اٿل ارادي سان هن لڳاتار پنجنيناليه ڏهاڙا بک هڙتال ڪئي.

ڏسندي ڏسندي ڪيترائي ورهيه لنگهي ويا ۽ انقلابين جي سزا به پوري ٿي وئي پر سرڪار کين آزاد ڪرڻ کان پڙ ڪڍي بيٺي، چو ته سرڪاري راءِ موجب انهن قيدين منجهان اڃا تائين ڪوڙ سارا ”اڙنگ ۽ اڻ سڌريل“ هئا. سوهن سنگهه بکنا ڪنڌ جهڪائڻ ۽ منٿ ڪرڻ جي ابتڙ وڏي واڪي چيو ”هاڻي مان هنن اونداهين ڪوئين ۾ هڪ پل به نه گهاريندس.“ انهيءَ ويل مرڻ ورت ڪئي رکيائين. ٽي مهينا گذرڻ کانپوءِ نيٺ هٿ ۽ وڏائيءَ جو ڳاڻو ڀڳو ۽ سرڪار کيس بنا ڪنهن شرط شرط جي 1930ع ۾ آزاد ڪيو.

سوهن سنگهه ٻاهر اچڻ کانپوءِ ڪانگريس جي هلچل ۾ شامل ٿيو ۽ وري جيل حوالي ٿيو. جيئن ئي کيس وري جيل مان چوٽڪارو مليو ته هو پنهنجن پراڻن ساٿين ۽ سڀني سياسي قيدين جي آزاديءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪرڻ لڳو. ساڳئي وقت جيل ۾ نند سنگهه ۽ چوهڙ سنگهه به مرڻ ورت رکيو ۽ نيٺ سندن محنتون صاب پيون پر چوهڙ سنگهه آزاد ٿيڻ کانپوءِ سُنت ٿي گذاري ويو. هي سورهيه سورما 20 ورهين جا عذاب ڪاٽڻ کانپوءِ آزاد ٿيا. اونداهين ڪوئين ۾ لڳاتار گهاريندي سندن صحت کي اڏوهي لڳي وئي هئي. ان هوندي به سڀني انقلابين جا جذبا هميشه جيان جوان هئا.

پر سمورا انقلابي جنهن نئين جڳت ۾ پير پائڻ وارا هئا ان جا طور طريقا، رستا ۽ رند نوان هئا. هي اهڙا ماڻهو جنهن ۾ هڪ پاسي سول نافرمانيءَ جي تحريڪ زور ورتو ته ٻئي پاسي اڪالي هلچل ۽ ڪميونسٽ پارٽي به اثر ڏيکارڻ لڳي. اهو ساڳيو ئي دور ڪاٺپور ۽ ميرٺ ساڙش ڪيسن جو ۽ ڪرتي ڪسان پارٽيءَ جو هو. اهو حقيقت ۾ ٻي وڏي سول نافرمانِي جو دور هو جنهن پورهيتن، ڪڙمين، شاگردن ۽ سياسي ڪارڪنن ۾ وڏي جاڳرتا آندي.

روس ۾ پورهيت انقلاب اچڻ سبب ماسڪو مورڳو سڄي سنسار جي انقلابين لاءِ زيارت گاهه بڻجي پيو. آمريڪا جي غدر

پارٽيءَ وارن به پنهنجو خاٽو نمائندو پورهيتن جي پهرين راڄ ڏانهن اماڻيو. انهي شانائتي سماج وادي انقلاب هڪ نئين ۽ جوان جمان سڀيتا جو جنم ته پيڙهه پٿر رکيو هو ۽ آمريڪي طرز جي سرمائيدار جمهوريت جنم واپڙي ۾ گهير جي چڪي هئي.

آمريڪا مان هڪ پرجوش انقلابي سنٽوش سنگهه به واپس وريو هو جنهن پنجاه ۾ پورهيتن لاءِ ”ڪرتي“ نالي اخبار ڇپائي پڌري ڪئي. اها اخبار سنٽوش سنگهه جي سلهه وگهي مرتبي (1928ع) تائين هلندي آئي. انهي وچ ۾ هندوستانين جو چڱو خاصو انگ ماسڪو جي ”اوپر يونيورسٽي“ مان تعليم پرائي پنهنجي دنيس پهچڻ لڳو. هاڻي اهي نوجوان ۽ غدر پارٽيءَ جا ڪارڪن هن نئين وايو منڊل ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ لاءِ آڻا هئا.



جدوجهد لاءِ موت

آزاد ٿيل انقلابين جي آڏو هڪ نئون دور هو، ڇو ته انهن مان اڪثر ننڍي ۽ وچولي ڄمار ۾ جيئن ۾ ويا هئا ۽ هاڻي سندن پوڙهن جسمن تي اڻ ڪٽندڙ جدوجهد جا دائمي نشان چٽا ڏسڻ ۾ اچن پيا. انهن همراهن منجهان ڳچ سارن ته ورهين جا ورهيه جيئن ۾ گهاري ۽ سور سختيون مرڪندي سهندا رهيا ۽ انڊيمان جي ڀات اونداهين ۾ به موت سان منهن منهن ٿيندي ڪونه ڏنا هئا. هيٺئر سندن جسم ته ڏٻرا ٿي ويا هئا پر حياتيءَ جو رهيل ڪهيل عرصو سانتيڪو ٿي ويهڻ کين اوکو پئي لڳو.

بابا سوهن سنگهه بکنا ته گهر ڏانهن ويندڙ گس به ڄڻ وساري ويٺو هو، ڇو ته هن چڱي ريت ڄاتو پئي ته گهر ۾ ٿڌو ٿانهرو ٿي ويهڻ سان ڪجهه به هڙ حاصل نه ٿيندو پر انقلاب آڻڻ لاءِ لاڳاتار جدوجهد جو نيٺ لاپ ملندو. ان کان اڳ جو بابا سوهن سنگهه ۽ سندس ساٿي نئين سر هلچل هلائڻ جو سعيو ڪن، سڀني ويهي ڳوڙهو ويچار ڪيو ته روس ۾ پورهيت انقلاب ته ڪامياب ٿيو پر اڀڪنڊ ۾ هيل تائين ماڳ ماڻي نه سگهيا آهيو، سوان جا ڪهڙا ڪارڻ آهن؟ سندن ذهن ۾ اهو به چتو هو ته انقلابي ڪڏهن به جُهور نه ٿيندو آهي. هڪ عوامي انقلاب ۽ مصيبتن جي ماري لڙڻ جو چوڻ ڪارو ڳاڙهي جهنڊي هيٺ يڪمشت ٿي جدوجهد ڪرڻ سان ئي حاصل ٿي سگهندو.

انهن سڀني انقلابين نه رڳو پنهنجن ساٿين ۾ نئين صف بندي ڪئي پر نوجوان ساٿين سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي اڳتي وڌڻ لاءِ راهه هموار ڪرڻ لڳا.

بابا سوهن سنگهه بکنا پنهنجي تڪ ۾ ڪانگريس جو بنياد

رڪندي ئي علائقائي ڪاميٽي کي منظم ڪيو. ان کانسواءِ پيرين پيادو ميلن جا ميل پنڌ جهاڳي ڪسان سڀا (هاري پارٽي) کي ڳوٺ ڳوٺ، واهڻ ۽ وسنديءَ ۾ نئين سر مضبوط ڪيائين. انهي هلچل ۾ امرتسر جي 1938ع واري لٽباڙيءَ ۾ کيس ڏاڍا ڌڪ لڳا پر پوءِ به هيءَ همراھ پنهنجي ڪارج کي ذميواريءَ سان نڀائيندو آيو. اڳتي هلي سوهن سنگھ بکنا کي هندوستان جي ڪسان سڀا جو اڳواڻ چونڊيو ويو.

پني پاسي بابا جوالا سنگھ نيل بار جهڙي پنڌي پيل علائقي ۾ هارين ۽ پورهيتن تائين آزادي ۽ انقلاب جو سنهيو پهچايو ۽ انهيءَ جدوجهد ۾ پنهنجا پساھ پورا ڪيا. اڄ بابا جوالا سنگھ پنجاب جي هاري هلچل ۾ وھائو تاري جي حيثيت رکي ٿو.

بابا اروڙ سنگھ به بنا ساھي ڪٽڻ جي پيو پنڌ ڪندو هو. هن فيروز پور ۽ ڀرپاسي وارين رياستن ۾ هارين جي جوڙجڪ ۽ سندن سماجي حالتون سڌارڻ ۾ سخت جفاڪشيءَ سان ڪم ڪيو. اڳتي هلي تعلقي سوگا منجهان پنجاب اسيمبليءَ جو بنا مقابلي ميمبر چونڊجي ويو.

ساڳي ريت بابا ڪيسر سنگھ هڪ سورھيه وانگر شير سنگھ سان گڏ شهنشاهيت خلاف، هر هڪ ڀڻ (ويڙھ) ۾ سڀني کان اڳڀرو پئي رهيو ۽ سندس ڪوشش هئي ته اخبار ”ڪرتي“ کي پنجاب جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائجي. ٽيهارو ورھيه جيل ۾ گھارڻ کان پوءِ به ڪيسر سنگھ جوانن کان به اڳڀرو آھي.

بابا واسڪا سنگھ، وري ديش ڀڳت ڀريوار سھائتا ڪاميٽي (جيل ۾ پيل محب وطن جي ڪٽنبن جي پرگھور واري ڪاميٽي) ٺاهي ۽ ان ڪاميٽي وسيلي 1921ع کان وٺي سياسي قيدين ۽ انهن جي ڪٽنبن لاءِ وڙهندو پيو اچي. ان ڪري کيس سڪ هارين ۾ تمام مانائتي نظر سان ڏٺو ويندو آھي.

بابا گرمک سنگھ ڪوما گاتا مارو سورمو ۽ انڊيمان ۾ جدوجهد ڪندڙن مان هڪ هو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ افغانستان ۾ ڪانگريس جو مکيه اڳواڻ ٿيو جتي کيس پرتوي سنگھ سان گڏ

سرڪاري چُرچ تي جيل اماڻيو ويو پر ڪجهه عرصو رڪڻ کان پوءِ کيس آزاد ڪيو ويو ۽ نيٺ هي همراه روس منجهان گهمندو ڦرندو هندوستان موٽي آيو. هيئر بابا گرمک سنگهه هتي ملڪي سياست ۾ هاري تحريڪ ۾ وڏي اتساه ۽ جاکوڙ سان ڪم ڪري رهيو آهي. پرڻوي سنگهه به انڊيمان واري هلچل کان چڱي ريت ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. هن فرضي نالن سان هاري هلچل ۽ آزادي لاءِ هندستان جي ڳپل حصي ۾ ڪم ڪيو آهي.

بابا شير سنگهه، هرنام سنگهه ۽ لال سنگهه وارا جيڪي هن مهل تائين ڳاڻيٽي کان مٿي لڙاين ۾ حصو وٺي چڪا آهن، اهي اڄ به مڙسان مڙسيءَ ۽ جوان مرديءَ سان جدوجهد ۾ محو آهن ۽ سندن همت ۽ حوصلي جوانن کي به شرمائي ڇڏيو آهي.

بابا گوچر سنگهه ڪسان سپا جو مڪيه ورڪر، بابا هرنام سنگهه ڪوما گاڻا مارو وارو، بابا هردت سنگهه وارا وڏي ڄمار جا هوندي به اڄ تائين آزاديءَ لاءِ هڪ عام آدميءَ وانگر وڙهي رهيا آهن ۽ پنهنجن علائقن ۾ سڄار ۽ بهادر سياسي اڳواڻن جي حيثيت ۾ ڄاتا سڃاتا وڃن ٿا.

انهن انقلابين سان هلچل ۾ بيا به ساٿي آهن، جن کي غدر پارٽيءَ جي پيڙهه پٿر رڪڻ وارن منجهه ليکي سگهجي ٿو. اهي همراه اهڙي آپدا ويل به ٻاهر پنهنجن ذميوارين کي نڀائي رهيا هئا جڏهن گهڻي قدر ساٿي 14-1915ع واري اُٿل ۾ سوگها ٿي چڪا هئا. انهن ويڙهاڪن مان ڪرم سنگهه به هڪ آهي، جيڪو ٻي اڪالي تحريڪ (1925ع) جو هڪ سورمو آهي ۽ پهرين انقلابي اخبار ”ديش شيوڪ“ جو پايو وجهندڙ به آهي. ڪيترا ڀيرا ڪانگريس هلچل ۾ جيل ياترا به ڪئي اٿس. ان کانسواءِ ”ڪرتي ڪسان هلچل“ جي بانيڪارن منجهان هڪ آهي.

هڪ ٻيو انقلابي ڀاڳ سنگهه جڳ مشهور اڪالي تحريڪ جو اڳواڻ، جنهن 1930ع تائين دواڀي ۾ هاري هلچل کي مضبوط ڪرڻ ۾ ڪارائتي هٿي ڏني هئي، سو به وسارڻ جوڳو ڪونهي، ٻيو بابا

پڳوان سنگهه "شهيدن جي جڳي" جو سورهيہ جنهن 1925ع ۾ سڄي ملڪ جو دورو ڪري هندو مسلم ايڪتا لاءِ پاڻ پتوڙيو. هن انقلابي همراھ جنهن مردانگي سان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي، ان کيس هندوستان جي وطن دوست حلقن ۾ وڏي عزت ۽ مان ڏنو ۽ پڊت نهرو به سندس آڇيان ڪرڻ وارن مان هڪ هو. ٻيو ساڻي سنت سنگهه آهي جنهن اڳتي هلي سماج واد تحريڪ لاءِ پڻ وڏو ڪم ڪيو.

اهڙي ريت سنتوش سنگهه ۽ جوالا سنگهه کان سواءِ ايسر سنگهه، ناٿن سنگهه، چڱا، ڪرم سنگهه، دتا، مدن سنگهه، گاگا، ڪپور سنگهه، موهي ۽ اندر سنگهه، سریش سنگهه سوڌو ڪيترن ساٿين جي صحت جيتوڻيڪ صفا جواب ڏيو بيٺي آهي، پوءِ به انقلاب ۽ آزادي لاءِ ساٿين سان صفتن ۾ گڏ بيٺا آهن، ڇاڪاڻ ته کين احساس آهي ته جنهن آزاديءَ جي جوت کي سندن ساٿين رت جو ريڇ ڏئي جلايو آهي ان کي وسامڻ نه گهرجي.

اڄ به اهي سڀئي انقلابي اسانجي تحريڪن ۾ ديس سان پيار ۽ پاڻ بليدان ڪرڻ جي ڪارج ۾ رڌل آهن ۽ سڄي سنسار ۾ هلندڙ آزاديءَ جي هلچل ۾ انهن اڳواڻن جي آدرشن تي سڄ پڇ ته اسان کي فخر آهي.



ساميه واد ڏانهن

ٻي مهاڀاري لڙائي سيپٽمبر 1939ع ۾ لڳي. انقلابي اڳ ۾ ئي سرڪار جي نظر ۾ کڻڪندا هئا جن اڃا ئي چار ورهيه جيل کان ٻاهر مس گذاريا هئا. انهن هڙتي کي پهرين نڪائوڪيءَ ۾ قابو ڪيو ويو. آڪٽوبر ڌاري کين ٻين هاري اڳواڻن سان گڏ ديوليءَ ڪئمپ ۾ موڪليو ويو جتي ساڻن گڏ ساميه واد پارٽي (ڪميونسٽ پارٽي) جا ورڪر به رکيا ويا.

انقلابي هونئن ته گهڻي ڀاڱي سماج واد (سوشلزم) جا حامي هئا، ان هوندي به هيءُ پهريون ڀيرو هو جو سڀ روشن خيال ۽ ترقي پسند قيدي هڪ جاءِ گڏ ٿيا هئا. ان ڪري سيٽي همراھ سڄي سنسار ۾ ايندڙ لاهن چاڙهن کان واقف ٿيڻ ۽ عقلي ۽ منطقي بنيادن تي پنهنجي ناکاميءَ جي چنڊچاڻ ڪرڻ ويٺا. جڏهن کين سڄي مونجهاري جي چٽي ريت سڌ پئي ته هڙتي همراھ اڳي کان اڳري پئي لڳا ۽ حالتن جو چيد ڪندي انهيءَ نتيجي تي پهتا ته انقلابين جا ذهني طور سجاڳ ۽ سچيت جڏهن تيار ٿيندا ته اهي پاڻ هڪ انقلابي لشڪر جي شڪل اختيار ڪندا.

غلاميءَ جهڙي شرمناڪ طوق مان جان چڏائڻ لاءِ سڀن انقلابين ۾ اڳ کان به وڌيڪ چاهه ۽ اتساهه جاڳي پيو هو. ان کانسواءِ سوويت يونين مان پڙهي آيل نوجوانن جي مدد سان هاري هلچل کي 1930ع ۾ پنجاب اندر مضبوط ڪرڻ ۾ وڏي هٿي ملي هئي. جڏهن انقلابين محسوس ڪيو ته اهي پنهنجي سڄي جمار انقلاب لاءِ اڀري ويٺا آهن ته هنن ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ اچڻ جي نيند کي هڪدم قبول ڪيو. ڇو ته اها اڪيلي پارٽي هئي جيڪا سڀني انقلابين لاءِ

پاڻيچاري جو اتم ۽ اعليٰ سنيهو هئي. انهي پارٽيءَ جو مکيه پيغام هو ته ”اچو ته گڏجي آزادي ۽ ڌڻريل انسان ذات لاءِ جدوجهد ڪريون.“ اهو هونئن به اسان جو مکيه مول ۽ مقصد آهي.“ بابا سوهن پارٽيءَ ۾ شامل ٿيندي چيو.

نيٺ ديوليءَ جي ڪئمپ ۾ مرڻ گهڙيءَ تائين بڪ هڙتال شروع ٿي وئي پر انقلابين کي ٻين ساٿين ايڏي جوڪائڻي قدم کڻڻ کان منع ڪيو. پوءِ به سڀني ساٿين پاڻي وٺڻ کان انڪار ڪيو. انهن انقلابين جي گهر هئي ته انهيءَ خوني ڪئمپ کي هڪدم بند ڪيو وڃي. آخرڪار اها بدنام ڪئمپ ته بند ڪئي وئي پر بدنيت ڪامورا شاهي کين ڇڏڻ کان نابري واري بيٺي.

نيٺ هوريان هوريان انقلابين کي آزاد ڪيو ويو. اروڙ سنگهه ته آڪٽوبر 1945ع ۾ رها ڪيو ويو. پرتوي سنگهه به ڪيترا ورهيه زير زمين تحريڪن ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ 1939ع ۾ مهاتما گانڌيءَ جي چوڻ تي پيش پيو. آزاد ٿيڻ کانپوءِ ڪيترائي مهينا مهاتما گانڌيءَ وٽ آشرم ۾ رهيو ۽ وري به کيس 1942ع ۾ سوگهو ڪيو ويو. آخرڪار 1943ع ۾ ٻاهر نڪتو ۽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو.

اڄ به ساٿين ۾ جيڪو انقلابي سڀني کان اڳڀرو آهي سو بابا گرمک سنگهه آهي. روس ۾ مارڪسواد جي چڱي خاصي ڄاڻ حاصل ڪئي اٿائين ۽ آمريڪا ۾ نئين سر غدر پارٽي منظم ڪيائين. هندوستان ۾ موٽي اچڻ کانپوءِ به گجھي نموني انقلابي دونهين کي دکائيندو رهيو، جيستائين 1936ع ۾ گرفتار نه ٿيو. هن همراهه کي لاهور قلعي جهڙي دهشت نگر ۾ سخت ايذا ۽ عذاب ڏنا ويا پر سندس حوصلا اڄ به هماليا کان اونچا آهن. بابا گرمک سنگهه کي سورن ۽ سختين ايڏو ارڙو ۽ اڙنگ بڻائي ڇڏيو آهي جو هاڻي کائڻس آڏي پڇا نه ڪئي ويندي آهي.

ان هوندي به مغرور سرڪار پنهنجي خيال موجب گرمک سنگهه جي من مستيءَ مارڻ لاءِ کيس انڊيمان موڪلڻ جو پڪو پھه ڪيو. ڇاڪاڻ ته سرڪار مٿس کليل عدالت ۾ ڪاروائي هلائڻ کان

ٻه فڪري ڪتاب

پاسو پئي ڪيو. هڪ ته سرڪار خلاف ماڻهن ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ وڌي وڻ تي پوي ها، ٻيو ته برطانيا سرڪار جي به سڄي دنيا ۾ انهيءَ ڏاڍائي ڪارڻ مٽي پليڊ ٿئي ها.

انڊيمان ۾ پهچڻ شرط گرمڪ سنگهه مرڻ ورت رکيو جنهن ڪري کيس هڪدم موٽايو ويو. ان کانپوءِ کيس پنجاب جي ڌار ڌار جيلن ۾ رلايو پئي ويو. جيل اختيارِيءَ وارن هيل تائين ساڻس عقوبتون ۽ تشدد ڪرڻ ۾ وسان ڪونه گهٽايو آهي، هن مهل تائين هن همراه 17 ورهيه جيل ۾ گهاريا آهن، پر يونينسٽ سرڪار ۾ ايتري جرئت ڪانهي جو سندس بند خلاصا ڪيا وڃن. گرمڪ سنگهه جو ٻيو ساٿي سچا سگهه هزارِي باغ ۾ 19 ورهيه قيد پيوگي چڪو آهي.

هي اسان جي غدر پارٽيءَ جي سورمن جي جدوجهد جو سونهري باب آهي، جيڪي شهيد ڪرتار سر يا جا ساٿي آهن ۽ جن هاري هلچل ۾ وڏو سامهون ڪيو آهي. اسان جي حڪمرانن جيڪي ڪارا ڪوٽ ٺاهيا آهن تنهن ۾ اهي سورما 20 کان 33 ورهيه تائين باندِي رهيا آهن. اهي جوڌا اسان جي ديس واسين لاءِ آزادي جي ڦٽندڙ ٻاک جو سنيهو آهن. لاشڪر اهي سورهي سرواڻ آهن جن تي هر ديس واسي ڳاٺ اوچو ڪري آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيو آهي.



انقلابن جي تاريخ

ايم اين راء

سندھيکار: امان الله شيخ

ايم. اين راء

MANAVENDRA NATH ROY (1887-1954)

ايم. اين. راء 21 مارچ 1887ع ۾ ڄائو. هن جو اصل نالو نريندرا پٽ آچاريه هو. پاڻ جنهن زماني ۾ ڄائو ته هندوستان مڪمل طور انگريزن جي غلاميءَ هيٺ هئو. سندس ڄمڻ کان ٻه ورهيه اڳ محب وطن هندوستائين انڊين نيشنل ڪانگريس 1885ع ۾ ٺاهي هئي. نريندر جا مائٽ 1898ع ۾ نقل مڪاني ڪري هڪ ٻئي ڳوٺ ڪوڊلا ڏانهن هليا ويا. هو ان ڳوٺ جي هيران ٻائي اينگلو-سنسڪرت اسڪول ۾ 1899ع کان 1905ع تائين تعليم حاصل ڪندو رهيو. انهيءَ زماني ۾ نريندر قومي هلچل جي گهلندڙ هوا کان متاثر ٿيو. ڇو ته برطانيه سرڪار بنگال جي عوام جي مرضيءَ خلاف ڀڄڻي جو ورهاڱو فرقيوارا نه بنيادن تي ڪيو هئو. انهيءَ تحريڪ ۾ حصو وٺڻ جي ڪارڻ کيس اسڪول مان خارج ڪيو ويو. نريندر اسڪول منجهان نڪرڻ شرط وڌيڪ دل جمعي سان مقامي انقلابين سان لهه وچڙ ۾ اچڻ شروع ڪيو. ستت ئي 1906ع ۾ سندس پيءُ دينا بندوق پٽ آچاريه رحلت ڪري ويو ۽ پاڻ بنگال نيشنل ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيو (جيڪو اربندو گهوش قائم ڪيو هو) انهيءَ ڪاليج ۾ لڳ ڀڳ ٻه ورهيه پڙهائي ڪرڻ کان پوءِ پاڻ برطانوي راج خلاف عملي طور حصو وٺڻ لاءِ ويڙهاڪ انقلابي گروپ ۾ شامل ٿيو. انهيءَ سال ۾ ريلوي اسٽيشن تي هڪ ڏاڙي هڻڻ جي تهمت ۾ کيس گرفتار ڪيو ويو. پر پڪي ثبوت نه هئڻ ڪري آزاد ڪيو ويو. هن جي ماءُ بسنت ڪماري پڻ 1908ع ۾ گذاري وئي. نريندر اڳ کان به وڌيڪ انقلابي تحريڪن ۾ سرگرم ٿي حصو وٺڻ لڳو. ان سلسلي ۾ 1909ع ۾ هڪ ٻئي ڏاڙي هڻڻ

جي ڪري کيس گرفتار ڪيو ويو پر ثبوت نه هئڻ ڪري آزاد ٿي ويو. انهيءَ هلچل ۾ نريندر هڪ ٻئي انقلابي جيتن مڪرجي سان گڏ سرگرم هئو. انهيءَ زماني ۾ بنگالي انقلابين جرمنن کان هٿيارن ۽ تربيت لاءِ رابطو ڪيو هئو ته جيئن برطانيا وارن جي غلاميءَ کان هٿيار بند جدوجهد وسيلي آزادي ماڻي سگهجي، پر اوچتو 1915ع ۾ انهيءَ تحريڪ جو سرواڻ جيتن مڪرجي مارجي ويو. نريندر نات هڪ نقلي نالي چارلس مارٽن وسيلي جرمنن سان ميل ميلاپ ڪي وڌايو، پر ان کان اڳ ۾ چين جي قومي تحريڪ جي اڳواڻ سن يات سين سان ملاقات ڪيائين ته جيئن هندوستان جي آزاديءَ لاءِ سهائتا حاصل ڪري سگهجي. آخرڪار نريندر انقلاب ۽ آزادي کي عملي جامو پهراڻ لاءِ هندوستان کي الوداع ڪيو ۽ هڪ جرڙو پاسپورٽ وسيلي پادريءَ جي ويس ۾ جپان کان ٿيندو، جون 1916ع ۾ سان فرانسسڪو (آمريڪا) وڃي پهتو. هن جيئن ئي آمريڪا ۾ پير رکيو ته بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي اسٽينفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ بنگالي شاگرد ڌن گوپال مڪرجي سان مليو. انهيءَ همراھ جي صلاح سان نريندر نات پنهنجو نالو مٽا بندرا نات راءِ رکيو ۽ سڄي ڄمار ايم-اين-راءِ جي نانءَ سان مشهور ٿيو.

پهرين مها پارٽي لڙائي جي دوران ايم-اين-راءِ آمريڪا ۾ رهيو. هوڏانهن هندوستان جي قومي تحريڪ جي سرواڻي ڪرڻ لاءِ مها تما گانڌي ڏکڻ آفريڪا مان موٽي آيو. ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته گانڌي جي موٽي اچڻ سان ايم-اين راءِ هندستان جي قومي تحريڪ کان ڪٽجي ويو. پر هن بين الاقوامي سطح تي هڪ ڪميونسٽ انقلابي جي حيثيت سان شهرت حاصل ڪئي. انهيءَ 1917ع جي دور ۾ راءِ جي ميل ملاقات اسٽينفورڊ يونيورسٽي جي شاگرد ڊياڻي ايلون ٽرينٽ سان ٿي. اهي ميل ملاقاتون پيار جي سرحد اُڪري شاديءَ جي بندڻن ۾ بدلجي ويون. ايم-اين-راءِ جي ملاقات آمريڪا ۾ لال لڄپت راءِ ٿي جنهن هن سان مڪمل سهڪار ڪيو، پر وري به ٽيون ڀيرو برطانوي پوليس کيس گرفتار ڪيو ۽ تنبيه ڪرڻ کان پوءِ ڇڏي ڏنو.

ٻه فڪري ڪتاب

نيٺ راءِ ۽ ايلون برطانوي پوليس جي پيڇي ڪرڻ مان جان چڙائڻ لاءِ ميڪسيڪو سٽي روانگي اختيار ڪئي. انهيءَ دور ۾ راءِ جي فڪر ۽ سوچ تي سوشلسٽ فلاسافيءَ جا عڪس نمايان ٿيڻ لڳا.

ايمر-اين-راءِ جي هڪ بيش بها خوبي هئي ته پاڻ ڪنهن به نئين زبان تي ٿوري وقت ۾ مهارت حاصل ڪري ويندو هئو. ان ڪري ستت ئي اسپينش زبان تي عبور حاصل ڪري ورتائين ۽ اخبارن ۾ مضمون لکڻ شروع ڪيا، ان کان علاوه پنهنجي زال جي مدد سان ميڪسيڪو سٽي ۾ ڪميونسٽ پارٽي ٺاهڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪيائين. انهن سڀني مصروفيتن ۾ رهندي به، راءِ هندوستان جي حالتن بابت باخبر رهندو آيو جنهن ڪري هندوستان جي آزاديءَ بابت مختلف اخبارن ۾ لڳاتار مضمون لکندو رهيو. نيٺ 25 آگسٽ 1919ع ۾ سوشلسٽ پارٽي جو ڪنوينشن ميڪسيڪو سٽي ۾ ٿيو جيڪو پنهنجي هيٺ ۾ روس کان ٻاهر ٿيندڙ هڪ تواريخي اجتماع هئو. جنهن کان پوءِ لينن پاران راءِ کي روس ۾ اچڻ جي دعوت ملي ته سيڪنڊ انٽرنيشنل ڪانگريس ۾ شريڪ ٿئي. اها دعوت سندس سياسي زندگي ۾ هڪ اهم لاڙو ثابت ٿي.

راءِ روس ڏانهن 1920ع ۾ روانگي اختيار ڪئي. انهيءَ سفر ۾ مختلف ملڪن مان گذرندي نالي وارن انقلابين سان ملاقات ڪيائين. راءِ سويت يونين ۾ رهندي ڪميونسٽ پارٽي جي آرماڙ هستين جهڙوڪ: اسٽالن، ٿراٽسڪي، بخارين ۽ جڳ مشهور ليڪڪ ميڪسم گورڪي سان لڳ لاڳاپن کي مضبوط ڪيو. اڳتي هلي ڪميونسٽ ڪانگريس جي پهرين ويهڪ ۾ قومي ۽ بينڪي سوال تي هڪ جامع دستاويز پيش ڪيائين، جنهن کي مڪمل پئيرائي حاصل ٿي. انهيءَ دستاويز کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ راءِ کي چيئرمين چونڊيو ويو. هو ايلون سان گڏ تاشقند روانو ٿيو ۽ گڏجي انڊين ملٽري اسڪول جو بنياد رکيائون جنهن ۾ هندوستان کان آيل مهاجرن کي فڪري ۽ هٿياربند جدوجهد لاءِ تربيت جو آغاز ڪيو ويو. اڳتي هلي 17 آڪٽوبر 1920ع ۾ جلا وطن انڊين ڪميونسٽ پارٽي جوڙي وئي. ايمر

-اين- راءِ ۽ ايلون احتياط ۽ رٿا بندي سان هندوستان ۾ ڪميونسٽن سان رابطو ڪيو ۽ کين لٽريچر ۽ مالي سهائتا پڻ اماڻي ۽ انڊين نيشنل ڪانگريس جي اهم اڳواڻن سان به لاڳاپا جوڙي ورتا. ائين 1921ع کان 1929ع تائين راءِ هندوستان ۽ چين ۾ ڪميونسٽ تحريڪ کي سگهارو ڪرڻ ۾ مصروف رهيو ۽ انهيءَ سلسلي جي ڪڙيءَ طور استالن جي مدد سان مشرق واسين لاءِ هڪ يونيورسٽيءَ ٺاهڻ جي شروعات ڪيائين، جنهن ۾ مشرقي دنيا ۾ مستقبل جي صدرن ۽ وزيراعظم تربيت ۽ تعليم حاصل ڪئي. اهو ايم - اين - راءِ جو ڪميونسٽ تحريڪ سان لاڳاپيل عروج جو زمانو هئو.

انهيءَ هلچل ۽ ماحول ۾ به راءِ لاءِ هندوستان ۾ آزاديءَ جي تحريڪ کي سرگرم ڪرڻ سڀ کان مٿاهون پد رکندڙ هو. ان ڪري برلن منجهان پندرهن روزه مخزن ”وين گارڊ آف انڊين انڊپينڊنٽس“ جي نالي شايع ڪيائين. ان مخزن ۾ ايلون پڻ قلمي نالي ”شانتِي ديوي“ سان لکڻين ۾ هٿ وٺڻا ٿيندي هئي؛ پر برطانوي حڪومت هندوستان ۾ مخزن جي آمد تي بندش لاڳو ڪئي. هن همت نه هاري ۽ هڪ ٻئي نالي ”اٿڊوانسڊ گارڊ“ جي سري سان مخزن ڇاپڻ شروع ڪيو پر ستت ئي راءِ کي ڪميونسٽ تحريڪ ۾ سرگرم هئڻ جي ڪارڻ برلن ۽ فرانس منجهان نيڪالي ڏني وئي. پوءِ به هندوستان جي ڪميونسٽ هلچل کي سرگرم ڪرڻ ۾ هٿ وٺڻا ٿيندو رهيو. انهيءَ هٿ هٿان جي ماحول نيٺ ايلون کي پيزار ڪري وڌو ۽ هن راءِ کان 1925ع ۾ علحدگي اختيار ڪئي ۽ آمريڪا موٽي وئي جتي 1970ع ۾ گذاري وئي. هوڏانهن هندوستان ۾ ايم-اين - راءِ جي خلاف سرڪار مواد گڏ ڪندي رهي. راءِ کي سال 1927ع ۾ چين ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي تنظيم سازيءَ جو ڪم سپرد ڪيو ويو. راءِ چين ۾ ماٿوڙي تنگ، زوئن لاءِ ٻين اهم چيني اڳواڻن سان ملاقاتون ڪيون ۽ کين مشورو ڏنو ته زرعي انقلاب ۽ انقلابي فوج وسيلي ئي منزل مقصود تائين پهچي سگهجي ٿو. چين بابت راءِ جي حڪمت عملي جي ٻين ميمبرن مخالفت ڪئي پر استالن جو ڪيس مڪمل سهڪار رهيو. انهيءَ دور ۾

ٻه فڪري ڪتاب

چين ۾ انقلاب دشمن ڪومنٽناگ سرڪار انقلابين کي چيپائڻ لاءِ سڀئي ظالماڻا ڪرتب ڪتب آڻڻ ۾ وسڻون ڪونه گهٽايو. راءِ کي اڳواٽ ٿي ڪڙڪ پئجي وئي جنهن ڪري گوپيءَ جو رڻ پت اُڪري روس موٽي آيو. هو جيئن ئي روس ۾ پهتو ته سندس ذهين سوچ محسوس ڪري ورتو ته ليڊرشپ جو گهوتالو عروج تي پهتل آهي. انهيءَ ڪٽراڳ کان پاڻ کي پاسيروز ڪٽ مناسب سمجهيائين. ان کان پوءِ جلد ئي راءِ بيمار ٿي پيو ۽ علاج خاطر جرمني روانو ٿي ويو. اتي به بيماريءَ جي حالت ۾ روس جي اندر پيدا ٿيل چڪتاڻ بابت لکندو رهيو. انهن لکڻين ۾ استالن جي آمرانه ۽ جارحانه طور طريقن جا بخيا اڏيڻ بندو رهيو جنهن ڪري استالن جي غيظ و غضب جو نشانو بڻيو ۽ کيس پارٽيءَ مان نيمڪالي ڏني وئي. ان نئين صورتحال جي آڏو اچڻ کان پوءِ راءِ هندوستان موٽڻ جو پڪو پھ ڪري ڇڏيو. هن هندوستان ڏانهن سفر فرضي نانءَ مينرجي سان ڪيو ۽ مخفي طور 1930ع ۾ پهچي ويو. راءِ جنهن زماني ۾ ماسڪو ۾ ترسيل هئو ته سندس ملاقات 1927ع ۾ جواهر لال نهرو سان ٿي هئي جيڪو سندس ذهانت، جفاڪشي ۽ بهادرانه جدوجهد کان اڳ ۾ ئي متاثر هئو؛ ان ڪري جيئن ئي مخفي طور هندوستان پهتو ته پنڊت نهرو سان مليو ۽ زير زمين ڪم ڪرڻ لڳو.

راءِ جي هندوستان ۾ آمد جي انگريز حڪمرانن کي ڪابه خبر ڪانه هئي، پر انهن کي راءِ جي پهچي وڃڻ جي سٽس هيشن پئي جو مارچ 1931ع ۾ سنڌ (ڪراچي) ۾ ڪانگريس جي سالياني اجلاس جي پيش ڪيل ٺهراءَ ۾ بنيادي انساني حقن ۽ سماج ۾ ردو بدل آڻڻ جو شلومد سان ذڪر ڪيل هئو. انهيءَ اجلاس ۾ ايم-اين-راءِ کان سواءِ سپاش چندر بوس جهڙا چوٽيءَ جا اڳواڻ پڻ موجود هئا. هونئن مهاتما گانڌي پنهنجي سرءَ راءِ جي سياسي طريقه ڪار جو جارحانه نقاد هو. بهرحال پاڻ هندوستان ۾ محمود جي فرضي نالي سان ڪم ڪندو رهيو. ٿوري وقت ۾ هندوستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کي راءِ جي موجودگي جي خبر پڻ پئجي وئي، جنهن ڪري هن جي خلاف استالن پروپيگنڊا شروع ڪندي کيس منحرف ڄاڻايو. نيٺ ستت ئي

سرکاري مخبرن وسيلي راء جهلجي پيو ۽ مٿس مقدمو هليو. ان ۾ کيس 12 ورهيه سزا ملي پر اپيل ۾ سزا گهٽائي 6 ورهيه ڪئي وئي. راءِ جي گرفتاري ۽ سزا ملڻ تي البرٽ آئن اسٽائن، برطانوي حڪمرانن کي اپيل ڪئي ته هن انسان دوست عالم ۽ ڏاهي سان نرم ورتاءُ ڪيو وڃي. هاڻي راءِ جيل ۾ ٽائنيڪوٽي ويٺو ۽ اُتان سياسي اڳواڻن، دانشورن ۽ دانائن سان خيالن جي ڏي وٺ ۽ لکپڙهه ڪندو رهيو. انهيءَ لکپڙهه جي وهنوار کي همٿائڻ ۾ ايلن جو وڏو هٿ هئو. مطلب ته پنڊيخاني ۾ رهندي راءِ پيش بها سياسي لکڻيون، فلسفياڻه ۽ سماجي نقطه نگاهه کان تنقيدي ۽ تعميري انداز ۾ لکندو رهيو. انهن لکڻين ۾ سندس شاهڪار ڪتاب (The philosophical consequences of modern science) آهي. ان کان علاوه ايلن ڏانهن جيل منجهان لکيل خط به سياسي تعليم جو هڪ ذريعو چئي سگهجي ٿو. هن جا جيل ۾ لکيل املهه ڪتاب آهن: ويهين صدين جا پاڪندي (Heresies of 20th Century) ۽ ماديت (Materialism) آهن.

راءِ جيل ۾ رهندي نه رڳو لکڻ پڙهڻ تي توجه ڏنو پر هيستائين سياسي ساگر ۾ پنهنجي ڪيل جدوجهد تي به ڳوڙهي نموني ويچار ڪرڻ لڳو. هن پنهنجي تجربي ۽ فڪر جي حوالي سان مارڪسزم ۽ ڪميونزم ۾ وڌندڙ نظرياتي بدعت کي تنقيد جو نشانو بڻايو. آخر ڪار 20 نومبر 1936ع ۾ جيل منجهان آزاد ٿيو. راءِ 10 مارچ 1937ع ۾ ايلن سان وهانءُ ڪيو جنهن سڄي عمر تائين ساڻس ٺاهيو. راءِ انڊين نيشنل ڪانگريس ۾ شامل ٿيو ۽ اهم ڪردار ادا ڪيو. پر جلد ئي محسوس ڪري ورتائين ته سياست جي نئين جهان ۾ پاڻ هلڻ کان لاچار آهي. ڇو ته هن 1938ع ۾ قومپرستيءَ بابت اظهار ڪندي چيو ته نچ قومپرستي هڪ متروڪ عقيدو آهي. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي شروع ٿيڻ سان راءِ چٽاءُ ڏنو ته دنيا لاءِ فاشزم خطرناڪ دڙڪو آهي ۽ خاص ڪري هندوستان جي آزاديءَ لاءِ، پر ڪميونسٽن عالمي سطح تي هٿل سان عارضي ٺاهه ڪري ڇڏيو. راءِ انهيءَ حڪمت عملي جي سخت مخالفت ڪندي برطانيه سان سهڪار ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

ان لاءِ مضبوط دليل ڏيندي چيائين ته ”جنگ جي پڄاڻي سان برطانوي حڪمران هندوستان خالي ڪري ويندا.“ هن جي پيش گوئي اڳتي هلي سورنهن آنا سچ ثابت ٿي. راءِ قوم پرست تحريڪن جي نظرن ۾ عتاب لائق ڄاتو ويو جنهن ڪري ڪانگريس کي الوداع ڪري ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي ٺاهڻ جو اعلان ڪيائين. راءِ هندوستان جي تواريخ ۾ پهريون شخص آهي جنهن جديد سائنسي اصولن تي هڪ پارٽيءَ جو بنياد رکيو.

اهڙي ريت راءِ سڄي هندوستان جو دورو شروع ڪيو ۽ پنهنجن تقريرن ۽ ميل ملاقاتن وسيلي هڪ ئي نقطي تي زور ڏيڻ لڳو ته نئين سجاڳي لاءِ تحريڪ جي سخت ضرورت آهي. ان لاءِ ”آزاد هندوستان“ (Independent India) جي نالي سان رسالي مان مارڪسوادي، انسان دوست ۽ انقلابي فڪر کي اجاگر ڪرڻ جو ڪم ورتائين. ائين راءِ اڳتي هلي هوريان هوريان مارڪسزم ۽ ڪميونزم متعلق تنقيدي انداز اختيار ڪيو. اٺ ته 1947ع ۾ هندوستان آزاد ٿيو ۽ راءِ جي اڳڪٿي سچ ثابت ٿي. راءِ پنهنجي تجربن ۽ جدوجهد کي هندوستان ۾ انسان دوست فڪر ۽ ڪردار ۾ پٿرو ڪرڻ لاءِ پيش رفت ڪئي. ان لاءِ ضروري سمجهيائين ته سياست ۽ تواريخ جي عمل کي سائنسي ۽ عقلي اصولن سان پرکي نئين سماج جي اڏاوت ڪجي ته جيئن انسان دوست تحريڪ کي پٺڀرائي حاصل ٿي سگهي. انهيءَ انسان دوست عالمي تحريڪ لاءِ 1948ع ۾ ايم. اين. راءِ ”انسان دوست“ عنوان سان هڪ بنيادي دستاويز لکي تيار ڪيو. اڳتي هلي 1952ع ۾ (The International Humanist and Ethical Union) ايمسٽرڊم (هالينڊ) ۾ ٺاهي وئي جنهن ۾ راءِ کي سندس غير موجودگيءَ ۾ نائب صدر چونڊيو ويو. انهيءَ دور ۾ سائنس حادثو ٿيو، جنهن هن جي حافظي کي سخت چيهو رسايو. انهن ڏينهن ۾ ايم. اين. راءِ پنهنجي آتم ڪٿا ترتيب ڏئي رهيو هئو پر ان کي پورو ڪري نه سگهيو. اٺ ته ايم. اين. راءِ جنهن پنهنجي جدوجهد واري زندگي جي ابتداءَ هڪ هٿيار بند انقلابي سان ڪئي، مارڪسوادي ۽ بين الاقواميت جي مختلف رستن

تان سفر ڪندي ”انسان دوست تحريڪ“ تائين پنهنجي سفر ڏانهن محور هيو سو سڀني ساڳيا ٿيڻ کان اڳ ۾ 25 جنوري 1954ع ۾ دهره دون ۾ گذاري ويو.

راءِ جو سياسي فلسفو ۽ فڪر:

راءِ، ڏکڻ ايشيا ۾ ويهين صديءَ جي سياسي فلسفين جي صفِ اول جي انهن لائق رهنمائن منجهان هڪ آهي، جن فلسفي ۽ سائنس وسيلي هندوستان جي اونداهي ۽ جموديت ۾ ورتل سماج کي روشنيءَ سان منور ڪرڻ ۽ نجات حاصل ڪرڻ جو ذريعو ڄاڻايو. هن هندوستان ۾ مذهبي وهنوار کي رياست جي ڪارج کان ڌار ڪرڻ کي سود مند ۽ سڦلائڻو ڄاڻايو.

راءِ مذهب، فلسفي ۽ سائنس کي پنهنجي اهم ڪتاب ”ماديت“ (Materialism) ۾ تفصيل ۽ دليل سان زير بحث آندو آهي. ان ۾ فلسفي بابت چوي ٿو ”سوچ، مطالعي ۽ فطرت جي ستاءَ جي ڄاڻ سان ئي پوري دروازا کُلن ٿا. هن جي چواڻي ”فلسفي جي لاءِ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي سڌ ماڻهوءَ ۾ تڏهن وڌي وڃي ٿي جڏهن روحاني طور طريقن سان سندس تسلي ۽ تشفي نه پئي ٿي سگهي. ان لاءِ انساني شعور ۽ فڪر لاءِ لازمي ٿي پيو ته فطرت ۾ مذهبي مونجهارن وسيلي پيدا ٿيل گهونالي مان ٻاهر ڪڍي ايڪتا ۽ اتحاد ڏانهن راغب ڪجي.“

اڃا به پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب ”فلسفو ۽ سائنس“ (Philosophy and Science) ۾ راءِ فلسفي جي تشريح ڪندي چوي ٿو ”فلسفي جي اهم ذميوار ٿي آهي ته سنساز جي آڏو بيٺل رنڊڪن کي هٽائي مستقبل جي لاءِ راهه هموار ڪرڻ جو ڏس ۽ پنٽ“ فلسفي ۽ مذهب جي وچ ۾ ساڳئي ڪتاب ۾ چنڊ ڇاڻ ڪندي لکي ٿو ته: ”فلسفو ۽ مذهب هڪ ٻئي لاءِ پور وڃڻ لکيرون آهن. فلسفي ۽ مذهب جي وچ ۾ چٽي ريت وضاحت نه ڪرڻ جو نقصان هيئن ٿيو ته هندوستان ۾ فلسفو هيل تائين قديم دور جي سنگهرن مان آجڻ ٿي نه سگهيو آهي. جڏهن ته مغرب ۾ فلسفو پنهنجي طاقت ۽ سگهه وسيلي

۾ فڪري ڪتاب

قدامت پرستيءَ جو ڏاڪو سترهين صدي ۾ اُڪري چڪو آهي. فلسفي تي راءِ پنهنجي ٽيڪا ٽپي ۾ سائنس، جنهن کي علم ۽ ڄاڻ جو پنڊار ليکيندي پترو ڪري ٿو؛ ”فلسفو ۽ سائنس هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم آهن ڇو ته فلسفو ۽ سائنس گڏجي قدامت پرستي کي مسترد ڪن ٿا. ان ڪري فلسفي کي سڀني سائنسن جو سرتاج چوڻ ۾ وڌاءِ ڪونهي. ڇو ته فلسفو سائنسي سياست جي فڪر ۽ سوچ کي اجاگر ڪري ٿو.“

راءِ هڪ اهم ڪتاب: دليل، رومانيت ۽ انقلاب (Reason romanticism and revolution) ۾ فلسفي جي اهميت بابت ڄاڻ ڏيندي هيئن چوي ٿو: ”منطقي نقطه نگاهه کان مثبت طرز جي ڄاڻ جو اهڙو سرشتو جيڪو عقل ۽ فڪر لاءِ هڪ روشن خيال راهه ڏانهن رهنمائي ڪري سگهي.“

مطلب ته راءِ ويهين صدي جي انهن مفڪرن ۽ دانائن مان هڪ اهم اڳواڻ آهي جنهن هندوستانی فلسفي کي جموديت مان ڪڍڻ لاءِ سڪيورزم کي بنيادي عنصر قرار ڏنو. ۽ چٽاءُ ڏنو ته فلسفي جي نانءَ ۾ هندوستان جي تعليمي ادارن ۾ هندو مذهب جو جيڪو پرچار ڪيو پيو وڃي سو هاڻيڪار ثابت ٿيندو. جيڪڏهن اسان قدامت پرستي جي اونڌاهي غار ۾ علم ۽ عمل جي ڌيائيتي روشن ڪرڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا نه ڪيو ته فلسفو مذهبي اونڌهه انڌوڪار ۾ ستل ۽ مٽل رهندو.“

ايمر. اين. راءِ جي اهم ڪتابن جي ڪڙي ”اسلام جو تواريخي ڪردار“ (The Historical role of Islam) آهي. انهي ڪتاب ۾ ماضيءَ ۾ اسلام جي شاندار ڪردار جو ذڪر ڪيو ويو آهي پر ان شاندار ڪردار جو واسطو علم ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ سان لاڳاپيل رهيو آهي، ان لاءِ هو چوي ٿو ته: ”يورپ، مسلمانن کان تعليم ۽ ڄاڻ حاصل ڪئي ته اڄ جي جديد تهذيب جو سرواڻ بڻجي ويو. اڄ تائين يورپ جا سڀوت ماضيءَ جي انهيءَ احسان مڃڻ ۾ ڪوبه شرم يا عيب محسوس ڪونه ٿا ڪن.“ پر هندوستان جي ڪتر مذهبي ڌرين کي تنبيهه

ڪندي چوي ٿو ”اسلام جي شاندار ڪردار کي سمجهڻ جي ضرورت آهي، چو ته انهيءَ طرز جي ڄاڻ هندن کي فڪري ۽ شعوري تنگ دلي مان آڄو ڪندي ۽ اڄوڪن قدامت پرست مسلمانن کي به اونداھه منجهان ڪڍي مذهبي ڪٽرپڻ کان آڄوڪري کين سچائيءَ جي روح سان ڏيڻ ويٺ ڪرائي سگهندي.“

ايم. اين. راءِ جي حياتي جو وچور ڪڍي بيهاريون ٿا ته هڪ هٿيار بند انقلابي کان شروعات ڪندي عالمي سطح تي ڪميونسٽ هلچل جي پهرين صف جي اڳواڻ طور مڃتا ماڻڻ سان گڏوگڏ هندوستان جي آزاديءَ ۾ شامل ٿيڻ جي سفر کان پوءِ به هو اهو مقام حاصل نه ڪري سگهيو جيڪو گانڌي، جواهر لال نهرو، ابو الڪلام آزاد ۽ ٻين کي حاصل رهيو.

ايم. اين. راءِ جنهن هڪ مفڪر ۽ داناءُ جي حيثيت ۾ ڪيئي ڪتاب لکي هندوستان جي آزادي سان گڏوگڏ عالمي سطح تي عملي جدوجهد ڪئي، پر وقت جي واءِ انهيءَ عظيم انسان جي مٿان پُراسراريت جي دڙ ڇاڙهي ڇڏي تنهن کي چنڊي ٿوڪي صاف سٿرو ڪرڻ جي ضرورت آهي. بهرحال راءِ جي زندگي جو ڪتاب هڪ اورچ ۽ اڻ ٽڪ انسان جي حياتيءَ جو دستاويز آهي. ٿلهي ليکي راءِ جي سوچ، فڪر ۽ عمل اسان کي هڪ نئين جوش، جذبي ۽ ولولي ڏانهن وڌائڻ جي آگاهي ڏئي ٿي.

هي ڪتابچو ”انقلابن جي تاريخ“ راءِ جي دير ڏنل ليکچر جو متن آهي.

امان الله شيخ

ڪمرو نمبر 06، ڏهه ماڻ ٽئين ڇاڙهي،
الطاف حسين روڊ (اڳوڻو ٽيپو روڊ)،
ڪراچي سنڌ

پنهنجي نظر ۾

مان شخصيت جو پوڄاري ڪونه آهيان ۽ نه وري اندازتند
بيروي ڪرڻ منهنجو پيشو آهي. مون سچ چوڻ کان ڪڏهن به
ڪيڀا پونه آهي، پوءِ سچ ڪٿي ٿوه کان به وڌيڪ ڪٽو چو نه هجي.
ڪوڙ ۽ ڪپت خلاف جهاد ڪرڻ منهنجو دندو آهي. هونئن به اهو
ڪو وڻندڙ دندو ڪونهي، پر جيڪڏهن سچائيءَ جو ڪو وجود آهي ته
ان جي ڪلم ڪلا حمايت ڪرڻ گهرجي. جڏهن کان مون سوچڻ شروع
ڪيو آهي ۽ سچ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ فرق ڪرڻ محسوس ڪيو اٿم ته
انهيءَ وقت کان لڳاتار ڪوڙ خلاف جهاد ڪندو رهان ٿو.

انهيءَ ڪم مون کي عوام ۾ گهڻو مشهور ۽ مقبول ڪونه بڻايو
آهي. هونئن به جيڪي ماڻهو قربانيءَ ۽ ايتار جا گيت ڳائيندا آهن،
اهي سستيءَ شهرت جي پٺيان ڪونه ڊوڙندا آهن. مان قربانيءَ ۽ ايتار
جو به هروڀرو ڦاٽل ڪونه آهيان پر تنهن هوندي به، فرض جي حيثيت ۾
جيڪڏهن نه سمجهجي ته وندر خاطر ٿي سهي، مون به قرباني ڏني
آهي. انهيءَ قربانيءَ جي سلسلي ۾ مون کي ڏک ڏاکڙا به ڏنا هجن پر
مان پاڻ کي شهيد ڪونه ٿو سمجهان. اها سڄي جنو جهد مون لاءِ هڪ
معمولي واقعي جي حيثيت رکي ٿي، جنهن لاءِ ڪنهن به پڙهي ڏيڻ جي
ضرورت مون ڪڏهن به محسوس ڪانه ڪئي آهي.

پنهنجي حياتيءَ جو هڪ ڀرپور حصو ڪنهن وڏي مقصد لاءِ
ارپي ڇڏڻ ڪو معمولي ڪم ڪونهي ۽ اهو به اهڙيءَ حالت ۾، جو
جيڪڏهن ذاتي ترقي حاصل ڪرڻ منهنجو نقطي نگاهه هجي ها ته
انهيءَ جي مون ۾ پوري قابليت موجود هئي ۽ جيڪڏهن چاهيان ها ته

هندستان ته ڇا پر هندستان کان ٻاهر به مشهور ٿي سگهان ها. اها به منهنجي پنهنجي واکاڻ ڪانهي ته مادي ترقيءَ جي لحاظ کان ڪنهن به پيشي کي اختيار ڪريان ها ته انتها درجي جو ڪامياب ثابت ٿيان ها پر مون انهن مڙني رستن اختيار ڪرڻ جي ابتڙ، هڪ پيورستو ورتو جنهن تي هلندي، مون کي پنڌرهن ورهيه جلاوطني پوڳڻ بعد به ڇهه ورهيه قيد ڪاٽڻو پيو. انهيءَ قيد جي سختيءَ منهنجي حياتيءَ جا ڪيترائي سال گهٽائي ڇڏيا.

منهنجي انهيءَ حالت تي ڏک جو اظهار ڪندي، پنڊت جواهر لعل نهرو پنهنجي ”آتم ڪهاڻي“ ۾ لکي ٿو ته ”قوم پرست هندستان“ جو مون سان ڪوبه واسطو ڪونهي. هن جا اهڙا الفاظ ڪتب آڻڻ مون لاءِ نه پر سڄي قوم پرست هندستان لاءِ بي عزتيءَ جو باعث آهن. مان ”گانڌي پگت“ ته ڪونه آهيان پر گانڌي ازم ۽ قوم پرستي ساڳيون شيون نه آهن؟ انهيءَ کان ڪو به انڪار ڪري نٿو سگهي ته منهنجي سڄي حياتي آزاديءَ جي جدوجهد لاءِ اڀريل رهي آهي ته اهڙيءَ صورتحال ۾ قوم پرست هندستان مون سان لاٽلڪيءَ جو اظهار ڇو ڪري رهيو آهي؟ شايد انهيءَ لاءِ ته مان هندستان جي اٽلوي سيڪڙو آباديءَ لاءِ سوراڄ (آزادي) جو خواهشمند آهيان. اهڙي قسم جي آزادي شايد انهيءَ قوم پرست هندستان جو مول مقصد ڪونهي، جنهن جو ذڪر پنڊت جواهر لعل نهروءَ ڪيو آهي. مون کي اهڙي قوم پرست هندستان سان ڪوبه واسطو وجهه ڪونهي، جنهن ۾ گهڻ ڳالهائو گانڌي پگتن جي پرمار هجي ۽ نه وري اصلي ۽ سچو پڇو قوم پرست اهو هندستان آهي. اصلي ۽ سچي پڇي قوم پرست هندستان لاءِ منهنجو وجود بيڪار ڪونهي.

مون کي سياسي اڳواڻ ٿيڻ جو حرص ڪڏهن به نه ٿيو آهي. پر مون کي ڪوبه شخص انهيءَ ذهني آسودگيءَ کان محروم ڪري نه ٿو سگهي ته اڄ جو هندستان، جنهن لاءِ منهنجو وجود غير ضروري آهي، انهيءَ ئي راه تي هلي رهيو آهي جنهن لاءِ مون گڏج ورهيه اڳ ان کي صلاحيو هو.

اڄ ڪانگريس ”چونڊيل اسيمبلي“ جي خيال جي حمايت ڪري رهي آهي پر مون 1927ع ۾ راءِ ڏني هئي ته ”سائمن ڪميشن“ جي بائڪاٽ واري جدوجهد سان گڏوگڏ، چونڊيل اسيمبليءَ جو مطالبو به ڪيو وڃي پر انهي وقت ”قوم پرست هندستان“ جي مها اڳواڻن، مون جهڙي خسيس ماڻهوءَ جي ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ مناسب نه سمجهيو هو پر اڄ جو ڪوبه عقل جو صاحب ٿڌي سيني سان ويهي سوچيندو ته کيس سنئون سنواٽو سمجھ ۾ ايندو ته جيڪڏهن ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي گهر، گهڻو اڳ هٿ ۾ ڪٺي وڃي ها، ته هندستان جي سياسي حالت اڄ ڪا پي هجي ها.

1931ع ۾ به ڪانگريس جا گهڻا ٿڌا اڳواڻ ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي خلاف هئا. ٻئي طرف ڪميونسٽ به منهنجي مٿان بهتان هڻي رهيا هئا ته ”چونڊيل اسيمبلي“ جو نعرو هڻي، مون ”وچين شهري“ (يورزوا) قوم پرست هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي. اڄ بهنهي ڌرين پنهنجي سوچ ۽ فڪر ۾ ڦير گهير آندي آهي ۽ پئي ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي گهر ڪري رهيون آهن پر انهيءَ هوندي به قوم پرست هندستان منهنجي وجود کي بيڪار سمجهي ٿو ۽ مان ڪميونسٽن جي آڏو اڃا تائين غدار آهيان.

اڄ قربانيءَ ۽ ايثار جي علمبردارن مون جهڙي مسڪين کي اڇلائي ڪٿي پوئتي ڦٽو ڪيو آهي. جڏهن چوٿائي صدي اڳ اهي علمبردار آرام ۽ ماڻ مٿ واري زندگي بسر ڪري رهيا هئا ته مان هندستان کي آزاد ڪرائڻ جي ڏوهه ۾ جيل جي سزا پوڳي رهيو هوس. انهيءَ وقت منهنجي ڄمار به ڪا ايڏي وڏي ڪا نه هئي پر برطانوي سامراج مون جهڙي بي ضرر انسان کي پنهنجي توجهه جي لائق سمجهيو ۽ هاڻي به سمجهي رهيو آهي. بنديخانن ۾ منهنجي وڃڻ جو سبب ڪنهن به سستي قسم جي تمغي يا سراپا حاصل ڪرڻ جو هوس ڪونه هو. انهيءَ بنديخانن جي اذيت هڻي منهنجي صحت کي جهوري وڌو پر انهيءَ پيڙا منهنجي روح تي ڪوبه اثر ڪونه ڪيو ۽ ان ۾ منهنجا حوصلا ماڳهين وڌيڪ مضبوط ٿيا.

انهيءَ آزمائش جي ڪري پاڻ مون ۾ وڌيڪ مضبوطي ۽ خود اعتمادي پيدا ٿي. سچ پچ ته انهيءَ سوچڻ سان مون کي ڏاڍي خوشي حاصل ٿيندي آهي ته آزادي حاصل ڪرڻ جي هلچل ۾ منهنجو حصو بنهه ڪو حقير قسم جو ڪونهي، اها ٻي ڳالهه آهي ته عوام جي آڏو انهيءَ جدوجهد کي ميسارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هجي.

ڪوڙ ۽ ڪڇ خلاف مان لڳاتار جهاد ڪندو رهندس، هن وقت مون کي سستي قسم جي شهرت حاصل ڪرڻ جي اندر ۾ آندڻ مانڌ ڪانهي ۽ خوش قسمتيءَ سان منهنجي ذهني اوسر هونئن به ايتري ڪريل ڪانهي، جو مان ڪنهن هڪڙاڻپ واري گڻ يا ميڃتا حاصل ڪرڻ پويان ڊوڙيو هجان. هن ملڪ ۾ معتبر ٿيڻ جو آسان طريقو آهي ته عوام جي جهالت ۽ اڀوجهاڻپ مان غلط فائدو وٺي، کين اڃا به غلط دڳ سان لائجي.

گهڻو ڪري ڏٺو ويو آهي ته عوام ۾ اهڙي قسم جا رهبر گهڻا مقبول ٿيندا آهن، جيڪي عوام کي وڌيڪ گمراهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙا ماڻهو جيڪي اڀوجهه عوام جي جهالت ۽ وهمن پريل زندگيءَ سان ها ۾ ها ملائيندا آهن، اهي جتي ڪٿي جلد ئي مشهور معروف بڻجي ويندا آهن. اهڙي قسم جا ماڻهو انهيءَ ڪري جلد از جلد مشهور ٿي ويندا آهن جو يا ته هو ڏٺو وائون عوام کي گمراهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن يا هو پاڻ به انهيءَ جهالت ۾ ڀاڱي ڀائيوار هوندا آهن. اسان جي ديس جو عوام خاص پراڻين ريتن ۽ رسمن ۾ اندڙو اعتقاد رکي ٿو. انهيءَ ڪري کين سچي دڳ تان ٽڙڪائڻ تمام سولو آهي پر اهو سمجهڻ گهرجي ته مستقبل جي سنوارڻ لاءِ ماضيءَ سان بغاوت ڪرڻ ضروري آهي. اهو به هڪ بنيادي ڪارڻ آهي جو ترقيءَ جي راه سنواريندڙ ڪڏهن به مشهور نه ٿيا آهن. اڄ جي حالت ۾ جيڪڏهن ڪن اڳواڻن جو نالو مشهور ٿئي ته خود کين ئي سمجهڻ گهرجي ته هوءا ته مشڪلاتن کان گهٽائجي، غلط راه تي هلي رهيا آهن يا سندن راه جو پٺتڻ سولو ته آهي پر کين ڪڏهن به منزل مقصود تي ڪو نه رسائيندو.

به فكري ڪتاب

تواريخ جاسيعي وڌا اڏيندڙ ۽ ٺاهيندڙ منڍ منڍ ۾ گمناميءَ واريءَ حالت ۾ رهندا آيا آهن، پر انهيءَ گمناميءَ ۾ رهندي به سندن محنتون صاب پيون ۽ انهن، انسانن جي تقديرن کي ڦيرائي ڇڏيو. مثال طور جڏهن ”ڪرنسڪي“ جي عروج جو سج پوري وچ آسمان تي هو ۽ سڄي دنيا کيس روس جو ”نجات ڏياريندڙ“ سمجهي رهي هئي، انهيءَ وقت وري ”لينن“ هڪ غير معروف شخص هو ۽ رڳو ان جا چند ساٿي سندس عقل، ذهانت ۽ بيءَ وٽ کان واقف هئا. اڄ سڄي دنيا ڄاڻي ٿي ته لينن پنهنجي گمناميءَ واري دور ۾ جيترو روس جي آزادي لاءِ ڪم ڪيو هو انهيءَ جي ڀيٽ ۾ ڪنهن به شخص پنجاهون حصو به ڪم ڪونه ڪيو هو. انقلابي اڳواڻ جي حيثيت ۾ لينن جي سوڀ هروڀرو يقيني ڪانه هئي ڇاڪاڻ ته انسان تواريخي هلچل تي اثر انداز نه ٿي سگهي ٿو پر اهڙو ڪوبه قانون ڪونهي ته تواريخ هروڀرو اهڙن ماڻهن جي عزت ۽ عظمت کي مڃتا ڏئي، جن تواريخ ۾ غير معمولي واقعن کي ٺاهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هجي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته سندن تيار ڪيل اسٽيج تي آخري وقت ۾ ڪو ٻيو دعوبدار بطجي، ڇاپو هڻي ويهي رهي پر اهڙن تواريخ ساز شخصيتن جو بذات خود وجود ۾ اچڻ به هڪ ڪارنامو آهي. انهيءَ ڪارنامي جي اهميت کي گهڻو ڪري مڃيو ڪونه ويندو آهي، پر انهيءَ جو احساس ڪنهن نه ڪنهن نموني تواريخ کي ۽ وقت کي ضرور پيو ٿيندو آهي. ائين به ٿيندو آهي ته پيدا ٿيندڙ صورتحال ڪنهن تواريخ ساز شخصيت جي ڪيل اڳڪٿين جي هوبهو شڪل اختيار ڪري، پر پوءِ به اها تواريخ ساز شخصيت گهڻو ڀڻو تواريخي سورمي جي حيثيت اختيار ڪري نه سگهي. لينن جي تواريخ ساز شخصيت جو مثال تواريخ ۾ تمام ڇڊو ملي ٿو. انقلاب فرانس جي ڪنهن به اڳواڻ کي لينن جو رتبو حاصل ٿي نه سگهيو. اهي اڳواڻ گهڻو ڀڻو بي نام و نشان ٿي رهيا پر مقبوليت انهن کي حاصل ٿي، جيڪي انقلاب جا خالق نه پر ان جي پيداوار هئا. جيڪڏهن انقلاب جو اصلي خالق انقلاب جو سونهون ٿئي، ته انهيءَ انقلاب جي پٽڪڻ جو سوال ٿي پيدا ڪونه ٿو

ٿئي پر پيءُ صورتحال ۾ نوان اڳواڻ ڪم کي ڪاري به سگهن ٿا. روسي انقلاب جي رهنمائيءَ کي ڏسبو ته سندس حقيقي سونهون سندس خالق هو جڏهن ته انقلاب فرانس جي اڳواڻي پئي قسم جي رهبرن ڪئي، جيڪي ان جا خالق نه پر ان جا خلقييل هئا. انهيءَ ريت انهن پنهي انقلابن جو فرق صاف ظاهر آهي. مشهوري حاصل ڪرڻ منهنجي وس ۾ ڪانهي پر ڪوڙ جي خلاف جدوجهد جاري رکندس، پوءِ ڪٿي انهيءَ ڪم کي چڱين نظرن سان ڏٺو نه به وڃي.



انقلاب جي تاريخ

اسين هڪ انقلابي دور مان گذري رهيا آهيون، انهيءَ ڪري تواريخ کي انقلابي نقطهءَ نگاهه کان پرکڻ ۽ پڙهڻ، اسان لاءِ تمام ڪارائتو ثابت ٿيندو. اسان جا مسئلا اڄوڪي دور ۾ خاص حيثيت جا آهن. اسان وٽ جيڪو به انقلاب ايندو ته ضروري نه آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ آيل انقلاب جو هوبهو نقل هجي، پر انقلاب به ٻين تواريخي واقعن وانگر چند اصولن جي زير اثر اچن ٿا. ڪو به انقلاب تيستائين اچي نه ٿو سگهي، جيستائين انهيءَ جي گهرج نه هجي. ڪنهن به انقلاب جي جيڪڏهن شدت سان ضرورت محسوس ٿئي ته دنيا جي ڪا به طاقت ان انقلاب کي روڪي نه سگهندي.

هندستاني عوام جي پلائيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ انقلاب جو اچڻ اڻ ٿر آهي. انهيءَ ڪري اهڙن شخصيتن جو وجود ۾ اچڻ به ضروري آهي، جيڪي انقلاب جي آمد جو ڪاٺو لڳائي ان لاءِ ميدان هموار ڪن. اهڙين شخصيت کي انقلابي سڏبو آهي. اها ذميواري اسان قبول ڪئي آهي. انهيءَ ڪري اسين ”انقلابي“ آهيون. اسين ايندڙ انقلاب لاءِ ميدان هموار ڪري رهيا آهيون اسين انهيءَ انقلاب جا پيغامبر آهيون. ان حالت ۾ سڀئي انقلاب دشمن قوتون اسان کي نفرت ۽ ڊپ پريل نگاهه سان ڏسڻ ۾ حق بجانب آهن. اسين اهڙين انقلاب دشمن قوتن کي انهن سڀني وسيلن کان محروم ڪري ڇڏينداسين، جيڪي عوام جي ترقيءَ ۽ پلائيءَ جي راهه ۾ پٿر وانگر بيٺل آهن.

انساني تواريخ جي پڙهڻ سان چٽيءَ ريت خبر پوندي ته هميشه سماجي، سياسي ۽ ذهني اوسر جي واڌ ڪري تمام ضروري اٿلون پٿلون ٿيون آهن. ماضيءَ ۾ انهن اٿلن پٿلن جي ڪري، تمام

خونناڪ هنگاما ۽ ويڙهاند ٿي آهي. پهريائين ترقي پسند قوتون، وقت جي بيٺل ۽ رائج سرشتي اندر پرورش پائينديون آهن. جيڪڏهن ترقيءَ ۽ عام خوشحاليءَ لاءِ اهم اٿل پٿل آڏو ڪا به رڪاوٽ پيدا نه ٿئي ته گڙبڙ ۽ ويڙهاند جي صورت حال پيدا نه ٿيندي پر، تواريخ جو تجربو ٻڌائي ٿو ته اهي قوتون جيڪي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جون خواهشمند هونديون آهن، انهن جي راهه ۾ وقت جو بيٺل سرشتي پنهنجي خاص نوازل ”خلق“ وسيلي، وڏي رڪاوٽ بڻبو آهي. انهيءَ ڪري عام خوشحاليءَ جي بحال ڪرڻ لاءِ، انهن رڪاوٽن ۽ رنڊڪن کي ختم ڪرڻ ضروري هوندو آهي. هن وقت تائين ڪوبه اهڙو مثال موجود ڪونهي ته وقت جي بيٺل يا رائج سرشتي، ترقيءَ ۽ آزاديءَ جي راهه هموار ڪرڻ لاءِ پنهنجو اٿل پٿل ڇڏي ڇڏي. انهي ڪري وڏين اٿلن پٿلن لاءِ گوڙگهسان ۽ ويڙهاند جي نوبت ضروري ايندي آهي. انهيءَ گوڙگهسان ۽ ويڙهاند جو نالو ”انقلاب“ آهي.

اهڙي قسم جي تبديليءَ لاءِ هنگامي ۽ گهمسان جي ضرورت کان بيجان ۽ مادي دنيا به وانجهيل ڪانهي. مثال طور ٻاڦ ٺهڻ جي عمل کي ڏسو: اسان سڀني کي خبر آهي ته جڏهن پاڻيءَ کي گرم ڪبو ته ٻاڦ ٺهندي آهي، پر ڪيترن ماڻهن کي شايد اها به خبر نه هجي ته ٻاڦ ٺهڻ جو عمل سڄي جو سڄو ڌاڪي به ڏاڪي نه ٿيندو آهي، پر هڪ حد کانپوءِ اهو ”فورن انقلاب“ جو نتيجو هوندو آهي. جڏهن پاڻيءَ کي گرمي پهچائي وڃي ٿي، ته اها ان ۾ جذب ٿيندي رهي ٿي. ڏسڻ ۾ اهو عمل ڌاڪي به ڌاڪي ۽ مانيٽو هوندو آهي پر بنيادي طور ۽ پنهنجي مقصد تي پهچڻ جي سانگي اهو عمل ائين ڪونهي. هڪ خاص نقطي تي پهچڻ کانپوءِ پاڻيءَ ۾ هنگامي ۽ گهمسان جي حالت شروع ٿئي ٿي، جيڪڏهن پاڻيءَ جي ٿانءِ مٿان ڍڪڻ رکيو وڃي ته ٻاڦ ان کي ڌڪي پري ڌڪو ڪندي، انهيءَ ڍڪڻ کي ٿانءِ مٿان وري مضبوطيءَ سان کپائي رکيو وڃي ته ٿانءِ ٽڪر ٽڪر ٿي پوندو ۽ اهو پنهنجي جاءِ تي هڪ قسم جو ننڍو ”انقلاب“ آهي.

گرميءَ جي پهچڻ کانپوءِ پاڻي هڪ نئين شڪل اختيار

ٻه فڪري ڪتاب

ڪري ٿو. هڪ خاص حد تائين اهو مٿا سٺا جو عمل آهستگيءَ سان جاري رهي ٿو پر انهيءَ عمل جي لڳاتار جاري رهڻ ڪري، ان لاءِ ٿانءُ جو قيد برداشت ڪرڻ ممڪن ڪونه ٿو رهي ۽ ٿانءُ جي مٿان جيڪڏهن ڍڪڻ رکبو ته اهو عمل ان کي ڌڪي پري ڦٽو ڪندو. جيڪڏهن ٿانءُ جي مٿان ڍڪڻ نه رکبو ته اهو عمل گهڻو تڻو غير متشدد يعني ماڻ مٿ ۾ رهندو. انهيءَ هوندي به کليل ٿانءُ ۾ پاڻيءَ جو اهو اڀرڻ مڪمل طور مائيٽو نه رهندو. فرق ان حالت ۾ رڳو ايترو رهندو ته گڙ پڙ گهٽ رهندي. گڙ پڙ گهڻو تڻو ٻاهرين رنڊڪ يا روڪ جو نتيجو ٿئي ٿي. جيڪڏهن رنڊڪ تمام شديد هوندي ته گڙ پڙ به اوتري طاقتور هوندي ۽ جيڪڏهن پوريءَ طرح بند ٿانءُ ۾ پاڻيءَ کي اڀاريو وڃي ته ڌماڪو به ضرور ٿيندو.

مادي دنيا جو اهو قانون انساني سماجي اوسر سان به لاڳو ٿئي ٿو. لڳاتار ترقيءَ ۽ پلائيءَ لاءِ جيڪي تبديليون ضروري آهن، اهي جڏهن هڪ اهڙي نقطي تي پهچي وڃن ٿيون تڏهن انهن جي مخالفت شروع ٿئي ٿي، جيڪڏهن اسين پانيون ته سماجي اوسر انهيءَ جاءِ تي رکجي نه وڃي، ته پوءِ ان جي آڏو آيل رنڊڪ کي پاسيرو ڪرڻ ضروري آهي. انهيءَ رنڊڪ ۽ مخالفت کي هٽائي پاسي ڪرڻ، هڪ زورائتو يا تشدد وارو طريقي ڪار آهن. پر تشدد جي استعمال جي صورت ان جي آڏو آيل رنڊڪ ۽ مخالفت تي منحصر آهي. هتي به ساڳيو عمل آهي، جيڪو اڀرندڙ پاڻيءَ مٿان رکيل ڍڪڻ جو آهي، جنهن کي ٻاڦ جو زور ڪنيو پر تي اڇلايو ڇڏي. جيڪڏهن اوهان جي اخلاقي ۽ نزاکت پسند طبيعت يا حس، اڀرندڙ پاڻيءَ جي گڙ پڙ کي برداشت نٿي ڪري ته پوءِ اوهان کي ٻاڦ کانسواءِ گذارو ڪرڻو پوندو. انهيءَ صورتحال ۾ ظاهر آهي ته موجوده تمدن جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟ انقلابي سلسلي جي مخالفت جو مطلب ٿيو ته سماجي ترقي هڪ خاص حد تائين ٿي سگهي ٿي، پر انهيءَ کان اڳ پرووک وڌائي نٿي سگهي. انهيءَ ڪري انقلاب جا مخالف انساني ترقيءَ جا دشمن ليکبا آهن. انقلاب جي مذمت ڪرڻ ڇڻ ته اڀرندڙ پاڻيءَ سان هٿ چراند

ڪرڻ آهي ۽ پوءِ چوڻ ته پاڻي ٻاڦ ۾ متجذّب ڪانپوءِ ڍڪڻ کي اڇلي پري چوڻو ڦٽو ڪري!

اهڙن ماڻهو جو تعداد هندستان ۾ تمام ٿورو هوندو، جيڪي چوندا هجن ته هن ملڪ ۾ جيڪي ڪجهه وهي واپري پيو سوسپ نيوڪ آهي ۽ هند واسين کي ڪنهن به تبديليءَ يا ڦير گهير جي ضرورت ڪانهي. تقريبن هر شخص موجوده سرشتي جي ڪانه ڪا اوڻائي ڄاڻي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو. مزورن ۽ هارين جي حالت ته ماڳهين وڌيڪ خراب آهي. جيڪڏهن مزور ۽ هاري انهن بدتر حالتن جي خلاف آواز اٿارين ٿا ته ڪي ماڻهو انهيءَ آواز کي شر ۽ فساد خيال ڪن ٿا ۽ انهيءَ خلاف شڪايتون ڪن ٿا. جن ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي هارين جي پيٽ ۾ ڪجهه چڱيرڙي آهي ته اهڙا ماڻهو گوڙ گهمسان ڪونه ٿا ڪن. پر گوڙ گهمسان اهي انسان ڪن ٿا، جن جي لاءِ بڪ برداشت ڪرڻ وس کان ٻاهر آهي. اهي ماڻهو نڪري ٻاهر بيهن ٿا ۽ وڏي اڳتي اچن ٿا. اهڙا ماڻهو سڄي ملڪ جي حالتن جو سنئون سڌو ۽ پترو اظهار هوندا آهن.

انقلاب جو بنيادي اصول هيءَ هوندو آهي ته اهي تيسٽائين روئما نه ٿيندو آهي، جيستائين سماجي چرپر يا هلچل اها گهر نه ڪري ته موجوده سرشتي ۾ مکيه تبديليون آنديون وڃن. سماج جو هڪ طبقو جيڪو باقي سماج جي پيٽ ۾ اهم تبديليءَ جي ضرورت شدت سان محسوس ڪري ٿو، اهو انقلاب جو علمبردار بڻجي اڳتي وڌي ٿو. انهيءَ طبقي جي دلي اڇل باقي سماج جي اڏمي ۽ اڇل جو آئينو هوندي آهي ۽ ان جو مفاد باقي سماج جي گڏيل امنگن مطابق هوندو آهي. انهيءَ ڪري اوهان کي انهن غريبن پورهيتن تي خفا نه ٿيڻ گهرجي، جيڪي پنهنجن هڙتالن جي ڪري، ڪنهن مال (شاهي) روڊ ۾ خلل پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجن ٿا. هو انهيءَ راهه جا پانڌيڙا آهن، جيڪا اوهان سڀني کي طئي ڪرڻي آهي بشرطڪ اوهين به امن ۽ خوشحالي واري حياتي گهارڻ جا خواهشمند هجو. مال روڊ جو محدود امن، ٿي سگهي ٿو ته اوهان مان ڪيترن کي پسند هجي پر

اوهان پنهنجي دل تي هٿ رکي ٻڌايو ته اوهان منجهان ڪيترا اهڙا آهن، جن کي زندگيءَ جي فڪر ۽ فساد کان مڪمل امان ۽ نجات حاصل آهي؟

بهر حال تواريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته جڏهن انقلاب جي نوبت اچي ٿي ته پهريائين بلڪل هڪ مختصر گروهه کي انهيءَ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي ۽ اهي ماڻهو گهڻو ڌيان ڏيندا آهن. انهن کي سماج جي ظلم ۽ تشدد جون نشانون بڻجڻو پوندو آهي ۽ کين بد اخلاق، ذليل، خوني ۽ فسادي سمجهيو ويندو آهي.

يسوع مسيح جي پڇاڙي به ٻين انقلابين وانگر ساڳي آهي. ترقيءَ جي سڀني دعويدارن کي سوريءَ سينگار ٿيڻو پوي ٿو ۽ اهي ”قاهيون“ الڳ الڳ صورتون اختيار ڪن ٿيون. اڄ تائين ڪوبه دعوي سان چئي نٿو سگهي ته انقلابين جو ڪيترو انگ قاهيءَ ڇاڙهيو ويو آهي. سڌريل دنيا ۾ سوريءَ ڇاڙهڻ جا سڌريل طريقا ايجاد ٿي چڪا آهن. يسوع مسيح کي نياس (صليب) تي ڇاڙهيو ويو پر سندس روح امر آهي. رومي شهنشاهيت، جنهن يسوع مسيح کي موت جي سزا ڏني، اها سندس هلايل تحريڪ سان مهاڏي اٽڪائڻ ڪري پرزا پرزا ٿي ويئي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته ابتدائي دور ۾ مسيحين جي گهٽ انگ وانگر، اڄ جي انقلابين جو انگ به ٿورو هجي. ائين به ممڪن آهي ته اسان به مختلف طريقن سان قاهي ڇاڙهيا وڃون پر اسين اڄوڪي همت پرڻي دور جا نمائندا آهيون ۽ اها همت ۽ مڙسي، انهن سڀني رنڊڪن جو خاتمو آڻي ڇڏيندي، جيڪي هندستاني عوام جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي راهه ۾ حائل آهن.

ماڻهو سمجهن ٿا ته انقلاب ڪا نئين قسم جي خوفناڪي راند آهي، روسي انقلاب انهيءَ ”شرارت“ جي شروعات آهي ۽ هاڻي ٻين ملڪن جا انقلابي به انهيءَ جي پيروي ڪرڻ ۾ پورا آهن پر جن ماڻهن تواريخ جو ڪجهه اڀياس ڪيو آهي، اهي انهيءَ ”شرارت“ جو منڍ ”انقلاب فرانس“ کي سمجهن ٿا، بهر حال گهڻن نئين ڏاهن جي گڏيل راءِ آهي ته هن مصيبت جي شروعات، ارڙهين صديءَ کان ٿي آهي، انهيءَ

کان اڳ تاريخ سئڻين سنواري ۽ سانت واري هئي، جيڪو پنهنجي جاءِ تي تاريخ جو هڪ غلط ويچار آهي. مون کي جيڪڏهن تواريخ جي وصف هڪ فقري بيان ڪرڻي هجي ته ائين چونڊس ته انساني تواريخ، انقلابن سان سڻي پئي آهي. هن جاءِ تي انقلابن تي پيرائتو بحث ڪري نٿو سگهجي پر تواريخ جي چند واقعن جو ذڪر سو ضرور ڪندس ۽ انهن جي قدر ۽ قيمت جو اندازو انهيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو ته تواريخ ۾ انهن ئي حقيقتن کي ”انقلاب“ سڏيو ۽ سمجهيو ٿو وڃي.

اچو ته شروعات اسان پنهنجي ملڪ کان ڪريون. اها حقيقت آهي ته ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾ هندستان ۾ گهٽ انقلاب آيا آهن. هاڻي سوال اٿي ٿو ته انهيءَ صورتحال تي اسان کي فخر کان ڳاٽ اوچو ڪرڻ گهرجي يا شرم کان ڪنڌ جهڪائڻ گهرجي؟ منهنجي آڏو ته اها شرم جهڙي ڳالهه آهي. هيڏو وڏو ملڪ، جيڪو پنهنجي پراڻي تهذيب ۽ تواريخي ورثي تي فخر ڪري، انهيءَ تي ايتريون چڙهايون هجن ۽ بار بار اهو غلام بڻيو هجي، هر انهيءَ ڦورو ۽ آڏو سيس نواڻي، جنهن به ان ۾ پير پاتو هجي! ڇا، اها شرم ۽ ندامت جهڙي ڳالهه ڪانهي؟ اسين هندستان جي گذريل هڪ هزار سالن جي تواريخ جي انهيءَ شرمناڪ پهلوءَ جي باري ۾ ڇا ٿا چئي سگهون! هندستان جا قوم پرست انهيءَ تي جيڪا ٽيڪا ٽپي ڪن ٿا، اها انهن ماڻهن کي مطمئن ڪرڻ کان قاصر آهي، جيڪي تواريخ جو مطالعو هڪ سائنس جي حيثيت سان ڪن ٿا. اهي پنهنجي ملڪ جي انهي تواريخي حيثيت کي اتفاقي حادثن جو هڪ سلسلو ڪونه ٿا سمجهن. پاهرين ڏيک وٺڻ ۾ هندستان جي عظيم النشان عمارت، پاهرين حملن جو ڌڪ انهيءَ ڪري برداشت نه پئي ڪري سگهي، چوڻهه هيءَ عمارت پراڻي ۽ زبون ٿي چڪي هئي. انهيءَ جي رهواسين، عمارت ۾ وقت آهر ردوبدل نه آندي هئي ۽ نه وري سندس مرمت ڪئي هئي.

هندستاني تواريخ ۾ انقلابن جي کوٽ انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهي ته هتي سماجي اوسر جو عمل آزادانه ڪونه ٿيو آهي. انهيءَ عمل

پر ڪاوت پيدا پئي ٿيندي رهي آهي، جنهن ڪري هتان جي رهواسين جون اهليتون وقت تي ڪم اچي نه سگهيون. پر اهي اهليتون ۽ قابليتون اڃا تائين فنا ڪونه ٿيون آهن ۽ انهن کي ڪارگر بڻائي سگهجي ٿو. اها گڏ ٿيل قوت جيڪا پاڻ کي ڪيترن ئي انقلابن ۾ ظاهر ڪري پئي سگهي، اها هڪ عظيم انقلاب جي شڪل ۾ ظاهر ٿيندي. اهو دنيا جو عظيم انقلاب هوندو. انهيءَ انقلاب کان پوءِ ئي هندستان ترقيءَ ۽ اوسر جي صحيح دڳ تي روانو ٿيندو.



مذهبي انقلاب

هندستان ۾ پهريائين به هڪ عظيم تواريخي انقلاب رونما ٿيو هو. اهو پٽ ڌرم جو عروج هو ۽ اهو انقلاب، پراڻي ۽ دٻيا جو هڪ وڏو انقلاب هو ۽ ائين چوڻ ۾ هڪ محسوس نه ٿيندي ته انهيءَ انقلاب جي عظمت، وقت جي قيد کان آزاد هئي پر انهيءَ انقلاب کي شڪست ڏني ويئي. ان کانپوءِ هندستان کي جن مصيبتن ۽ بدبختين جو منهن ڏسڻو پيو. سو سڀ انهيءَ انقلاب جي ناڪامي ۽ مغلوب ٿيڻ ڪري هو. ان وقت کان اڄ تائين هندستان پنهنجي بزرگن جي ڪيل انهيءَ گناهه جو ڪيتو لوڙي رهيو آهي. انهيءَ گناهه، هندستان جي پاڳ ۾ صدين جي غلامي ۽ ذلالت لکي ڇڏي. هونئن به جيترو وڏو گناهه ڪيو آهي، ته ڪيتو به اوترو لوڙيو آهي. اسان جي هڪ هزار سالن جي غلامي ۽ مصيبت، اسان جي بزرگن جي ڪيل گناهه جي سزا آهي، جن هٿ وٺي پڌمت کي تباهه ڪيو پر اها سزا رڳو ڪافي ڪانهي، اسان کي پنهنجن بزرگن جي ڪيل غلطيءَ جو ازالو به ڪرڻو آهي. اهو اهڙيءَ طرح ٿي سگهي ٿو ته اسين پنهنجي ملڪ ۾ اهڙو انقلاب آڻيون، جيڪو تواريخ جو عظيم انقلاب هجي. انهيءَ انقلاب جو مطلب سياسي سرشتي جي بدل سدل ڪانهي. انهيءَ انقلاب آڻڻ لاءِ هندستاني سماج جي سڄيءَ عمارت کي ڊاهي پٽ ڪرڻو آهي ڇو ته اها عمارت مڪمل طور پراڻي ۽ پاڙان ڪاڌل آهي، جنهن ڪري سماج ۾ روحاني ذلت ۽ ذهني پستي پکڙجي رهي آهي. صرف انهيءَ پُٽيءَ عمارت جي سڙيل ڍير کي ميڙي، پري ڦٽو ڪرڻ کانپوءِ ئي اسين هندستان ۾ نئون نظام قائم ڪري سگهون ٿا، جنهن ۾ ايتري آزادي هجي، جو هو ٻين ملڪن لاءِ مثال بڻجي سگهي. جيڪڏهن اسين

قديم هند جي انهيءَ انقلاب (ٻڌ انقلاب) مان سبق پرايون، ته اسان کي پنهنجي هن تواريخي ڪم کي اُڪلائڻ ۾ سهوليت ٿيندي.

اُهو رڳو هڪ خواب ڪونهي ۽ نه وري اها ڪا ڊاڙ آهي. پر مان ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪندس ته هندستان ۾ انقلاب جو اچڻ ڇو ضروري آهي؟ جيڪو پنهنجيءَ جاءِ تي تواريخ جو عظيم انقلاب گذريل هڪ هزار سالن کان هندستان ۾ خوار خراب ۽ ذليل زندگي بسر ڪري رهيو آهي. جڏهن ته ٻاهرين دنيا ۾ ٽي اچي چڪا آهن، جيڪي پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي انساني ترقيءَ جي نئين منزلن جي نشاندهي ڪن ٿا. جيڪڏهن هندستان کي ترقيءَ جي ميدان ۾ ٻين ملڪن سان گڏوگڏ هلڻو آهي ته کيس انهن ٽنهي انقلابن جي تجربي مان گذرڻو پوندو. ڇا انهن تجربن ڪرڻ ۾ ان کي هزار ورهيه لڳندا؟ جيڪڏهن ائين ٿيو ته پوءِ ان وچ ۾ ٻيا ملڪ ترقيءَ جون ٻيون ڪيئي منزلون طئه ڪري ويندا. ڏٺو وڃي ته ترقيءَ جي رفتار به ڏينهون ڏينهن اڳ کان تڪي ٿيندي پيئي وڃي. انهيءَ ڪري هندستان کي ارتقا جي منزلن ۾ ٻين ملڪن سان وڪ وڪ وجهي هلڻو آهي، ته اهي تجربا هندستان کي چند ورهين ۾ حاصل ڪرڻا پوندا، جيڪي ٻين ملڪن هزار ورهين ۾ حاصل ڪيا آهن.

اسان کي اڃا ته هندستاني سماج کي دقيانوسي سوچڻ ۽ مدي خارج ادارن کان نجات ڏيارڻي آهي، اڃا ته اسان کي پراڻي وقت جي جاگيرداري سماج ۽ پيداوار جي پراڻن طريقن کي ختم ڪرڻو آهي، جيڪي اسان جي اوسر جي دڳ ۾ وڏي رنڊڪ آهن. انهن سڀني مصيبتن کانسواءِ هندستاني پرڄا (عوام) کي غلاميءَ جي جديد ترين ڦر جي طريقن، يعني سرمايه دارانه ڦرلٽ کان نجات ڏيارڻي آهي. اسان کي سرمايه داريءَ جي پيائڪ صورت جي سختيءَ سان مخالفت ڪرڻي آهي، جنهن کي فاشزم (فسطائيت) چئجي ٿو. انهيءَ ڪري اهو انقلاب، جنهن جا اسين دعويٰ دار آهيون، هڪ انقلاب نه پر ته طرفو انقلاب آهي. انهيءَ انقلابي تجربي مان ٻيا ملڪ هڪ هزار سالن ۾ گذريا ته اسان کي اهو ڪم چند ورهين ۾ پورو ڪرڻو آهي. اڄ تائين

انساني سماج جي ڪنهن به حصي کي انهيءَ قسم جي اهم فرض سان واسطو ڪونه پيو آهي. انهيءَ فرض جي عظمت ۽ اهميت جو سچو پڇو اندازو اسان کي تڏهن ٿيندو جڏهن اسان گذريل انقلابن جي تواريخ کي اٽلائي پٽلائي ڏسنداسين ۽ ان جي پڙهڻ سان خبر ٿي پوي ته اسان جي ڏيهه کي ٽن جدا جدا قسمن جي انقلابن مان گذرڻ تمام ضروري آهي.

اسان جو ٽن قسمن جي مختلف مسئلن سان واسطو آهي. انهن مسئلن کي نه الڳ الڳ سمجهي حل ڪرڻو آهي ۽ نه ئي وري انهن مسئلن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪري سگهجي ٿو. جدا جدا قسمن هئڻ جي باوجود، انهن مسئلن جي وچ ۾ ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي ۽ انهن مسئلن جي حل ڪرڻ جو طريقو ايڏو ته منجهيل آهي جو تواريخ به اسان جي مدد ڪرڻ کان لاچار آهي. تواريخ ۾ ايڏي زبردست مونجهاري جو مثال ٿي ڪونه ٿو ملي!

اوهان مان ڪيترا ماڻهو اهو ٻڌي شايد حيران ٿين ته ٻڌ ڌرم هڪ وڏو انقلاب هو. اها هڪ مذهبي تحريڪ هئي. پوءِ انهي کي انقلاب جو نالو ڪيئن ڏيئي سگهجي ٿو؟ وڏا مدبر ۽ مها انقلابي به انقلاب کي خالص سياسي شيءِ سمجهن ٿا. بنيادي طرح اهڙن ماڻهن جي اکين تي به سماجي قدرن متعلق غلط ۽ تنگ نظرين جي پٽي پٽل آهي. انهن ماڻهن جي بنيادي غلطي اها آهي ته اهي سماجي قدرن کي تواريخي نقطي نگاهه سان ڏسن ٿي ڪونه ٿا. ان بنيادي غلطيءَ جي ڪري اهڙا ماڻهو تواريخي اوسر جي سلسلي ۾ اهو ڪونه ٿا سمجهن ته ڪنهن دور ۾ مذهب به انقلاب جو وسيلو رهيو آهي، انهيءَ کانسواءِ هڪ مذهب ٻئي جي پيٽ ۾ به وڌيڪ انقلابي ٿئي ٿو. تواريخ ۾ اهڙو به دور ٿي گذريو آهي جنهن ۾ انسان، مذهبي حدن اندر رهي غور ۽ فڪر ڪيو آهي. انهيءَ دور ۾ وڏين سياسي ۽ سماجي قوتن مذهبي تحريڪن جو روپ اختيار ڪيو هو.

زندگيءَ جي هر کاتي ۾ انقلاب ضروري آهي ڇو ته انساني زندگي ڪائنات جو هڪ جزو آهي، جنهن کي پنهنجي مادي عمل جي دوران پنهنجو پاڻ به ڪيترن ئي انيڪ انقلابن جي دورن مان گذرڻو

پوي ٿو. هر انقلاب سمورين انساني سرگرمين تي اثر انداز ٿئي ٿو. اسان جي اڄوڪي دور جا انقلاب، جن جي پيڙهه سائنس ۽ مادي فلسفي تي آهي. انساني زندگيءَ جي روحاني ۽ اخلاقي مول متن تي مڪمل طور اثر وجهن ٿا پر اهڙو وقت به هو، جو هٿرادو وسوسن ۽ وهمن جي مذهب جو انساني ذهن تي مڪمل قبضو هو. پراڻي دور جا انسان به اسان وانگر جيئرا جاڳندا ساهه هئا، پر سندن چوڌرائي مذهب ۽ ان جي ويساهه، خدائن ۽ ٻين عجيب و غريب هستين وغيره جي وڌيڪ حيثيت هئي. انهيءَ ڪري ان زماني جو هر انقلاب پنهنجي جاءِ تي مذهبي تحريڪ هو. انهيءَ تحريڪ جو مقصد هو ته عقيدن ۽ خيالن ۾ مٽ سٽ آڻجي. ان ريت پراڻي دور جا انقلاب مذهبي تحريڪ جي شڪل اختيار ڪندا هئا پر ائين چوڻ اڃا وڌيڪ مناسب ٿيندو ته دنيا جا سڀئي وڏا مذهب، انقلابن جي پيداوار هئا. ٻڌ ڌرم هڪ انقلاب هو. عيسائيت به هڪ انقلاب هو ۽ اها ساڳي حالت اسلام جي هئي. چين جو مذهب، جنهن اڳتي هلي ڪينفيوشس جي تعليم کي شڪست ڏني، اهو به هڪ انقلاب هو. انهن سڀني مذهبن جي بنيادي جدوجهد جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته پراڻن ”فطرتي“ يا فطرت پرست مذهبن جي پيشه ور پوڄارين خلاف بغات ڪئي وڃي. هندو ڌرم به پنهنجي دور جي هڪ اهڙي قديم مذهب جو نالو آهي.

پراڻي دور جي انسان مادي حادثن کي سمجهڻ لاءِ خدائن جي تخليق ڪئي. هر مادي حادثي جو خالق هڪ خدا يا ديوتا کي سمجهيو ويو، جيڪڏهن هڪ ديوتا کي مينهن وسائڻ جو ڪم سونپيل هو ته ٻئي ديوتا کي وري طوفان اٿڻ جو ڪم سپرد ٿيل هو ۽ ٽيون وري سڄ کي اڀاريندڙ هو. اهڙيءَ ريت هر ڪنهن مادي حادثي سان ڪنهن نه ڪنهن ديوتا جو نالو ڳنڍيو ويو هو.

هن ڌرتيءَ تي اسان جي زندگي پڻ انهن مادي اتفاق يا حادثن جي زبردست آهي. انهيءَ ڪري اهو اتساهه پڻ قدرتي آهي ته اسين انهن حادثن جي حيثيت جي پرک ڪيون ۽ انهن تي ٿورو گهڻو قبضو به حاصل ڪريون. انهيءَ ڪري فطري مذهب پڻ انهيءَ اتساهه جي

پيداوار آهي. هڪ دفعو جيڪڏهن حضرت انسان پنهنجي سهوليت خاطر خدائن کي پيدا ڪيو ته پوءِ انهن تائين پهچ جو ڪونه ڪو وسيلو ڳولڻ ضروري ٿي پيو. هاڻي زمين تي انهن جا گماشتا (ايجنٽ) به ظاهر ٿيا، جن جي دعويٰ هئي ته اهي سڀ ڪنهن کي بچائي سگهن ٿا ۽ خوش رکي سگهن ٿا.

ڪنهن قديم دور ۾، سمجهو ته ڪنهن ڏينهن هڪ طوفان آيو هو. جنهن ۾ سڀ ميوا ۽ فصل ناس ٿي ويا هئا ۽ اهڙا طوفان ايندا پئي رهيا ۽ هاڻي به اچن ٿا. هارين اهوئي خيال ڪيو هوندو ته اها سڄي تباهي، طوفان ديوتا جي رنجش ڪري ٿي هئي. خدائن جي پيدا ٿيڻ کانپوءِ قديم انسان جي لاءِ انهن وٽ رسائي حاصل ڪرڻ ۽ کين خوش ڪرڻ به ضروري ٿي پيو. انهيءَ سان گڏوگڏ هن کي وهم پيدا ٿيو ته انهن وٽ يا انهن مان ڪنهن وٽ رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ سندن گماشتن سان رس رکڻ ۽ انهن جي رسائي ڪرڻ ضروري هئي. انهيءَ ڪري انهن کي پيش ڪري سگهڻ جهڙيون سوکڙيون پاڪڙيون، سندن گماشتن کي ڏيڻ ضروري ٿي پيون. انهيءَ رسائيءَ، خدائي گماشتن جي اثر رسوخ ۾ واڌارو آندو. ساڳيءَ ريت ٻئي پاسي ڪجهه ماڻهن کي اڳتي هلي محسوس ٿيڻ لڳو ته خدائن جا گماشتا بڻجي، اهي پوڄاري ۽ پروهت سماج ۾ غير معمولي طور طاقتور ٿيا آهن ۽ پنهنجي طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ، اهي (اقتدار جا مالڪ گماشتا) سماج جي ٻين طبقن جي خوشحاليءَ آڏو رنڊڪ بڻيا بيٺا آهن. انهن حالتن ۾ مفلوك الحال ۽ ايذايل طبقي، انهن پوڄارين کي اقتدار کان محروم ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي ۽ انهيءَ جدوجهد جي ڪارڻ، انساني تواريخ جا ڪيئي مکيه انقلاب وجود ۾ آيا.

قديم فطري مذهب جي پوڄارين کي هڪ سماجي ڪم سونپيل هو ۽ اهو انهن لاءِ مخصوص هو. انهيءَ ڪري ان ٽولي يا طبقي جو وجود ۾ اچڻ ضروري ٿيو ۽ ڳچ عرصي تائين اهو اقتدار جو مالڪ رهيو. هر قسم جي ترقيءَ لاءِ ضرورت کان وڌيڪ پيداوار پيدا ڪرڻ ضروري آهي. انساني سماج ترقيءَ جي منزل ڏي تڏهن وڌائي ٿو.

جڏهن هو پنهنجن گهرجن کان وڌيڪ موڙي (دولت، ناتو) پيدا ڪري ٿو. سماج ۾ هر فرد جي واڌو پيداوار هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ ڪري جيڪا شئي وجود ۾ اچي ٿي، انهيءَ کي ”قومي موڙي“ چئجي ٿو. پراڻي زماني ۾ خدائن جا گماشتا (پوڄاري) مختلف فردن جي واڌو آمدنيءَ کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جو وسيلو هئا. تواريخ جي مختلف دورن ۾ قومي موڙي مختلف ذريعن سان حاصل ٿيندي رهي آهي. منڍ واري زماني ۾ خدائن کي مليل سوکڙيون ۽ نذر نياز، انهيءَ موڙي جي گڏ ٿيڻ جا ڪارڻ ۽ وسيلو هئا. پوڄاري نه رڳو خدائي گماشتا هئا پر قومي موڙيءَ جا رکوالا به هئا. اها ٻئي حيثيت خدائي پلاوڻن (گماشتن) لاءِ وڏي فائديمند هئي. اهڙيءَ ريت انهن گماشتن وٽ ڀروڙ موڙي گڏ ڪرڻ شروع ڪئي.

ڪالهه هڪ خدا رنل هو ته اڄ ڀيو خدا ناراض! انهن ديوتائن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪڪڙن، ٻڪرين ۽ ٻين کان وڌيڪ ملهائڻ نذر نياز جي ضرورت هئي. ٻئي پاسي پوڄاري انهن مڙني نذرانن کي هڪ وقت کائي يا ڪم آڻي ڪونه پئي سگهيا، جنهن ڪري موڙي هڪ جاءِ گڏ ٿيڻ لڳي ۽ انهيءَ گڏ ٿيل موڙيءَ (دولت) جي آڌار تي پوڄاري سماج جو حڪمران گروهه يا طبقو ٿي پيو. هاڻي جيڪڏهن پوڄارين کي وعدي پاڙڻ جي وسعت يا سگهه هجي ها ته انهيءَ حالت ۾ اڳتي هلي سندن خلاف نفرت نه اُسري ها. جيڪڏهن واقعي هُو سڌيءَ طرح خدائن کي خوش ڪرڻ ۽ انهن کان پنهنجي ڳالهه مڃائڻ جي لائق هجن ها ته شايد انقلاب جي ضرورت ئي ڪانه پوي ها ۽ نه وري علم نجوم يا ڪي ٻيا علم هن سنسار ۾ وجود ۾ اچن ها. اهڙيءَ صورتحال ۾ انسان اڄ تائين، خدائن ۽ سندن گماشتن جي پوڄا ۽ پوئواريءَ ۾ غلطان هجي ها ۽ جي ائين هجي ها ته انسان سڳورو پولار ۾ اڪيو ڪپائي تارن جي چرپر کي نه جانچي ها ۽ نه وري مينهن واءُ ۽ گجگوڙن جي سوالن تي ويهي غور ڪري ها! پر ڇاڪاڻ ته هٿرادو خدائن کان سڌي رستي پنهنجي ڳالهه مڃرائڻ پوڄارين جي وس کان ٻاهر هئي، انهيءَ ڪري خود انهن لاءِ ۽ ٻين ٻين لاءِ اڳتي وڌڻ ۽ جستجو ڪرڻ اڻ تر ٿي پيئي. آهستي آهستي محنت جي قوت پيداوار ۾ واڌ

ٿيڻ لڳي ۽ واڌو پيداوار به وڌڻ لڳي جنهن ڪري هڪ نئين سماجي چرپر شروع ٿي، جنهن کي ”واپار“ سڏيو ويو. انهيءَ ڪري ملڪ جي ڏورانهن حصن ۾ مختلف فردن جي واڌو پيداوار جي وچ ۾ مٿا سٽا ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي ۽ ان ڪم جي پوئواري ڪرڻ لاءِ هڪ نئون سماجي عنصر پيدا ٿيڻ لڳو جنهن کي ”واپاري“ سڏيو ويو. واپاري طبقو پنهنجي ذميواريءَ کي نڀائڻ لاءِ سماج ۾ ڪنهن فرض ادا ڪندڙ عنصر جي حيثيت سان ڪونه اُسرڻو هو، پر هو ملڪ جي جدا جدا حصن جي پيداوار جي مٿا سٽا ڪرڻ جي ڪري نفعو ڪمائڻ لڳو. واپارين جي اها خواهش به قدرتي هئي ته جيئن واڌو اڀت ۾ واڌارو ٿيندو، اوتري ئي مٿا سٽا جي چرپر ۾ تڪاڻي پيدا ٿيندي ۽ واپارين جو نفعو به انهيءَ تيزيءَ سان واڌ ڪائيندو پر انهيءَ دور ۾ ملڪ ننڍڙا ننڍڙا هئا ۽ محنت جي قوت پيداوار به گهٽ هئي، اهڙيءَ صورتحال ۾ صاف ظاهر هو ته واڌو اڀت ڪا گهڻي ڪانه پئي ٿي. سگهي ۽ انهيءَ اڀت جو وڏو حصو وري پوچارين وٽ نذر نياز جي شڪل ۾ گڏ ٿيندو پئي ويو. جيڪڏهن نذر نياز جي انهيءَ طريقي کي پنڄو ڏنو وڃي ها ته واڌو اڀت، مٿا سٽا جي ڪم اچي پئي سگهي ۽ اهڙيءَ ريت واپارين جي آمدنيءَ ۾ اضافو ٿي پئي سگهيو. انهيءَ سوچ، واپارين ۽ پوچارين جي وچ ۾ ٽڪر ۽ چڪتاڻ پيدا ڪئي.

اهو سلسلو واپارين جي مفاد خلاف هو ته واڌو اڀت پوچارين جي قبضي ۾ رهي. اها واڌو اڀت پوچارين وٽ ديوتائن جي نذر ۽ نياز جي شڪل ۾ ايندي هئي. انهيءَ ڪري واپارين لاءِ ضروري ٿي پيو ته پنهنجن مفادن جي بچاءَ لاءِ پوچارين جي حيثيت کي پائمال ڪن ۽ سندن خدائن جي وجود کي ختم ڪرڻ جا جتن ڪن. اهو ضروري هو ته خدائن کي ڏن ۽ پليدان ڏيڻ جي انهيءَ طريقي ڪار کي بند ڪيو وڃي.

سماج ۾ واڌو اڀت کي يڪجا/ڪنو ڪرڻ هڪ ڪارائتو سماجي ڪارج هو، ڇو ته انهيءَ جو ڪجهه حصو بيڪار رهڻ نه گهرجي، پر لاڳيتي نفع مند استعمال ۾ رهڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت واپار موڙيءَ جي ان استعمال جو رستو ڪڍيو ۽ هڪ وسيلو مهيا

۾ فڪري ڪتاب

ڪيو. اهڙا ماڻهو جيڪي انهيءَ نئين سماج ۾ هڪ نئين حيثيت سان اُسرڻ هئا، انهن لاءِ لازم ٿي پيو ته هو خدائن جي مداخلت کي ختم ڪري، واڌو سماجي اُپت کي پنهنجي هٿ هيٺ آڻين. انهيءَ ڪانسواءِ واپاري، جنهن کان به اُپت حاصل ڪندا هئا ته موت ۾ ڪجهه نه ڪجهه اُن کي ڏيندا به هئا پر جڏهن ته ٻئي پاسي جيڪا به شيءِ خدائن جي نذر ڪئي پئي ويئي، انهيءَ جو عيوضو موت چاهيندڙ کي سواءِ دم دلاسن ۽ خالي ڌڻن ستن جي ڪجهه ڪونه هو. انهيءَ ڪري واپاري طبقي کي اُن معاملي ۾ پوڄارين تي فوقيت حاصل ٿي. نتيجي ۾ واڌو اُپت جو وڏو حصو واپارين جي طبقي ڏانهن وڃڻ لڳو ۽ خدائن جي نذر ۽ نياز ۾ گهٽتائي اچڻ لڳي. پوڄاري قدرتي طور انهيءَ طريقي ڪار کي ناپسند ڪرڻ لڳا ۽ ان ڪري پنهجي گروهن ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ويئي ۽ اُن چڪتاڻ ڪيترن انقلابن کي جنم ڏنو.

واپارين جي جماعت انساني ترقيءَ جي سلسلي ۾ هڪ اهم ذميواري ادا ڪئي. سندن ڪارج جي بنيادي تقاضا هئي ته هو سفر ۾ هجن. سفر ماڻهوءَ جي سوچ ۽ فڪر کي وڌائيندو آهي. ڊگها سفر ۽ اُهي به گهڻو ڪري سامونڊي هجن ته اهڙن سفرن ۾ حادثن جي ڪري فطرت جو مادي نظام سمجهه ۾ اچي ٿو ۽ سفر ڪندڙن جي سوچ ۽ سمجهه وڌي ٿي ۽ وڌي ٿي ٿي. اهڙن ماڻهن هن سنسار ۾ حقيقي فلسفي (سوچ) کي جنم ڏنو. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ صورتحال جي پيدا ڪرڻ يا ٿيڻ ۾ انهيءَ گروه جي خود غرضي به سمايل هئي، ڇو ته واپاري گروهه پوڄارين جي واڌو اُپت تي قبضو ختم ڪرڻ ۽ خدائن جي وجود کي ميسارڻ جي ڪل هو. ٻهر حال واپارين جو هن سنسار ۾ پهريون طبقو هو، جنهن فطري حادثن جي مادي طريقن ۽ اصولن معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنئين سڌي ڳالهه آهي ته فطري حادثن مٿن مينهن، کنوڻ ۽ طوفان متعلق مادي اسبابن جي ڄاڻ حاصل ٿي ته معلوم ٿيو ته انهن حادثن سان ديوتائن جو ڪو به لڳ لاڳاپو ڪونه هو ۽ اهڙيءَ صورتحال ۾ پوڄارين جي حيثيت غير ضروري بڻجي پيئي. اُن حالت ۾ خدائن کي خوش ڪرڻ واسطي انهن جي گماشتن کي رشوت

۽ رسائي ڏيڻ جي ضرورت ڪانه ٿي رهي ۽ کين ڏن ڏيڻ فُضول خرچي ۽ کان وڌيڪ ڪجهه به نه هو.

عقل جي ڪسوٽيءَ تي فطري حادثن جي پرک کانپوءِ جو نتيجو نڪتو، سو هيءُ هو ته پوڄارين جو زور ٽٽڻ لڳو ۽ هڪ زبردست ذهني انقلاب رونما ٿيڻ لڳو. ان کانپوءِ تمام گهڻي وقت تائين خدائي گماشتن ۽ پوڄارين خلاف بغاوت سماجي ترقيءَ جو مکيه وسيلو ثابت ٿي پر اڳتي هلي اها بغاوت به هڪ نئين مذهب جي بنياد وجهڻ جو وسيلو ثابت ٿي. ائين ٿيڻ قدر تي ٻڌ هو. ان زماني جو مادي يا طبعي علم گهڻيءَ حد تائين اڻ پورو هو. فلسفيانه سوچ هوائي يا خالي خولي سوچ کان گهڻي قدر الڳ ٿي نه سگهي، جنهن ڪري مادي مسئلن ۾ خام خيالي يا هٿرادو سوچ جي ملاوت به شامل ٿي ويئي.

انسان فطري طور ڳولائو طبيعت جو رهيو آهي. حياتياتي يا جسماني لحاظ کان هڪ پوري سڌريل ذهن رکڻ جي ڪري، هو هميشه غور ۽ فڪر ڪرڻ تي مجبور آهي. انهيءَ ڪري انسان لاءِ ضروري آهي ته هو فطري اٿل پٿل يا قدرتي ڦيرين گهيرين، واقعن ۽ حادثن جي چنڊ چاڙ ۽ چيڏ ڪري، ٻيءَ حالت ۾ سندس عقل ڙنگجي ويندو ۽ هو ڪند ذهن يا چرياڻ تي پوندو. پراڻي جڳ جا عقل هلائيندڙ يا سوچيندڙ فطري حادثن جا مڪمل اسباب ڳولي لهڻ کان قاصر هئا، جنهن ڪري من جي آند مائڻ کي شانت ڪرڻ لاءِ خيالي ۽ بي بنياد ڳالهين ۽ بيانن کي مڃي وقتي طور ڪڍي ماڻ ڪندا هئا. انهيءَ هوندي به فلسفي جي اوسر ۾ ان ابتدائي محدود فڪر کي به وڏي اهميت حاصل آهي ۽ مذهبي ارتقا انهيءَ محدود فڪر جي استعمال جو هڪ رخ ۽ رستو هو.

اهڙيءَ حالت ۾ قديم، خالص فطري مذهب جي پوڄارين جي مات ڪاٺ کانپوءِ پراءِ لاءِ هڪ نئين مذهب جو قيام ضروري هو. اهو نئون مذهب هيڪڙائيءَ (توحيد) جو قائل هو. انهي نئين مذهب، پراڻي مذهب جي آسماني توڙي ڌرتيءَ جي خدائن ۽ ديوتائن جي جاءِ تي دنيا مٿان هڪ خدا جو راج قائم ڪيو، جنهن ڪري سڄي سنسار ۾ گهڻن

به فكري ڪتاب

خدائن جي حڪمرانيءَ جي جاءِ تي هڪ عالمگير سرشتو وجود ۾ آيو جنهن خدا جدا جدا ملڪن ۾ ڌار ڌار شڪل اختيار ڪئي. هڪ غير شخصي خدا جي موجودگيءَ ۾ پوڄارين ۽ پروهتن جي سماجي حيثيت پائمال ٿي ويئي ۽ پوڄارين جهڙي طاقتور گروهه جي اقتدار جو انهيءَ طرح خاتمو هڪ اهم انقلاب هو.

قديم هند ۾ به خدا (ديوتائون) انساني مشڪلاتن کي پنهنجو ڏيڻ ۾ ناڪام ٿيا هئا. مادي دنيا جي حيثيت ۽ حقيقت کي مڃڻ ۽ مڃائڻ لاءِ ڳولا ڳولا گهڻو اڳ شروع ٿي چڪي هئي. ”پنشنڊ“ انهيءَ ڳولا ڳولا ۽ پرک جا دفتر آهن. انهيءَ ڳولا جي آئندو ماڻو ويدڪ ڌرم جي بنيادن ۽ پوڄارين جي اقتدار کي خطرناڪ حد تائين ڌوڏي ۽ ڏاهي وڌو پر واپارين جي جماعت، جيڪا انهيءَ ڳولا ڳولا ۽ پرک جي علمبردار هئي، ان جي حيثيت ڏاڍي ڪمزور هئي.

هندستان جي هميشه کان اها بدبختي رهي آهي ته هر نازڪ دور ۾ هتان جي انقلابي جماعت پنهنجي وٽ ۽ حيثيت ۾ هيٺي رهي آهي ۽ پنهنجو سماجي فرض پوريءَ طرح ادا ڪري نه سگهي آهي. پر اڻي دور ۾ انقلابي سوچ ۽ فڪر ڪڏهن ڪڏهن برسر اقتدار پوڄارين جي صنفن مان پڙڪو کائي به نڪرندو هو. انهيءَ پڙڪي ڪري خود پوڄارين جي وچ ۾ چڪتاڻ به شروع ٿي ويندي هئي پر اها ڪشمڪش به پنهنجي آخري ماڳ ماڻڻ کان اڳ ۾ ماني ٿي ويندي هئي، بلڪه ائين سمجهجي ته ناڪام ٿي پوندي هئي.

بهر حال، انهن ابتدائي قسم جي انقلابن ۽ غور فڪر جي تصادم ويدڪ ڌرم جي پيڙهه کي ڌوڏي وڌو ۽ نئين سوچ ۽ فڪر پُٺو انقلاب کي جنم ڏيڻ ۾ هٿ ڏني. اهو انقلاب پوڄارين جي برسر اقتدار طبقي جي خلاف بغاوت هو. ان پُٺو انقلاب ته ٻين ملڪن ۾ آيل انقلاب کان اڳتي وڌي ۽ خدا جي هستيءَ کان نابري واري، مذهب جي پاڙ تي ڪهاڙو وهاڻڻ شروع ڪيو پر اهو حملو وقت کان اڳ هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ جنهن ۾ حضرت انسان کي قدرت جي قانون ۽ فطرتي پونچال ۽ هلچل جي مختلف قسمن جي رنگن روپن لاءِ مڪمل جان

ڪانه هئي ۽ جنهن ڪري خالي پورن پڄاڻن تان ذهني طور هو هٿ ڪڍڻ لاءِ تيار ڪونه هو. اهڙي وقت مذهب پنهنجي جاءِ تي هُن لاءِ روحاني ۽ سماجي ضرورت هو ۽ انهن حالتن ۾ پوءِ فلسفي جي اها انتها پسندي هُن لاءِ هاڻيڪار ثابت ٿي. هڪ پاسي اُن انتها پسندي موجود سماج کي تمام سختيءَ سان ڌوڏاڙيو ۽ غيظ ۽ غضب جو نشانو بڻايو ۽ ٻئي پاسي جديد دور جي اوسر لاءِ نئين راهه طور اهو فلسفو ڪا صحيح راهه متعين ڪري نه سگهيو.

واپاري جماعت پنهنجي حيثيت ۾ هيٺي ته هئي، پر پوءِ به اهو گروهه ئي، اُن وقت انقلاب جو ڪرنگهه هو. ٻُڌ ڌرم جي بانيءَ جو واسطو ڪٿي طبقي سان هو ۽ اهو طبقو هونئن به پوڄارين جو مخالف هو. اڳتي هلي انهيءَ ڪٿي طبقي ٻُڌ ڌرم جي وڌڻ ويجهڻ جا موقعا فراهم ڪيا پر جن پنڇ سيڪڙو کن ماڻهن سڀ کان اڳ ٻُڌ جي پوئلڳي اختيار ڪئي، اهي سڀ واپاري هئا. ست سئو سالن تائين هندستان ۾ ٻُڌ ڌرم جو تارو چمڪندو رهيو پر انهيءَ اوج واري زماني جا اهڃاڻ اڄ ڳوليا به نه ٿا لڳن ڇو ته هندستان ۾ اڳتي هلي جيڪا جوابي انقلاب جي شروعات ٿي، اُن مذهبي موت ۽ اُن جي روپ ۽ رخ، انهن اهڃاڻن کي نيسٽ و نابود ڪري ڇڏيو. پر پوءِ به اهو جوابي انقلاب، انهيءَ ويدڪ سماج کي ۽ اُن جي مذهبي قدامت کي جيئن جو تيئن بحال نه ڪري سگهيو، جنهن کي وقت جي انقلاب سنڌاڻا ڌڪ هڻي، آرن مان ڪڍي، نگهوسار ڪري وڌو هو، ڇو ته انهيءَ انقلاب (ٻُڌ) اصولوڪي قديم فطري مذهب جي گهڻن خدائن جي وجود کي نابود ڪري ۽ جوڻ مٽائڻ واري ڍڪوسلي جي مخالفت ڪري، هلندڙ سرشتي جي اخلاقي بنيادن کي ڊاهي وڌو هو، جنهن کانپوءِ انهيءَ سڄي سرشتي جي لڏندڙ عمارت جو ڊهڻ اڻ ٿر هو.

پراڻي سرشتي کي ختم ڪرڻ کانپوءِ ڪٿي ۽ واپاري گروهن گڏجي نئين سماج جي تعمير جو ڪم شروع ڪيو. انهيءَ ڪم کي پوري ڪرڻ ۾ کين ضرور ڪاميابي حاصل ٿي هوندي، نه ته ٻيءَ صورت ۾ ٻُڌ ڌرم ايترو وقت جٽاءُ ڪري نه سگهي ها. پر پوءِ آهستي

آهستي انقلاب جي ڪمزوري ظاهر ٿيڻ لڳي. ائين سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪتري طبقي وڌيڪ اهميت حاصل ڪري ورتي هئي ۽ واپاري طبقو جيڪو انهيءَ سڄي انقلاب جو روح روان هو تنهن کي پنٿي اڇلائي ڇڏيو ويو. اشوڪ ۽ چندر گپت جون بادشاهيون ته قائم ٿيون، پر ڪترين جو قائم ڪيل سماج نهن کان چوٽيءَ تائين سڄو جاگيردارانه طرز جو هوندو ۽ ڪترين طاقت کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ لاءِ واپار جي آزاد واٽ ۽ اوسر تي پابندي وڌي هوندي.

ويڙهاڪ ڪترين جي اقتدار جو سماج مٿان لاڳيتو گهڻي وقت لاءِ تسلط جو قائم رهيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو هوندو ته سماج جي اقتصادي صورتحال ۾ گڏ پڙ پيدا ٿي هوندي ۽ ڪافي حد تائين اها درهم برهم ٿي پيئي هوندي، ڇو ته ڪتري حڪمرانن لاءِ انهن ننڍڙين مڪاني حڪومتن خلاف لڳاتار انقلابي ويڙهاند کي به جاري رکڻ ضروري هو، جيڪي پنهنجيءَ ۾ ۾ قديم برهمڻ ڌرم جون رڪوال هيون. شهنشاه اشوڪ، قديم هند جو نپولين هو. اشوڪ ٻڌ ڌرم کي هڪ وڏيءَ شهنشاهت جو سرڪاري مذهب بڻايو. انهيءَ سلطنت کي قائم ڪرڻ جي عمل ۾ ٻڌ انقلاب جي سماجي مقصديت ختم ٿي ويئي ۽ لڳاتار لڙاين جي ڪري سماج وڌيڪ ڌٽڙجي ويو، جنهنڪري وڻج واپار جي اوسر به ختم ٿي يا رڪجي ويئي. انهيءَ غريبت ۽ افلاس عوام کي مجبور ڪيو ته هو پنهنجو سڪون ۽ ذهني آسودگي هڪ نئين مذهب ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪن. اهو نئون مذهب ٻڌ انقلاب جي بگڙيل صورت ۾ هو، ڇو ته ٻوڏي رياست خود جاگيردارانه طور طريقي جي هئي ۽ هڪ جاگيردارانه رياست ظاهر آهي ته ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ مذهبي پيشوائيءَ جي مدد کانسواءِ ڪانه پئي هلي سگهي. انهيءَ اوڻائيءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ ٻڌن جا مٿ قائم ڪيا ويا. هن صورتحال آخر ڪار ٻڌمت جي شڪست جا سبب پيدا ڪيا ۽ ان جا آثار ظاهر ڪيا ۽ ائين برهمڻي جوابي انقلاب لاءِ ميدان تيار ٿي ويو.

قديم زماني جي انقلاب ۾ ۾ لاڙا صاف ظاهر آهن: ٻاهه ڊوهه ۽ نئين سر اڏاوت يعني تخريب ۽ تعمير. هڪ لحاظ کان هر انقلاب لاءِ

ضروري آهي ته پراڻي سرشتي يا نظام جي جاءِ تي، ان جي خاتمي آئيندڙ انقلاب ۽ ترقي پسند اصولن جي بنياد تي، نئين سرشتي جي اهڙي اڏاوت عمل ۾ آڻي، جيڪا وقت جي ضرورت جي خيال کان لازمي ۽ اڻ تر هجي. دراصل اهو وقت جي ضرورت جو امر ئي پراڻي نظام جي خاتمي جو فيصلو صادر ڪري ٿو. جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته تخريب يا ڊاهه ڊوهه، انقلاب جي زورائيتي ۽ هڪدم آمد جو نتيجو آهي، جنهن جو پنهنجي زور ۽ رفتار سبب، نئين سر اڏاوت يا تعمير سان ائين ڏسبو آهي ڇڻ ڪو واسطو ئي ڪونهي. بنيادي طور، تعمير جو واسطو انقلاب جي انهن عنصرن جي طاقت تي مبني آهي، جيڪي ان انقلاب وسيلي نئين اڏاوت يا جديد نظام جي قيام ۽ تعمير جا دعويدار هوندا آهن.

ٻڌ انقلاب نئين اڏاوت ۽ جوڙجڪ جي ابتڙ، پنهنجي سڄي ابتدائي اڌمي ۾ ڊاهه ڊوهه ۽ تخريب ڏانهن مائل ۽ ان ئي حيثيت ۾ نمايان نظر اچڻ لڳو. ان جي ان رجحان پيدا ٿيڻ جو وڏو سبب ان جي هڪڙي مک حمايتي عنصر يعني ”واپاري طبقي“ جو ڪمزور هئڻ هو. ٻڌ انقلاب پنهنجي ٻئي مک حمايتي سماجي عنصر يعني ”ڪٽري طبقي“ جي تحريڪ هيٺ ويدڪ سماج جي پڻ بنياد کي ته اکوڙي وڌو ۽ برهمڻي اقتدار کي به نيست و نابود ڪري ڇڏيو پر جيئن ئي نئين سماج جي سنوارڻ سينگارڻ جو وقت آيو، ته انقلاب جي اها ڪمزوري ظاهر ٿيڻ لڳي ۽ ان ڪمزوريءَ جي ڪري ئي آيل انقلاب رڳو پراڻي سرشتي کي ڊاهڻ ۾ پورو رهيو. انقلاب آئيندڙ قوتون، بجاءِ انهيءَ جي ته ٻڌمت جي تعميري اصولن کي اڳتي وڌائي، سماج جي تعمير ڪن، ان جي ابتڙ رڳو پراڻي سماج جي تباهه ڪاريءَ ۾ مصروف رهيون. ان لڳاتار تخريب جو نتيجو هيءُ نڪتو ته چوڌاري تباهي ۽ بربادي ڏسي، ڪيترا ته ٻڌمت جا پيروڪار به، تباهه ٿيل سماج جي مسئلن کي هيڪانڊو وڌندو ڏسي، دلشڪسته ٿي پيا ۽ ذهني سڪون حاصل ڪرڻ لاءِ نرواڻ (چوٽڪاري) جي ڳولا ۾ مصروف ٿي ويا. اهو به ممڪن هو ته آخرڪار تعميري لاڙو سماج جي ڀلائيءَ لاءِ وڪ وڌائي

ها، پر جيئن ئي پنهي لائن، يعني تعمير ۽ تخریب جي وچ ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ته ٻڌ سماج جي پنهنجي حيثيت نجهڙڻ لڳي. جوابي انقلاب جيڪو هوڻن ته مات کائي ويو هو، پر فنا ڪونه ٿيو هو تنهن پنهنجو جوابي حملو شروع ڪيو. هوڏانهن ٻڌ سماج اڳي ئي پنهنجي اندروني چڪتاڻ ۾ مبتلا هو، جنهنڪري برهمڻي رجعت پسند حملي آڏو پير ڪوڙي پيهي نه سگهيو.

ٻڌمت کي مات ڏيڻ کانپوءِ ۽ پنهنجي زور ۽ ”ڌرم“ کي ٻيهر قائم دائر رکڻ لاءِ برهمڻن پنهنجي فيلسوفي سوچ وڀجار کي پٺي ۽ پويان اڇلائي ۽ پنهنجي حڪمت ۽ معرفت ڀريل اپنشدن کي ميساري، هزارين ورهيه پراڻن ويدن ۾ وڃي سام ورتي. جيڪڏهن ٻڌ انقلاب جي ڪاميابين جا اهڃاڻ گم آهن، ته هن جوابي انقلاب جي تباهه ڪاربن ۽ بربادين جي تواريخ به گهڻي قدر نامعلوم آهي.

انقلاب ۽ جوابي انقلاب جي هن خوفناڪ ڪشمڪش معاشري کي هڪ زبردست پونچال ۽ بدنظمي ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. پراڻي دور جو انسان جنهن کي پنهنجي قوت ۽ حيثيت جي ڄاڻ ڪانه هئي، ان لاءِ ضروري ٿي پيو ته هو انهيءَ پونچال ۽ بدنظميءَ کان بچڻ لاءِ فوق الفطرت (غيبِي) قوتن جي وڃي سام وٺي ۽ پنهنجي سماجي ۽ ذهني سلامتيءَ ۽ سڪون جو اهتمام ڪري ۽ ائين ڪين. هن دنيا ۾ يا ٻئي جنم ۾ ڪو سک ۽ شائنتي نصيب نٿي. هيڏي ساري عالمي پولار ۽ دنياڻي آڙاهه ۾ انسان لاءِ نيست و نابود ٿيڻ جي برعڪس آئنده جي دم دلاسن تي خوش رهڻ وڌيڪ چڱو هو. ڇو ته انساني فطرت ۾ زندهه رهڻ جي آس هميشه رهندي آئي آهي ۽ برهمڻن انهيءَ آس جي آڙوڻي پنهنجن وشواسين کي حڪم ڪيو ته ديوتائن جو پوڄا پاڻ وري شروع ڪريو ڇو ته ديوتائون توهان کي مصيبتن ۽ سورن کان نه رڳو هتي بچائيندا، پر جيڪڏهن اوهان ڌرمي ڊگ پلجي نه ويو ته ٻئي جهان ۾ به اوهان کي اجورو ملندو. ڌرم مان برهمڻن جو مول مقصد هو منوءَ جي قائم ڪيل سماجي اصولن جي پابندي ڪرڻ، ڇو ته اهو سڄو طريقي ڪار برهمڻي فوقيت ۽ برتريءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ٺاهيو ويو هو.

انساني سماج کي جيئن اڃ آهي، تيئن انهيءَ وقت به سڪون جي ضرورت محسوس ٿي هوندي. انهيءَ سڄي سڪون جو مظهر خدائن (ديوتائن) کي بڻايو ويو ۽ اهڙيءَ ريت انهن جا گماشتا يعني پوڄاري هڪ دفعو وري برسر اقتدار اچي ويا ۽ انهن جو مک اڳواڻ شنڪر آچاريه هو. شنڪر آچاريه کي هندستاني تهذيب ۽ ثقافت جو بهترين نمونو سمجهيو وڃي ٿو. اهو ڪنهن حد تائين درست به هجي، پر سماجي نقطه نظر کان شنڪر آچاريه هڪ وڏي مصيبت هو ۽ سندس آشپروا ۽ اڳواڻيءَ ۾ اهو جوابي انقلاب هندستان لاءِ هڪ آپڊا بڻجي آيو. انهيءَ ٻڌ ڌرم جو خاتمو آڻي ڇڏيو. جنهن وقت ٻڌ ڌرم جو خاتمو آندو ويو ته ان سان گڏوگڏ هندستان ۾ صحتمند معاشرتي اوسر ختم ٿي چڪي هئي ۽ انهيءَ دڪدائڪ حادثي جا اثر اسان وٽ اڄ تائين موجود آهن. تنهن کانپوءِ هندستاني تواريخ تقريبن سڄي، انقلابي تحريڪن کان وانجهيل رهي آهي. ان کانپوءِ ڏٺو وڃي ته هندستان ۾ جيڪا به ٿوري گهڻي ردوبدل ٿيندي آئي آهي اها سڀ ٻاهرين حملن جي ڪري ٿي آهي. خاص طرح گذريل هڪ هزار ورهين ۾ هر ڪا اٽل پٿل ڪنهن نه ڪنهن ٻاهرين حملي جي ڪري ٿي آهي. هندستان جي انهيءَ عجيب و غريب حيثيت جو انهيءَ کانسواءِ ڪوبه جواز ڪونهي ته غير قدرتي اوسر جي ڪري اهڙيون تحريڪون زور وٺي نه سگهيون، جيڪي وقت سر ۽ وقت آهر سماجي ڍانچي کي مٽائي يا پوريءَ طرح بدلائي سگهن. جيڪڏهن ٻاهرين حملن جي ڪري هندستاني سماج ۾ وقت به وقت ڦيرين گهيريون نه اچن ها ته اڄ هي سماج ڪڏهو ڪو دفن ٿي چڪو هجي ها.

هندستان تي پهريون حملو مسلمانن ڪيو. انهي کان انڪار جي گنجائش ڪانهي ته اسلام به خود هڪ انقلاب جي پيداوار هو. آخرڪار اهو انقلاب هندستان به رسي ويو ۽ منڍ ۾ کيس انقلابي قوت جي حيثيت ۾ ئي ڪاميابي حاصل ٿي. چيو وڃي ٿو ته اسلام اچڻ سان هندستانين کي قرآن ۽ تلوار مان ڪنهن به هڪ وڙجي چونڊڻ جي آڇ ڪئي، پر انهيءَ بيان ڪرڻ کان اڳ هن حقيقت کان منهن موڙڻ

جي ضرورت ڪانهي ته هندستانين کي اها وڏي ٺيندي هئي ته قرآن کي مڃڻ کانپوءِ هو هڪ عالمگير برادريءَ جا رڪن بڻجي پئي ويا. انهيءَ برادريءَ ۾ شامل ٿيڻ کانپوءِ ڪنهن لاءِ پيدا ٿيڻ ڪونه پئي رهيو. ان حيثيت ۾ اسلام قبول ڪرڻ کي ڇا بزدلي يا شڪست خوردگي چئي سگهجي ٿو؟ ڇا، اسلام انهيءَ دور ۾ چوڻڪاري جي هڪ آڇ ڪونه هو؟ ٻڌمت جي مات ڪاٽڻ کانپوءِ هندستاني عوام برهمڻ رجعت پسنديءَ جي گهاٽي ۾ پيڙجي رهيو هو ۽ انهيءَ ۾ به خاص ڪري هيٺئين طبقي جي حالت ايتري ته خراب ٿي چڪي هئي، جو جڏهن اسلام کين انساني پاڻي ۾ برابريءَ جي طور طريقن سان رهڻ جي آڇ ڪئي ته انهن خوشيءَ سان ان پيغام کي قبول ڪيو. بنيادي طرح اسلام جي ڪاميابيءَ جو راز اهو هو، نه ته عرب کان آيل چند سئو حمله آور هندستان فتح ڪري ڪونه سگهن ها.

انگريزن جي آمد به ڪجهه اهڙيءَ ريت جي هئي. باقي هن دفعي هندستان کي هنن غير ملڪين اڪيلو پاڻ فتح ڪونه ڪيو هو. پر هندستاني پنهنجي سر غير ملڪين سان گهاٽا ٿيا هئا، جيستائين صورتحال جي اصلي حيثيت کي انهيءَ طريقي سان نه پر ڪو تيستائين هندواسين کي برطانوي فتح جي تواريخي قدرن جو سچو پڇو رخ سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي. آخر ڏسڻ گهرجي ته اهو ڪهڙو سبب هو جو هندستانين جي هڪ وڏي تعداد، انگريزن کي ملڪ فتح ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. ان جو مکيه ڪارڻ هو ته ملڪي حالتون ڪنهن اٽل پٿل جي تقاضا ڪري رهيون هيون. انهيءَ اٽل پٿل کي همٿائڻ واريون طاقتون هندستان اندر نٿل هيون ۽ پنهنجي ڪمزوريءَ جي ڪري انهن هڪ غير ملڪي طاقت سان ٺاهه ڪيو. اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري عمل پذير ٿيو، جو ڪمزور طاقتون هندستان جي فردسوده سياسي سرشتي ۽ سڙيل سماجي ادارن کي پنهنجي مقصدن آڏو رنڊڪ سمجهي، نگهو سار ڪرڻ لاءِ جتن ڪري رهيون هيون. هاڻي جن صاحبن به تواريخ کي هڪ سائنس جي حيثيت ۾ پڙهيو آهي، اهي هندستان تي برطانيه جي فتح کي انقلابي واقعو سمجهڻ تي

مجبور آهن، پر اهو به ياد رکڻ گهرجي ته جيڪي به انقلاب ٻاهرينءَ مداخلت سان پيدا ٿيندا آهن يا ڪيا ويندا آهن، ته اُن مداخلت سان انهن مان مناسب نتيجا حاصل ڪري ڪونه سگهبا آهن. انهيءَ ڪري برطانوي چڙهائيءَ هندستان جي فرسوده ادارن کي ختم ته ڪري ڇڏيو، انهن جي ڊاهه ڊوهه ۽ ڊانوان ڊوليءَ جو ڪم ته ڏٺو، پر نئين سر تعمير جو ڪم اڃا رهيو پيو آهي.



انقلابِ فرانس

انقلابن جي انهيءَ اپٽار کانپوءِ جن جي پرورش مذهب جي گود ۾ ٿي، اسين انقلابن جي هڪ ٻئي دور ۾ پهچي چڪا آهيون. قديم تهذيب جي شڪست ۽ خاتمي کانپوءِ نون بنيادن تي هڪ نئون سماج قائم ٿيو جيڪو هڪ هزار سالن تائين هليو. انهيءَ زماني کي ”وچون دور“ ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ زماني کانپوءِ دنيا هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي ويئي.

انقلاب فرانس هڪ اتفاقي حادثو نه هو ۽ ساڳئي وقت نه وري پنهنجي قسم جو ڪو پهريون انقلاب هو. اهو انقلابي سلسلو جنهن جي پڄاڻي انقلاب فرانس تي ٿي، ان جي شروعات چوڏهين ۽ صديءَ ۾ ٿي چڪي هئي. اهو وچين شهري (بورژوا) طبقي جو انقلاب هو جنهن مذهب کي ختم ڪري، جاگيرداريءَ کي نيست و نابود ڪيو. تنهن جي جيوڙن جي پالنا عيسائي خانقاهن ۾ ٿي. پهريائين ڪيترن سئو سالن تائين اهو عمل ماڻ مٺ ۾ جاري رهيو. پر آخرڪار لاوا ڦاٽي نڪتو ۽ اهم تواريخي واقعا ظهور ۾ آيا. عام طور سمجهيو وڃي ٿو ته انقلابي دور جي شروعات انقلاب فرانس کان ٿي آهي پر ان کان اڳ انگلستان ۽ آمريڪا ۾ اهم انقلاب اُسريا هئا. ”ميگنا ڪارٽا“ (”حقن جو وڏو دستاويز“) انگلينڊ ۾ هڪ وڏي سياسي انقلاب جو نتيجو هو. انهيءَ کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي انقلابي واقعا، انقلاب فرانس کان اڳ رونما ٿي چڪا هئا، جيئن مثال طور، اطالوي جمهوريت جو قيام جرمنيءَ جي هارين جي لڙائي ۽ ڊچ جمهوريت جو عروج.

انهيءَ ٻئي انقلابي دور جو، يورپ ۾ سونهون به تاجريا واپاري طبقو هو. انهيءَ انقلاب جاگيرداريءَ خلاف جهاد جي صورت اختيار

ڪئي. اها جاگيرداري پن قسمن جي هئي، ديني ۽ دنياڻي جاگيرداري. وچين دور ۾ دنياڻي جاگيردارن جو اقتدار ايترو ته سگهارو ۽ غالب پئجي ويو جو سماجي اختيار مذهبي مهندرن جي هٿان نڪري، انهن جي قبضي ۾ اچي ويو. پر تنهن هوندي به مذهبي اڳواڻ انهيءَ اقتدار ۾ وري به ڀاڱي ڀاڱيوار هئا. واپاري طبقو انهن پنهنجي قوتن جي خلاف هو. پر انهيءَ دور ۾ واپاري طبقي ۾ وڏي ڦير گهير اچي چڪي هئي. واپاري طبقو هاڻي ٻين جي تيار ڪيل شين جي مٽاستا تي قناعت ڪونه ڪري رهيو هو. پر هاڻي کيس ماڳهين پيداوار جي عمل سان به دلچسپي ٿي پيئي هئي. اهڙن واپارين جي جماعت هڪ صنعتي (ڪارخانيدار) جماعت بڻجي چڪي هئي ۽ ان پيداوار جي نون طور طريقن کي رائج ڪيو. هي دنيا جو ٻيو انقلابي دور يعني سماجي انقلاب جو دور هو.

سماجي انقلاب جي شروعاتي ڏينهن ۾ زمين پيداوار جو اڪيلو وسيلو هئي ۽ اها انساني آباديءَ جي وڏي حصي لاءِ روزگار جو وسيلو به هئي. پر پيٽ ڀرڻ کانسواءِ ٻيون به انساني گهرجون آهن تنهن ڪري انساني محنت جو ڪجهه حصو ٻين ضرورتن ۾ پوري ڪرڻ ۾ صرف پئي ٿيو. اهڙيءَ ريت صنعتن جي اوسر ٿيڻ لڳي. شروعات ۾ صنعت، زراعت جي ٻانهي هئي، پر اڳتي هلي ٻنهي مان هر هڪ جي منفرد جداگانه حيثيت قائم ٿي.

اهي صنعتون عام استعمال ۾ ايندڙ شين کي مٽاستا لاءِ پيدا ڪنديون هيون، جنهن لاءِ واپاري طبقي جو هئڻ ضروري هو. آهستي آهستي واپاري طبقي پيداوار جي ذريعن ڏانهن به پنهنجو هٿ وڌايو ۽ انهن تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙي ريت واپاري طبقو هڪ نئين گروهه جي حيثيت سان اوسرڻ لڳو، جيڪو وچين دور جي جهونن واپارين کان جداگانه حيثيت ۾ هو ۽ اهي ماڻهو انهيءَ انقلاب جا مهندار ثابت ٿيا، جن اڳتي هلي وچين دور جي تمدن کي فنا ڪري، نئين تهذيب جو بنياد وڌو. اها نئين انقلابي جماعت ڪاريگرن، صنعتي مزدورن، واپارين ۽ ننڍن ڪارخانن جي مالڪن تي مشتمل هئي. اهي

سڀئي عنصر صنعتي پيداوار جي عمل ۾ مصروف هئا.

هن دور جي سماجي ڪشمڪش به اها ئي واڌو پيداوار تي قبضي ڪرڻ جي سلسلي ۾ هئي. هاري، ڏينهن رات پورهيو ڪري رهيا هئا. پر سخت محنت جي باوجود به سندن پيٽ مشڪل ٿي پريو. پيداوار جو گهڻو حصو زمين جي مالڪن جي قبضي ۾ پئي ويو. اهڙيءَ طرح سماج ۾ ماڻهن جو وڏو حصو بدحاليءَ جي حياتي گذاري رهيو هو. پر نوان ڪارخانا نت نئون شيون پيدا ڪري رهيا هئا ۽ انهيءَ لاءِ خريدارن جي ضرورت هئي. جيڪڏهن سماج جو وڏو حصو بدحال هجي ته خريدار ڪٿان ايندا! آخر ڪار جاگيردار سڄي تيار ٿيل مال کي خريد ڪري ته نه پئي سگهيا! جيڪڏهن هارين کي تباهه حاليءَ کان نجات ملي ۽ واڌو پيداوار جو به گهڻو حصو وٺن رهي ته اهي صنعتي شين جا خريدار بڻجي پئي سگهيا. انهيءَ ڪري واپارين ۽ ڪارخانيدارن، هارين جي خوشحاليءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيو. سندن انهيءَ پاڻ پتوڙڻ جو وڏو سبب اهو هو ته خود انهيءَ طبقي (صنعتڪارن ۽ واپارين) جو ذاتي مفاد سماج جي مفاد جو هڪ حصو بڻجي چڪو هو. انهيءَ ڪري هو ان انقلاب جا سرواڻ بڻجي ويا، جنهن جو بنيادي مقصد هو ته اهم پيداوار، يعني زميني ملڪيت جي فرسوده ۽ پراڻي سرشتي کي ختم ڪري پيداوار جي جديد طريقن کي فروغ ڏنو وڃي ڇو ته سماجي ترقيءَ لاءِ ائين ئي ضروري آهي.

هاڻي واڌو پيداوار تي قبضي ڪرڻ يا انهيءَ ۾ ڀاڱي ڀاڱينوار ٿيڻ جو فقط سوال ڪونه هو، پر چڪتاڻ انهيءَ حد تي پهتي ته واڌو پيداوار کي وڌيڪ سماجي ترقي ۽ اوسر جو ذريعو بڻائجي. سڄي ناڻي يا سڄيءَ موڙيءَ جو جيئن ته مُڪ نقطو محنت آهي، انهيءَ ڪري پيداوار کي وڌائڻ لاءِ ۽ قومي موڙيءَ ۾ واڌ آڻڻ لاءِ، محنت کي هڪ کاتي مان ٻئي کاتي ڏانهن منتقل ڪرڻ ضروري هو. اهو ٻيو کاتو صنعتي پيداوار جو هو، جنهن جي انهيءَ گهرج، هاريءَ کي صنعتي مزور بنائڻ شروع ڪيو. هونئن ته اهو طريقي ڪار سماج جي گڏيل ڀلائيءَ لاءِ ضروري هو، پر جيڪڏهن محنت زراعت جي ساڳئي شعبي

مرهڻ بدران پيداوار جي ڪنهن ٻئي کاتي ۾ منتقل ٿي ته ان مان خاص جاگيردارن کي سخت نقصان پهچڻ جو امڪان هو ڇو ته انهيءَ حالت ۾ قومي دولت تي قبضي ڪرڻ لاءِ زمين جو مالڪ هئڻ ضروري نه هو ۽ ان ريت قومي ناٿويا قومي موڙي جاگيردارن جي تسلط کان ڪسڪي، ڪنهن ٻيءَ جماعت جي قبضي ۾ پيئي ويئي ۽ جيئن جيئن صنعت کي پختگي حاصل ٿيندي ويئي، انهيءَ ريت تاجر ۽ صنعتڪار جماعت جو اثر ۽ رسوخ وڌندو ويو ۽ اهڙيءَ ريت جاگيردارن جي سماج ۾ مٿانهين ۽ طاقتور حيثيت جو خاتمو پئي ٿيو. اهو سڀ ڪجهه ضروري هو ۽ ائين ٿيو ڇو ته انهيءَ ڪانسواءِ سماج جي ترقي ممڪن ڪانه هئي. سماج جي گڏيل پلائيءَ جي تقاضا هئي ته جاگيردارن کي سندن سماجي بالادست حيثيت تان هٽائجي. انهي ڪري هيءُ انقلاب ضروري ۽ اڻ ٿر ٿي پيو.

هن انقلاب جي اوسر يورپ ۾ پندرهنين صدي عيسويءَ ۾ شروع ٿي ۽ سترهين صديءَ تائين جاري رهي. انساني تواريخ ۾ اهو دور جدوجهد ۽ سجاڳيءَ جو دور هو، ڇو ته انهي زماني ۾ يورپ هڪ عظيم الشان تحريڪ کي جنم ڏنو. اها تحريڪ ايتري ته انقلابي ثابت ٿي، جو اها آئنده هميشه لاءِ پُر زور ۽ جوان جمان رهڻي هئي. انهيءَ تحريڪ جي انقلابي حيثيت، وقت ۽ جاءِ جي قيد کان آزاد آهي. هن تحريڪ مان منهنجو مطلب سائنس جي تحريڪ آهي.

يورپ جو وچون شهري (بورژوا) طبقو سائنس جي وڌڻ ۽ زور وٺڻ ڪانسواءِ انقلاب کي ڪامياب بنائي نه پئي سگهيو. اڳين روايتن کي هيءُ ازخود ڇڏي نه پئي سگهيو ۽ انهيءَ جهنجهت مان آزاد ٿيڻ ڪانسواءِ ان لاءِ وسيع انساني آزاديءَ ڏانهن وڪ وڌائڻ محال هو. پراڻي سڀ ڪم سائنس جي وسيلي ٿيا. پهريائين انهيءَ فلسفي (سوچ ويچار) جي تعمير ٿي، جيڪا سڀ کان اڳ سوداگرن (واپارين) ۽ باغي پوچارين شروع ڪئي هئي، پر انهيءَ زماني ۾ گهڻي ڳالهه پڌر پئجي نه سگهي هئي ۽ ڪم جو اڪلاءِ نه ٿي سگهيو هو، ڇو ته مادي يا طبعي ڄاڻ ۽ علم اڻ پورو ۽ ناقص هو. پوءِ ڏاڪي به ڏاڪي ڄاڻ جي اها اڻ

پوراڻي ۽ ڪمزوري ختم ٿيندي ويئي ۽ ارڙهين صديءَ تائين مادي علم پنهنجي پوري جوڀن سان سنوارجي سينگارجي اُسرِيو. انهيءَ علم جي ڪري جديد انقلابي جماعت جي لاءِ هاڻي رستو کليل هو ته ڏند ڪٿائن، اڻ ٿيڻين ۽ غير عقلي قوتن کي رد ڪري، هڪ سچي ۽ حقيقي فلسفي جي پيڙهه جو پيٿر رکي. علم، طاقت جو مرڪز آهي. هاڻي جڏهن سائنسي ڪوجنائن مان انسان پنهنجي بقا ۽ خوشحاليءَ لاءِ فائدا حاصل ڪرڻ لڳو ۽ جديد پيداوار عوام جي زندگيءَ کي ٿورو گهڻو خوشحال بڻايو ته جاگيردارن جي اقتدار ۽ طاقت جو خاتمو اچڻ لڳو.

اوهين جيڪڏهن انقلاب جي سچيءَ تواريخ کي پڙهڻ گهرو ٿا ته اُن لاءِ جديد سائنس جي تواريخ پڙهڻ ضروري آهي. انقلاب جي تواريخ جو ايڏو روشن باب شايد ٻيو ڪونهي. سائنسدان مها انقلابي هئا. جيڪڏهن سائنسدان نه هجن ها ته انقلاب فرانس ڪڏهن به وجود نه اچي ها. مارڪسي فلسفو به نيوٽن کان وٺي ڊارون تائين سائنسي ترقي ۽ اوسر جي پيداوار آهي.

انقلابي تواريخ جو هڪ اهم باب مذهب به آهي. جنهن انساني ترقيءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. مهاتما ٻڌ، حضرت مسيح ۽ حضرت محمد انقلاب جا عظيم علمبردار هئا. وچين شهري (بورژوا) انقلاب جي پهرئين دور ۾ به مذهب کي مکيه حيثيت حاصل هئي. وچين شهري (بورژوا) طبقي جديد سائنس جي مدد سان جنهن فلسفي کي جنم ڏنو، اهو حد درجي جو انقلابي هو ۽ انهيءَ سوچ ۽ فڪر غير عقلي ۽ غير فطرتي قوتن کي دنياڻي ڪاروبار مان نيڪالي ڏيئي ڇڏي. اهڙيءَ ريت مذهب تي اُن فلسفي ڪهاڙي جو ڪم ڪيو. پر پوءِ به انهيءَ انقلاب جي شروعات ۾ مذهب مکيه فرض ادا ڪيو. هارين ۽ پورهيتن ۾ مذهب اهميت وارو هو ۽ سندن اٽلي ويهڻي ۽ لڳ لاڳاپو مذهب سان هو. ٿوري گهڻي شهري آبادي، جنهن جو واسطو ڪُن ۽ انجڻين سان هو، تنهن جي سوچ ۾ ڪجهه ٿير ٿار آئي هئي. پر پوءِ به انهن ماڻهن جو انگ گهٽ هو، جيڪي ائين مذهبي روايتن کان ٿورو يا گهڻو آڃا ٿيا هئا. بهرحال، انهيءَ وقت به انساني آباديءَ جو ڳچ حصو جديد سائنس جي اثر کان

محروم هو. پوءِ به بورزوا انقلاب جي پهرئين دور ۾ مذهب جي جذبي ۽ تحرڪ هيٺ هارين جي بغاوت اهم آهي. اهڙيءَ ريت انقلاب فرانس جي سوپ به هارين جي مدد کانسواءِ ممڪن ڪانه هئي. هارين جي بغاوت جو مکيه سبب هيءُ به هوندو ته خود پادرين جي هڪ گروهه ٻئي گروهه جي خلاف آئي، اُن بغاوت ۾ اڳواڻي ڪئي هئي. انقلاب جي تواريخ جو اهو ڏاڪو به حد درجي جو حيرت انگيز آهي.

رومي شهنشاهيت جي زوال کانپوءِ عيسائي مڙهيون تعليم جو واحد مرڪز ۽ ملڪ جي اقتصادي زندگيءَ جو به ڳڙهه هيون. انهن مڙهين ۾ گهريلو هنرن جي شروعات ٿي ۽ جديد سائنس جي شروعات به اُتان ٿي. موجوده سائنس جا مهندار ۽ جنم داتا سڀ جا سڀ عيسائي پادري آهن. جيڪڏهن انهيءَ نقطي نگاهه سان ڏٺو وڃي ته مڃڻو پوندو ته انهن مڙهين انقلابي ذميواري ادا ڪئي. اهو به ظاهر هوندو ته ديولين جا حڪمران ۽ مذهبي پيشوا انهيءَ چرپر کي چڱيءَ نظر سان ڪونه ڏسندا هئا. اُن پادري حڪمران طبقي اهڙيءَ اُٿل پٿل ۽ چرپر کي ڏسندا هئا. اُن پادري حڪمران طبقي اهڙيءَ اُٿل پٿل ۽ چرپر کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، چو ته جيڪي پادري ۽ راهب پڙهڻ ۽ علمي مشاهدن ۽ تجربن ڪرڻ ۾ محو هئا، تن کي اهڙا مسئلا اُٿاريا، جيڪي ڪليساڻي حڪمرانن کي اُگرا لڳا. انهن حاڪمن، مسئلن اُٿاريندڙن سان مرڳو سخت رويو اختيار ڪيو. موت ۾ راهبن ۽ پادرين ڪليساڻي حڪمرانن خلاف بغاوت جو علم آيو ڪيو. انهن حق پرستن کي ڪافر ۽ ڌرم-تياڳي يا مرتد سڏيو ويو ۽ کين جسماني عذاب ڏنا ويا.

شروعاتي سائنس جا اُهي شهيد، بورزوا انقلاب جا جنم داتا (باني) هئا، پوءِ اُهي ڪٿي راهب ۽ پادري هئا. انهن هڪ مادي فلسفي جو بنياد وڌو. انهن عظيم انسانن پهريائين خدائن ۽ ديوتائن ۽ پوءِ سڄي وهم ۽ مذهبي خرافات جي موت جو سامان پيدا ڪيو.

انهيءَ تحريڪ جي پٺڀرائي، منڍ ۾ هارين ۾ پيدا ٿيندڙ احساس محروميءَ ڪري ٿي. پادرين جي جماعت به هاڻي اڪيلي سر حڪمران ڪانه هئي، پر جاگيردارن سان گڏ اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار

هئي. وچين دور ۾ ڪليساٽون ۽ گرجا گهر هونئن به جاگيرداريءَ جا اڏا هئا. وچين دور ۾ ائين ڪٿي سمجهجي ته ڪليسا ۽ گرجا گهر سڀ کان وڏو جاگيردار هو. ان وقت علمي دنيا ۾ اپريل ”ملحدانه“ تحريڪ، دراصل انهن ”روحاني جاگيردارن“ جي خلاف هئي. بورزوا جماعت اڃا وجود ۾ ڪانه آئي هئي پر بورزوا انقلاب جي اها شروعات ٿي چڪي هئي. ان انقلاب باغي پادرين جي اڳواڻيءَ هيٺ هارين جي بغاوت اختيار ڪئي. هڪ اسرندڙ جماعت انقلابي تحريڪن تي پنهنجو اخلاقي اثر رسوخ پهريائين وجهندي آهي ۽ اهواڻي رسوخ عجيب و غريب شڪليون اختيار ڪندو آهي. مثال طور، پادرين پنهنجي بغاوت لاءِ هيءَ جواز ڏنو ته ڪليسا ئي حڪمران اقتدار کي پنهنجي مفاد لاءِ ناجائز طريقي سان استعمال ڪري رهيا آهن.

مون کي خبر ڪانهي ته هنن ستن پڙهڻ وارن کي جرمنيءَ ۾ هارين جي بغاوت متعلق ڪيتري ڄاڻ آهي، جنهن تي هزارين ڪتاب لکجي چڪا آهن.

اها هڪ مذهبي تحريڪ هئي، جنهن جا سڀئي اڳواڻ پادري هئا، سندن انتهائين طبقي جو راهنما به هڪ پادري هو. جنهن جو نالو منتر هو ۽ هي پهريون شخص هو، جنهن ڪميونزم جو پرچار ڪيو. انهيءَ وچ ۾ بورزوا انقلاب هڪ اهڙي صورت اختيار ڪئي، جيڪا ان دور ۾ ان کان به دلڪش هئي. يورپ جي مذهبي سڌارن (Reforms) جي تواريخ جي باري ۾ اوهان کي ڄاڻ هوندي. ظاهري طور انهيءَ تحريڪ جو مول مقصد ڪليسا کي سٽوارڊ سڌارڻ هو، پر اصل ۾ اها وچين شهري (بورزوا) انقلاب جي ابتدا هئي.

جيسٽائين سائنس ايتري ترقي نه ڪئي، جو هڪ مادي فڪر جي تعمير مڪمل ٿئي، تيستائين مذهب ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ انساني دليمن مٿان قابض رهيو ۽ هر هڪ شخص لاءِ ضروري هو ته هو ڪنهن نه ڪنهن اڻڌڻيءَ طاقت جي ٿيڪ وٺي. پر انساني فطرت ۾ سمائيل آهي ته هو پنهنجي خدا کي پنهنجي خواهشن ۽ مرضي مطابق خاص قالب ۾ گهڙيندو آهي. رومي ڪليساٽن جو خدا جاگيرداريءَ جو

نگهبان هو. ٻئي پاسي باغين کي وري اهڙو خدا پاڻءَ ڪونه پئي پيو. باغين جو گذارو به خدا کان سواءِ ڪونه ٿي پئي سگهيو تنهن ڪري باغين خدا ۽ ڪليسائن جي سنوارڻ جو ذميو ڪيو. ترقي پسند هئڻ ڪري هو ترقي پسند خدا جي ڳولا ۾ هئا پر پراڻي خدا جا گماشتا روم ۾ برسر اقتدار هئا ۽ سڄو يورپ مقدس سلطنت روما جي ماتحت هو. جيستائين يورپ جو ڪوبه حڪمران خدا جي ان گماشتي (يعني پوپ) آڏو ڪنڌ نه جهڪائيندو هو، تيستائين هو پنهنجي مٿي تي تاج پهري نه ٿي سگهيو.

مذهب سنوارڻ يا ديني اصلاح جي تحريڪ اصل ۾ پوپ جي اقتدار کي ختم ڪرڻ جي تحريڪ هئي. هاري ۽ پورهيت خدا ۾ ويساهه رکندڙ هئا، جيڪڏهن کين چيو وڃي ها ته خدا غلطيءَ تي آهي ته هو قطعي طور ويساهه ڪونه ڪن ها. انهيءَ ڪري کين ٻڌايو ويو ته خدا ته ٺيڪ آهي پر سندس گماشتا گندا آهن ۽ انهن کي ختم ڪيو وڃي.



نئون دور

گهڻو ڪري اهو سمجهيو ويندو آهي ته انگلستان هڪ اهڙو ملڪ آهي، جتي ترقي نهايت پرامن ۽ آئيني طريقي سان ٿي آهي ۽ ثبوت طور انگلستان جي تواريخ کي پيش ڪيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري اسان کي انگلستان جي پيروي ڪرڻ لاءِ چيو ويندو آهي ۽ ٻڌايو ويندو آهي ته هندستاني نوجوانن جو چڱو خاصو تعداد انگلستان جي يونيورسٽين مان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري اچي، ته هندستان انقلاب کانسواءِ به ترقيءَ جي راهه تي گامزن ٿيندو. اهڙيءَ حالت ۾، جيڪڏهن هندستان انقلاب کانسواءِ سچ پچ ترقي حاصل ڪري سگهي ته ڪنهن کي به اعتراض ڪونه ٿيندو. هر شخص جي چاهنا هوندي آهي ته سندس خراب ڏند بغير ڪنهن ايڏاڙهي ڪڍيا وڃن. پر اهو چوڻ نسورو غلط آهي ته انگلستان ۾ انقلاب ڪونه آيا آهن بلڪه اهو مڃڻو پوندو ته انگلستان جي تواريخ لڳاتار انقلابن جي تواريخ آهي. انگلستان ۾ انقلاب فرانس کان اڳ هڪ خونريز انقلاب اچي چڪو هو. انگريز اڳ ۾ ئي هڪ بادشاهه جو ڪنڌ ڪپي چڪا هئا، ”وحشي“ فرينچن ته انهيءَ ڪم جي رڳو پيروي ڪئي هئي. انهن حقيقتن کي پٺيءَ پويان شايد انهيءَ ڪري اڇلائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي جو انگلستان جو انقلاب بنيادي طور هڪ مذهبي تحريڪ هئي. هيءَ تحريڪ ڪليسا کي سڌارڻ واري تحريڪ جو هڪ جز هئي ڇو ته مذهبي ماڻهو ئي ان انقلابي تحريڪ جا مهندار هئا، جيڪي پراڻين مسيحي خوين کي نئين سر اجاگر ڪرڻ جا خواهشمند هئا. ان زماني جا پادري ڀرپور عياشيءَ واري حياتي گذاري رهيا هئا ۽ عوام، جيڪو انهيءَ عياشيءَ جي لاءِ رڳو ٻارڻ وانگر

استعمال ٿي رهيو هو، سو سخت مسڪيني ۽ ڪسمپرسِيءَ جي حالت ۾ گهاري رهيو هو. هوڏانهن گهٽ حيثيت وارن پادرين کي ته ڪليسا جي ان ”چڱ مڙسائپ“ ۾ پاڻي پائيواري ٿيڻ جو حق به حاصل ڪونه هو. انهيءَ ڪري گهٽ حيثيت وارن پادرين، وڏن درجن وارن پادرين خلاف بغاوت ڪئي ته اهي ماڻهو مسيحي مذهب جي خوين کان عاري آهن. باغين مطالبو ڪيو ته پادرين کي مسيح وانگر غربت واري حياتي گهارڻ گهرجي. انهيءَ گهر جو بنيادي مقصد هيءُ هو ته سپرن پادرين کي عوام آڏو خوار خراب ڪجي، پر جڏهن هارين جي انهيءَ ڪاوڙ وڌي بغاوت جي صورت اختيار ڪئي، ته انهيءَ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. انهيءَ رک رکاءُ ۽ هپڪ جو مکيه ڪارڻ هيءُ هو ته هاري پنهنجي حد کي اورانگهڻ جي ڪوشش نه ڪن، ته متان زمين ماڻ ميث ۾ وڌن پادرين جي هٿان ڪسڪي وڃين شهري (بورزوا) طبقي جي قبضي ۾ هلي نه وڃي! انهيءَ ڪري خدائي گماشتن جي خود ان نئين اصلاحِي جماعت، هارين کي وڌيڪ گڙبڙ ڪرڻ کان روڪيو، پر انهيءَ حيلي سان به اها سندن ڳالهه ڪانه بڻي ”ڪرامويل“ سندن طاقتور اڳواڻ جي اٿڻ کان اڳ ئي تحريڪ تشدد آميز ۽ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي وئي. انگلستان ۾ هن وچين شهري (بورزوا) انقلاب جي شروعات دراصل خود سندن بادشاهه هينري اٺين ڪئي هئي، جنهن ڪليسا جي ملڪيت کي ضبط ڪيو هو ۽ اهو تواريخ جو اتفاق يا حادثو (جيڪو فقط سطحي طور ڏسڻ سان حادثو ٿو لڳي) انگلستان ۾ وچين شهري (بورزوا) طبقي جي انقلابي جماعت جي قيام جو باعث بڻيو.

جيڪڏهن انهن تواريخي واقعن تي نظر وجهجي ٿي ته سوال اٿي ٿو ته جيڪڏهن انهيءَ ريت انقلاب اڻ ٿر رهي ٿو ته پوءِ حڪمران جماعت، ٽولي يا طبقي خلاف ايڏي تشدد ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو؟ انهيءَ سوال جو جواب به تواريخ ۾ موجود آهي. جابر بادشاهن کي آخر چو قتل ڪيو ويو؟ ڪنهن خاص فرد کي قتل ڪرڻ جي سٽا، ڪنهن به انقلاب جو حصو نه هئي. مثال طور انگلستان جي بادشاهه کي تخت تان اڳ ۾ ئي لاتو ويو هو ۽ کيس ايڏا يا عذاب ڏيڻ ڪنهن جو به مقصد

ڪونه هو. هو جيڪڏهن چاهي ها ته پُرامن زندگي گهاري سگهي ها، پر بادشاهه سلامت اُن لاءِ ذهني طور تيار ڪونه هو. سندس من جي مراد هئي ته ڪنهن به نموني ملڪ مان ڪسڪي نڪري وڃي، جيئن ٻاهر وڃي، مدد حاصل ڪري ۽ وري پنهنجي وطن تي چڙهائي ڪري سگهي. انهيءَ ڪري سندس انت ٿيو. جنهن وقت بادشاهه سلامت کي پارليامينٽ جي آڏو آندو ويو ته سندس سڙا تي وڏو بحث مباحثو ٿيو ۽ ڪيترائي انتهائين ڪيس ڪرڻ جي خلاف هئا، پر ٻين جي راءِ هئي ته بادشاهه پنهنجي جاءِ تي هڪ فرد ڪونهي، پر هڪ سرشتي جو مکيه پرزو آهي. جيستائين بادشاهه جيئرو آهي، تيستائين انهيءَ نظام کي بحال ڪرڻ وارا سڌڙيا ان جي چوگرد پيا لامارا ڏيندا ۽ بادشاهه کي پنهنجي حيثيت بحال ڪرڻ لاءِ سڀني انقلاب دشمن قوتن کي گڏ ڪري ٻين ملڪن جي مدد سان انگلستان تي چڙهائي ڪرڻ جو وجهه ملي ويندو. انهيءَ ڪري بادشاهه سلامت جو مرڻ نهايت ضروري ٿي پيو.

انقلاب فرانس ۾ به ڪجهه اهڙيءَ ريت ٿيو. پر پوءِ فرانس وارا پنهنجي معزول حڪمران سان مانائتي نموني پيش آيا. انهن کيس ”شهري“ جو لقب ڏنو ۽ معزول حڪمران هڪ شهريءَ جي حيثيت سان امن امان ۽ سڪون واريون گهڙيون گهاري پئي سگهيو. پر هن به ملڪ مان ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي. پئرس ۾ ته هو جڻ پاڻ کي قيدي سمجهي رهيو هو پر ٻاهر وڃي مدد حاصل ڪري پئي سگهيو ۽ انهي امداد سان انقلاب فرانس کي پائمال ڪري سگهي ها. ظاهر آهي ته اهڙيءَ صورتحال ۾ بادشاهه سڳوري جو وجود انقلاب لاءِ زبردست خطرو هو. اهو هڪ جراحيءَ (چيرقاڙ) جو عمل هو. جيئن هڪ بيمار عضوو سڄيءَ انساني جان ۾ زهر پکيڙڻ لڳندو آهي، ته انهيءَ کي وڍي ڦٽو ڪبو آهي. جيڪو اهو عمل ڏسڻ ۾ سخت تشدد ۽ ڏاڍ وارو عمل هوندو آهي، پر پوءِ به ڪو ماڻهو اهڙي ڏاڍ ڪرڻ واري کي ملامت لائق ڪونه سمجهندو آهي ۽ اُن تي ملامت نه ڪندو آهي. انقلاب به انساني جسم لاءِ اهڙي جراحيءَ يا طبعي وڍ ڪٽ جو عمل آهي. هيءُ وڍ ڪٽ جو

عمل تڏهن ڪيو ويندو آهي، جڏهن ان کانسواءِ سماجي سرشتي جي اڏاوت يا تعمير ناممڪن ٿي پوندي آهي. انت ته اهو وڌيڪت جو ئي عمل آهي، تنهن ڪري ان ۾ تڪليف واقع ٿيڻ اڻ تر آهي.

جيڪڏهن اڀرندڙ پاڻيءَ مٿان ڪو مضبوط ڍڪڻ نه هوندو ته باقي بچڻ جو عمل پُرامن طريقي سان جاري رهندو. ساڳي ريت جيڪڏهن سماجي ردوبدل جي رستي ۾ ڪا به رڪاوٽ پيدا نه ٿئي ته تشدد يا ڏاڍاڻي جي نوبت ڪانه ايندي. دراصل انقلاب جو عمل ڳچ وقت تائين پُرامن طريقي سان ئي جاري رهندو آهي، پر پوءِ مروج نظام جا طور طريقا انقلاب جي راهه ۾ رنڊڪ بڻبا آهن ۽ پوءِ ٽڪراءُ لازمي ٿيندو آهي. انقلابن جي تواريخ کي جيڪڏهن انهيءَ نظر سان پڙهيو ۽ پرکيو وڃي ته خبر پوندي ته تشدد جو استعمال دراصل انقلاب جي مخالفن ڪيو آهي. جڏهن به انقلابي قوتن جي وڌڻ تي حڪمران ٽولي جي مت ڪسجي ويندي آهي ته اهو تشدد ذريعي انقلاب کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اُن حالت ۾ جيڪڏهن انقلابي عنصر به تشدد جو استعمال ڪن ته اُن کي انهن جي طرفان ذاتي بچاءُ سمجهڻ گهرجي ۽ اهو بچاءُ جو عمل قدرتي آهي، پر بدقسمتيءَ سان انقلابن جي تواريخ درست نموني ڪانه لکي ويئي آهي، جنهن ڪري انهيءَ موضوع تي اڃا تائين ڪيتريون غلط فهميون موجود آهن.

موجوده وقت ۾ اسين انقلاب جي هڪ تازي تواني دور ۾ داخل ٿيا آهيون. ان انقلاب جي تضادن کي مختلف نمونن سان بيان ڪيو ويو آهي. مثال طور جماعتن جو تضاد، ظالم ۽ مظلوم جو تضاد، سامراج ۽ محڪوم جو تضاد، پر مان موجوده دور جي انقلابي تضاد کي هڪ ٻئي طريقي سان پيش ڪرڻ چاهيان ٿو.

موجوده سائنس، وچين شهري (بورژوا) طبقي جي تخليق آهي ۽ اها هڪ ڪارائتو هٿيار آهي. جنهن نه رڳو اسان جي رهڻي ڪهڻيءَ کي بدلائي ڇڏيو، پر اسان جي فڪر ۽ سوچ ۾ به تبديلي آڻي ڇڏي. انقلاب جو سڀ کان وڏو هٿيار سائنسي ڄاڻ جي پرچار ڪرڻ آهي. سائنس انسان جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ لامحدود ذريعا خلقي

چڏيا آهن. پوءِ اها به حقيقت آهي ته دنيا بڪ، افلاس ۽ ٻين عذابن ۾ وڪوڙي پيئي آهي. سائنس جي ترقيءَ ڪري دنيا وٽ اڄ جيڪي مشيني وسيلو ۽ جيڪا صنعتي مشينري موجود آهي، جيڪڏهن ان مان پورو لاپ حاصل ڪيو وڃي ته انسان ذات جي مڙني ضرورتن کي پورو ڪري سگهجي ٿو ۽ پوءِ ڪنهن به جوان جمل شخص کي روزانو چئن ڪلاڪن کان وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت ڪانه پوندي. هاڻي ته انسان ڏهن کان پندرهن ڪلاڪ روزانو ڳهي رهيا آهن ۽ حالت اها ٻڻي آهي جو بڪ ۽ افلاس ختم ٿيڻ جو نالو ئي ڪونه ٿي وئي.

اهو چوڻو ٿئي؟ انسان جي ذهين دماغ ترقيءَ جو ڊگ ڳولي لڌو آهي ۽ اڄ انسان ايترو طاقتور آهي جو دنيا کي پنهنجي طاقت سان سنواري سينگاري سگهي ٿو. پر پوءِ به انسان پنهنجي طاقت جو آزادانه استعمال ڪري نه ٿو سگهي. اسان جي زماني جو بنيادي تضاد آهي ته انسان ايڏيءَ طاقت جي مالڪ هئڻ کانپوءِ به مجبور آهي. ماڻهو پورهئي ۽ سرمايه داريءَ جي ڳالهه ڪن ٿا، محسوس ائين ٿئي ٿو ته جڻ ”انقلابي“ ڪن خودغرضن جو جڻو آهن، جيڪي چند ڏوڪڙن حاصل ڪرڻ جي پويان آهن، پر هڪ سچو انقلابي وڏي واڪي چئي سگهي ٿو ته هو ڀڳهار، مزوريءَ يا معاوضي جي واڌاري لاءِ جنگ ڪونه ڪري رهيو آهي، پر هو ته گڏيل پلائيءَ جي جدوجهد ۾ رڌل آهي ۽ انهيءَ گڏيل پلائيءَ ۾ انقلاب دشمنن جي به چڱائي آهي. آخر اسين سڀ هن سماج جو حصو ٿي ته آهيون. اڄ جو انقلابي سڄي انساني سماج جي آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيو آهي. اسان جي انقلاب جو مقصد سڄي انسانيت جي روحاني آزادي آهي.

جيڪڏهن انقلاب جي چٽي پٽي ۽ روشن صورت کي انسان ذات جي آڏو پيش ڪيو وڃي، ته اهو ڪهڙو انسان هوندو جيڪو پڙهيل ڳڙهيل ۽ مهذب هئڻ جي دعويٰ ڪرڻ کانپوءِ به انقلاب دوست هئڻ کان انڪار ڪري سگهي؟ ڇا، انهيءَ انڪار کان ڪيس شرم محسوس نه ٿيندو؟ اڄ ڪوبه شريف، اخلاق وارو انسان، انقلاب پسند هئڻ کان انڪار ڪري نه ٿو سگهي. صرف اهي ماڻهو ان کان اڪيون

ڦيري سگهن ٿا، جيڪي حد درجي جا ڄڻ ۽ ڇسا آهن ۽ انقلاب کان ڊڄن ٿا. اڄ انقلاب رڳو ٿورڙن، ڪن خاص ماڻهن جو فرض ڪونهي، پر سڄي انساني سماج جي ذميواري آهي.

فطرت تي فتح حاصل ڪرڻ کانپوءِ انسان انهيءَ لائق ٿي ويو آهي، جو هو جديد دنيا جي تعمير ڪري سگهي. اها طاقت ۽ اهو اقتدار کيس صدين جي محنت کان پوءِ حاصل ٿيو آهي ۽ اهو سڀ ڪجهه ترقي ۽ آزاديءَ جي لاءِ، هن جي پاڻ پتوڙ جو نتيجو آهي. اهو اقتدار اسان سڀني جي گڏيل ملڪيت آهي. هاڻي اهو ئي سڄي سنسار جي موجوده بيهڪ ۽ بناوٽ کي بدلائڻ وارو آهي. انهيءَ ڪري اسين سڀ انقلابي آهيون. پر ڪوبه شخص انهيءَ انساني ورثي جو حقدار تڏهن ٿي سگهي ٿو، جڏهن هو اڳتي وڌي چئي سگهي ته مان محسوس ڪريان ٿو ته دنيا کي بدلجڻ گهرجي ۽ دنيا کي بدلائڻ انسان جي وس ۾ آهي. تنهن ڪري اچو ته جرئت ۽ جوان مريءَ کان ڪم وٺي، انهيءَ ذميواريءَ کي توڙسايون. انهيءَ تڪميل کانپوءِ انسان جي لاءِ لامحدود ترقي ۽ آزاديءَ جون راهون کلي پونديون. انقلاب جي تواريخ پڙهڻ سان اسان جي ارادن کي هماليه جي اوچائي ۽ اڏولتا حاصل ٿي سگهي ٿي.



ضمیمو

هي ٻئي فڪري ڪتابچا ان دور جا ساڪي آهن جڏهن پي
مهاڀاري لڙائي کان پوءِ برطانوي شهنشاهيت جي جهنڊي تان سڄ لهي
رهيو هو ۽ اڀڪنڊ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي مڪمل جوهر ۽ جمال
سان هلي رهي هئي ۽ برطانوي شهنشاهيت جي موڪلاڻي جو دور
دوران هو. عالمي سطح تي ٻه سپر پاور يونائيٽڊ اسٽيٽس آف آمريڪا
(يو ايس اي) ۽ يونين آف سوشلسٽ سوويت ريپبلڪس آف رشيا (يو
ايس ايس آر) هڪ ٻئي جي سامهون بيٺل هئا. سماجي سائنس جا
عالم ۽ ودوان ان دور کي ”سرد جنگ جو زمانو“ ليکين ٿا. ان ساڳئي دور
۾ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جون قومون آزادي ماڻي مابعد
بينڪيت (Postcolonialism) جي عهد ۾ داخل ٿي رهيون هيون.
عالمي سطح تي آزاد ٿيندڙ ملڪن ۽ قومن جي اڪثريت جو لاڙو يا
دوستانه تعلقات سوويت يونين ڏانهن هو. ڇاڪاڻ ته ان جي برعڪس
يونائيٽڊ اسٽيٽس/رياست هاءِ متحده آمريڪا جمهوريت ۽ آزاد
اقتصاديات جو برڪ پرجهلو بڻجي پنهنجي تواريخي تابع بندي جي
حوالي سان قومن جي آزادي جي تحريڪن کي ثانوي حيثيت ڏئي
رهيو هو ۽ دنيا ۾ خاص ڪري آفريڪا ۽ ايشيا ۾ عوام مخالف معاهدن
تحت ملڪن کي پنهنجي دائري ۾ آڻي رهيو هو ۽ ان لاءِ جمهوريت ۽
فرد جي آزادي به اهم سڪا آمريڪا وٽ آڇ لاءِ موجود هئا. پر آزادي
ماڻيندڙ ملڪن ۾ حڪمران جمهوريت سان واسطو رکندڙ هئا يا نه اهو
سندن لاءِ ثانوي مسئلو هو. اصل ۾ عالمي سپر پاور اوائلي دور کان وٺي
مستقل دوست ۽ ساٿي رکڻ کي به مفادن جي حڪمت عملي جي زيربار
رڪندا ايندا آهن ۽ اچن پيا.

هوڏانهن سوويت يونين عالمي سطح تي مظلوم ۽ محڪوم قومن جو طرفدار ۽ دعويٰ دار بڻجي اڀري آيو هو، ان جي حڪمت عملي جمهوريت، جنهن لاءِ سندن راءِ هئي ته سرمايه دارانه/پونجي واد سماج جي بچاءَ ۽ ڦهلاءَ جو سڀ کان وڏو هٿيار آهي، ان ڪري سندن لاءِ جمهوريت کان وڌيڪ غير طبقاتي معاشرو يا پورهيتن جي آمريت/ڊڪٽيٽرشپ قائم ڪرڻ اهم هو.

انهن ٻنهي عالمي لائنن يعني لڇڪدار مارڪيٽ جي اقتصاديات (آزاد اقتصاديات) ۽ رياست جي تابع اقتصاديات/غير لڇڪدار کان سواءِ آزاد اقتصاديات جي سنگم مان هڪ نئون اقتصادي فارمولو معرض وجود ۾ آيو جنهن کي ڀارت جي مرهيات وزيراعظم جواهر لال نهرو (وفات 1964ع) جي نالي سان نهروان اقتصاديات (Nehrwan Economy) چيو ويو. ان لاءِ سياسي طور غير جانبدار تحريڪ جو بنياد بنڊوگ ڪانفرنس انڊونيشيا ۾ رکيو ويو. انهي ميلاپ اڳتي هلي ٽين دنيا جي شڪل اختيار ڪئي ۽ مٿي ڄاڻايل ٻن سپر ڀاورن کان سواءِ ٽين دنيا جو اصطلاح وجود ۾ آيو ۽ ٽين دنيا جو لاڙو به سامراج مخالف ڪئمپ ڏانهن هو.

پاڪستان جو قيام جيئن ته مسلم ليگ جي سرن، خانبهادرن، نوابن ۽ جاگيردارن جي اڪثريت تي مشتمل پارٽي جي ڪوشش جو نتيجو هو تنهنڪري اڻنڊي ٿي جمهوريت ۽ جمهوري ادارن کي سگهارو ڪرڻ جي برعڪس عوام کي شخصيت پرستي جي سحر ۽ جادوئگري ۾ ڦاسايو ويو ۽ ان سلسلي ۾ اهم نانءُ قائداعظم محمد علي جناح (1948ع) هو ۽ سندس وفات کانپوءِ جاگيردارن، نوابن سان گڏ انگريز دؤر جي ڪامورا شاهي ملڪي ڪارونھوار کي سنڀاليو ۽ اهو سلسلو اڄ تائين هلندو اچي پيو. پاڪستان غير جانبدارانہ ڪئمپ ۾ داخل ٿيڻ جي بجاءِ آمريڪي چپر چاٽو ۾ رهڻ کي اوليت ڏني. ان زماني ۾ آمريڪي حڪمت عملي جي دائري ۾ ڪميونزم سان مقابلو ۽ محاذ آرائي ڪرڻ اهم ايجنڊا هئي. پاڪستان، جاگرافيائي بيهڪ ۽ سٽاءَ جي ڏس ۾ اهم جاءِ تي هو ۽

آهي. ان ڪري پاڪستان جيئن ته آمريڪي لابي ۾ شامل ٿيڻ جي حامي ڀري ٿي، تنهنڪري اڻندي ئي معاهدو بغداد ۽ پوءِ سيتو ۽ سينٽو جي معاهدن ۾ شامل ٿي سامراجي ڪئمپ جو حصو بڻجي ويو. ان سان گڏوگڏ پاڪستان ۾ جمهوري سرشتي جي اوسر ۽ واڌ ۾ آمريڪا جي دلچسپي به نالي ماتر هئي ۽ سندس مفادن لاءِ سهڪاري طور پاڪستان جي حيثيت هئي. پاڪستان ۾ فوج کي مضبوط ۽ سگهارو بڻائڻ جي حڪمت عملي کي مٿانهين درجي ۾ رکيو ويو ۽ ڪشمير جي مسئلي تي ملڪ ۾ ڊپ ۽ خوف جي ڪيفيت پيدا ڪئي وئي. ايئن پاڪستان هڪ فلاحي رياست بڻجڻ جي ابتڙ ”قومي تحفظ جي رياست“ ٿي ويو ۽ ان حڪمت عملي تحت اڄ به ملڪ هلي چلي رهيو آهي. مطلب ته پاڪستان ۾ فوجي مارشلائون ۽ جمهوريت جي نالي ۾ سياسي سجاده نشيني جو سلسلو شروع ٿي ويو. ڇو ته ملڪ ۾ سياسي سحما جي ردوبدل ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي برعڪس مذهب جي نالي کي ڪتب آڻڻ جو دروازو کوليو ويو. هوڏانهن ملڪ ۾ قوم پرست، ترقي پسند ۽ روشن خيال ڌريون چڙوچڙ هوندي به متحرڪ هيون ته جيئن ملڪ کي جمهوري ۽ انسان دوست عمل ڏانهن وٺي وڃجي پر ملڪ جي اسٽيبلشمينٽ اهڙي ڪنهن به تحريڪ جي اپڙاسي ۽ اوسر کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪانه هئي. ان لاءِ ترقي پسند، قوم پرست ۽ روشن خيال تحريڪن کي چيپائڻ جو سلسلو بنا ڪنهن رنڊڪ جي جاري رهيو. ساڳئي وقت قوم پرست، ترقي پسند روشن خيال تحريڪن جو سرسري جائزو وٺنداسين ته ان ۾ سگهاري اڳيڙائي ۽ ردوبدل لاءِ ذريعو بڻجڻ جي اٿاهه سگهه ۽ ساڃاهه سانپيل هئي ۽ لاشڪ فوجي مارشلائن ۽ سولين مهم جوڻي جي سامهون سينو ساھي بيٺل هئي. ان مهم جوڻي جو اهم مثال راولپنڊي سازش ڪيس هو. انهيءَ مهم جوڻي وسيلي فوج ۽ شهرين جي مدد سان انقلاب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، پر ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته دنيا ۾ عالمي تحريڪن کان وٺي مقامي تحريڪن تائين مروج حالتن مطابق تورتنڪ ۽ نظر ثاني جي هر وقت ضرورت رهي ٿي. ان ڪارج مند اصول تي قومي ۽ طبقاتي تحريڪن

ڪار بند رهڻ ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ جي ابتڙ رومان پرستي ۽ عقيدتي پرستي تي زور ڏنو. ان عقيدت پرستي جي نتيجي ۾ نظرين، آرشن ۽ اصولن کي نئين دؤر جي تقاضائن جي روشنيءَ ۾ نئين حڪمت عمليون طئي ڪرڻ بدران وري به شخصيت پرستي کي فروغ ڏنو ويو جنهن جا اڳتي هلي هاجيڪار نتيجا سامهون آيا. ڇو ته قوم پرست يا ترقي پسند تحريڪون چٽواڳي ۽ پاڇ جي دائري ۾ اچي ويون. ائين اهو ڪاروهنوار هلندو رهيو ۽ سوويت يونين جيڪو پنهنجي سوچ ۽ فڪر جي حوالي سان دنيا ۾ قوم پرستن ۽ ترقي پسندن جو پيرجهلو هو سو پنهنجي اندروني خلفشار ۽ توسيع پسندي جي خفت ۽ سوء سبب پڇ ڊاهه جو ڪاڇ ٿي ويو ۽ خاص ڪري افغانستان جي مهم جوئي سوويت يونين لاءِ سورن جو سڳڙو ثابت ٿي. ائين ڏسندي وائسندي دنيا جي گولي تي قائم پورهيتن جي پهرين سرڪار سياسي ۽ اقتصادي واچوڙي ۾ ڊهي وڃي پت پئي. ان هيڏي ساري ڊاهه ڊوهه جو جائزو ويڪايوهيل (Vaclav Havel) هيٺين نموني ورتو آهي:

”ڪميونسٽ سلطنت جو ڊهي پت پوڻ ايڏو ته وڏو حادثو آهي جنهن جي اڄ جا تواريخ دان رومن سلطنت جي پڇي پورا ٿيڻ سان پيت ڪري رهيا آهن.“

انهي نئين صورتحال ۾ عالمي سطح تي گڏيل رياستن (U.S.A) ڇاتي تي ڌڪ هڻي دنيا ۾ واحد سپر پاور هئڻ جي دعويٰ ڪرڻ لڳو. ان کان سواءِ آمريڪي حڪمت عملي جا دانشور ۽ سماجي سائنس جا ماهر پنهنجن لکڻين وسيلي پڻ نئون تاثر ڏيڻ لاءِ اظهار ڪرڻ شروع ڪيو ته دنيا ۾ تواريخ جي پڇاڻي (؟) يا دنيا هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي وئي آهي جنهن ۾ سرسي جمهوريت ۽ مارڪيٽ اقتصاديات کي حاصل ٿي آهي پر ڇا واقعي به دنيا پنهنجي بيهڪ ۽ جوهر ۾ هڪ سپر پاور جي چانوري هيٺ يڪسانيت جي جڪڙ ۾ اچي وئي آهي ۽ چوڏس چوڌاري ڪير ۽ ماڪي جا واهڙ وهي پيا؟

هڪ مڃيل اصول آهي ته عالمي سطح تي اڀرندڙ پاور لاءِ پاڻ کي مستحڪم ۽ بالادست رکڻ لاءِ مختلف حيلن بهانن ۽ عذر درڪار

هوندا آهن. ماضيءَ ۾ انجو وڏو مثال 712ع ۾ عربن جو سنڌ تي حملو ۽ 1843ع ۾ انگريزن جو سنڌ تي حملو ۽ قبضا شمار ڪري سگهجن ٿا.

آمريڪا افغانستان ۾ سوويت يونين جي شڪست کان پوءِ ٽيٽر ويڙهي ملڪ چٽواڳي ۽ اٺارڪي جي حوالي ڪري ويو ۽ نام نهاد مجاهدن، ڊاڪٽر نجيب جي سرڪار کي برطرف ڪري طالبان جي چاڀ سان افغانستان تي قبضو ڪيو. ۽ اهو ڏيک ڏنو ويو ته افغانستان ۾ اسلامي نظام جي نالي ۾ نظام عدل ۽ خلافت راشده جي دور ڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ طالبان سرڪار ڪاروهنوار جي واڳ هٿن ۾ کڻي آهي، پر دنيا ڄاڻي ٿي ته اهي طالبان، آمريڪا جي پاڙي تي افغانستان ۾ روسي فوج خلاف ويڙهاند ڪندڙ مجاهدن جي بهروبي شڪل هئا. انهي نام نهاد اسلامي جهاد ۽ اسلامي حڪومت جي قيام خاطر دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مذهبي قدامت پرستن جا ٽولا سرگرم ٿي ويا. پر انهن ۾ اثراتو ۽ ڪارگر گروه جنهن جو چار جديد سائنسي بنيادن تي پڪڙيل هو، ان تنظيم جو نالو القاعده ۽ سربراھ اسامه بن لادن هو. اسامه بن لادن پڻ سوويت يونين خلاف آمريڪي حڪمت عملي جو افغانستان ۾ اهم مهرو ۽ ساٿي رهيو هو. بهرحال افغانستان ۾ چٽواڳي ۽ گروهه لڙائي جو هڪ اڻ ڪٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو. پاڪستان ۾ جمهوريت ۽ جمهوري ادارن جي ڪاڙ ڪڍاري ڏينهن ڏينهن جهيٽي ۽ ڪمزور پوڻ لڳي. عالمي سطح تي ڪميونسٽ يا سوشلسٽ تحريڪ جو پاور پرزا پرزا ٿيڻ لڳو ۽ عالمي تواريخ ۾ هڪ پاسي سوويت يونين اندروني خلفشار جي ڪري ٽٽڪڻ لڳو جيڪو پنهنجي منطقي انجام تائين پهچي تواريخي عجائب گهر جو سينگار ٿي ويو. ان کان سواءِ ديوار برلن جي ڊھڻ سان ثابت ٿي ويو ته قومي سڃاڻپ ۽ ساڃاهه ڪيڏو نه سگهارواسم آهي ۽ اهڙي طرح دنيا ۾ هڪ نئين صف بندي ٿيڻ لڳي جنهن ۾ آمريڪا جي سامهون هڪ نئين اقتصادي طاقت طور چين اڀري رهيو هو ته هوڏانهن لاطيني آمريڪا ۾ جمهوري هلچل وسيلي عوام دوست سرڪارون وجود ۾ اچي رهيون هيون.

ماضيءَ ۾ ملڪي سياست جو بئراميتر وسيع تر بنيادن تي

قوم پرست، روشن خيال ۽ ترقي پسند سوچ رکندڙ مورچو هو ان جو نالو نئشنل عوامي پارٽي هئي پر جيئن ته حڪمران طبقا اڳواٽ ئي آمريڪي حڪمت عملي جا طرفدار بڻجي ويل هئا، ان ڪري اڳتي لاءِ ڪنهن به اهڙي سياسي پارٽي ۽ سوچ جي بيخ ڪني ڪرڻ سندن ايجنڊا ۾ شامل هو. مطلب ته پاڪستان ۾ ملڪي سطح تي سوچ ۽ ساڃاهه جا ٻه لاڙا چٽا ٿي نظر آيا؛ هڪ قدامت پرست لاڙو جنهن جي نظر ۾ اسلام پاڪستان ۽ اردو جي نه اهم نالو نظريو هو. جڏهن ته معروضي حقيقتون ان جي برعڪس هيون يعني قومي سڃاڻپ ۽ بيهڪ جو لاڳاپو جديد بنيادن تي تواريخ، جاگرافي، ڪلچر ۽ ٻولي سان هو. نيٺ پاڪستان جي تواريخ ۾ ڀنگلا ديش جو واقعو 1971ع ۾ پيش آيو. يعني ته اڪثريت، اقليت کان جان چڙائي وئي. نئين پاڪستان ۾ حڪمران طبقن/اسٽيبلشمينٽ وقتي طور هيٺاهين اختيار ڪئي. پر جيئن ئي کين محسوس ٿيو ته ملڪ ۾ ڪنهن به جمهوري عمل جو روان دوان رهڻ سندن مفادن جي خلاف آهي ته سڀ کان اڳ نئشنل عوامي پارٽي تي بندش لاڳو ڪئي وئي. ان کان پوءِ ٿوري وقت ۾ پيپلز پارٽي جي چونڊيل سرڪار کي برطرف ڪري مارشل لا مسلط ڪئي وئي.

پاڪستان ۾ فوجي آمريت خلاف ايم آر ڊي جي شڪل ۾ 1983ع ۾ پڙڪيدار تحريڪ شتووع ٿي جنهن فوجي مارشل لا شاهي جي ديوارن ۾ ڌار وجهي ڇڏيا. انهي تحريڪ جو مرڪز سنڌ هئي. ايم آر ڊي بيٺي پير منطقي نتيجا حاصل ڪري نه سگهي ڇو ته ان جي سربراهي ان طبقي وٽ هئي جيڪو جمهوريت کي محض اقتدار ۽ پنهنجي طبقاتي مفادن جي جنگ لاءِ ڍال طور استعمال ڪندو اچي پيو. ايئن پاڪستان ۾ قبضه گير جمهوريت جو سلسلو شروع ڪيو ويو ۽ بنيادي ردوبدل ڏانهن ڪنهن به ڌيان ڪونه ڏنو. انت ته ايشيا جو رول ماڊل ڊڪٽيٽر جنرل ضياءُ الحق 17 آگسٽ 1988ع ۾ ٻين ساٿين سميت هوائي حادثي ۾ عدم ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ عالمي سطح تي افغانستان ۾ سوويت يونين جي شڪست کان پوءِ جمهوريت لاءِ ماحول

سازگار ٿيڻ لڳو. هوڏانهن پاڪستان ۾ فوجي مهم جوڻي جو به سچ لهڻ لڳو پر فوج هڪ مضبوط سياسي اداري جي به حيثيت حاصل ڪري ورتي هئي. اٽ 1988ع ۾ عارضي سرڪار جي نگهباني هيٺ چونڊون ڪرايون ويون. ان ۾ ڪوبه وهم گمان ڪونهي ته اسٽيبلشمينٽ، 1970 جي چونڊ نتيجن کان پوءِ اندروني مداخلت ڪرڻ ۽ اقتدار تي ڪاربند رهڻ جي حڪمت عملي اختيار ڪئي. ان سلسلي ۾ به پيرا پ پ ۽ مسلم ليگ (ن) کي اقتدار ۾ آندو ويو.

هوڏانهن سنڌ ۾ قومي شعور ۽ جاڳرتا کي روڪڻ لاءِ اسٽيبلشمينٽ جي سهڪار سان لساني بنيادن تي مهاجر قومي مومينٽ (موجوده متحده قومي مومينٽ کي ٺاهي اڳتي آندو ويو.) ان لاءِ جاگيردارانه ۽ فسطائي طور طريقن کي هٿي ڏني وئي. سنڌ جي پهراڻين ۾ پوتارن معرفت ڌاڙيل فئڪٽر کي هٿي ڏيئي، واپار ۽ صنعت کي وڌڻ ويجهڻ نه ڏنو ويو، جنهن ڪري سماجي اؤسر منظر راهون ۽ رستا وٺڻ بدران چٽواڳيءَ جي ور چڙهي وئي. قومي تحريڪ رومان پرستي ۽ قدامت پرستي جي دائري ۾ گهيريل هئڻ ڪري مثبت نتيجا ڏيڻ کان عاجز بڻجي چڪي هئي، جنهن ڪري قوم پرست تحريڪ ۾ گروهه بندي ۽ انتشار جو عمل چوڻ چڙهي ويو.

اڄ جڏهن قومپرست، ترقي پسند ۽ روشن خيال سياسي سوچ ۽ فڪر گروهه بندي ۽ انتشار جي گهيري ۾ آهي ۽ سياسي پارٽيون محدوديت جي دائري ۾ شخصيتن جي سحر ۾ ڦاٿل آهن ته ان منظرنامي کي قوم پرست ۽ ترقي پسند سوچ جا قدامت پرست روبا ۽ سپاءُ چٽي سگهجي ٿو.

هي ٻئي ڪتابچا پڻ اهم نقطن ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ٿا:

ماضي مان سبق پرائڻ، پر ان کي چنڊڙي پوڻ کان پاسو ڪرڻ مهم جوڻي ۽ رومان پرستي کان اڳتي وڌڻ، اقتصادي ۽ سياسي حالتن جو غور سان اڀياس ڪرڻ کانپوءِ سماجي حالتن سان ٺهڪندڙ حڪمت عمليون طئي ڪري، انهن کي عملي جامو پهراڻڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ

اسان ڏسنداسين ته غدري سورما ۽ پنڊي سازش کيس مهم جوئي جا به اهم واقعا آهن. جيتريقدر فرد يا ماڻهو جي تواريخ ۽ جدوجهد ۾ حصو پتي جو مامرو آهي ته ماڻهو جي شموليت کان سواءِ ردوبدل اچڻ اجائي ۽ عبث آهي، ڇو ته ڪارل مارڪس جي چواڻي:

”ماڻهو تواريخ جا اڏيندڙ هجن ٿا پر سندن وس ۾ ڪونهي ته ان کي پنهنجي مرضي ۽ منشا سان ٺاهي سگهن.“

پر اڄ ايڪويهين صديءَ ۾ اسان ائين چوڻ ۾ ڪنهن حد تائين حق بجانب آهيون ته تواريخ کي پنهنجي مرضي ۽ منشا سان جوڙڻ لاءِ به پيش رفت ڪري سگهجي ٿي. پر اڄ جي دور ۾ آدرش ۽ ادارن جي ضرورت ۽ اهميت آهي. اسان کي نئين سنڌ جي اڏاوت ۽ جوڙجڪ لاءِ شخصيتن/ماڻهن جي اهميت کان انڪار ڪرڻ نه گهرجي. پر اها به هڪ ڪڙي حقيقت آهي ته ادارن مٿان شخصيتن جو چانورو جڏهن مقدس شڪل اختيار ڪري وٺي ۽ راءِ جي اظهار جي آزادي خطرن هيٺ اچي وڃي ته اهڙي صورتحال ادارن توڙي تنظيمن جي تخليقي صلاحيتن جي موت جو ڪارڻ بڻجي ٿي، جيڪا صورتحال مورچو ڪنهن به سماجي/سياسي ردوبدل آڏو بند ٻڌڻ برابر آهي. ان حوالي سان هي ٻئي ڪتابچا ماضي مان سبق پرائڻ ۽ حال ۾ حالتن پتاندرڙ جدوجهد جو ڏس ۽ اتساهه بخشين ٿا ۽ ڇا اڄوڪين حالتن ۾ به ردوبدل ڏانهن پيش رفت جي اهم ايجنڊا کي اڳتي وڌائي سگهجي ٿو؟ اهو سوال ئي اسان جي سوچ ۽ ساڃاهه ۾ ردوبدل آڻڻ جو ڪارڻ بڻجي سگهي ٿو.

امان الله شيخ
ڪراچي سنڌ

17 آڪٽوبر 2013ع

ليڪ جا اصلوڪا ڇپيل ڪتاب

- ڏاهپ جا ڏيڻا (يورپ جا چونڊ ڏاها)

سنڌ اڪيڊمي ڪراچي، سنڌ، 1999ع

- رهجي ويا ڳڻڻ (اهم سياسي شخصيتن جا خاڪا)

ساگر پبلشنگ هائوس ڪراچي، سنڌ، 2010ع

- جڻن جڻن ٿي ڏينهن (سياسي ۽ سماجي تقريرون)

مهراڻ پبلشرز ڪراچي، سنڌ 2011ع

ليڪ جا ترجمو ڪيل ڪتاب

- انقلابن جي تاريخ اير اين راءِ

روشن پبلڪيشن ڪنڊيارو، 1984ع

- غدري سورما (ڏونگر نيٽ ڌرن) اجي ڪمار گهوش

سگنڌ پبلڪيشن لاڙڪاڻو، 1985ع

- دارا شڪوه قاضي ستار

سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2005ع

- اسلام جو تواريخي ڪردار اير اين راءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2009ع

- فيض احمد فيض ۽ پاڪستاني ثقافت شيرما مجيد ۽ مرزا ظفر حسن

ثقافت کاتو، سنڌ سرڪار، 2011ع

ليڪ جا ايندڙ ڪتاب

- پنڌ ۽ پيچرا (ڪالر ۽ مضمون)

- اينمري شمل (حياتي، فڪر ۽ فلسفو)

- سنڌ پڄاڻو، براعظم پڄاڻو: محمد ابراهيم جويو (ترجمو ڪيل)

- سنڌ ۽ بلوچستان جو سياسي منظر نامو

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل کلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پن پاراڻ ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پن The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پئندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَنَ The Reading Generation